ДИМИТЪР ОВЧАРОВ

ВИЗАНТИЙСКИ И БЪЛГАРСКИ КРЕПОСТИ V–X ВЕК

ВИЗАНТИЙСКИ И БЪЛГАРСКИ КРЕПОСТИ • V–X ВЕК

Димитр С. Овчаров. ВИЗАНТИЙСКИЕ И БОЛГАРСКИЕ КРЕПОСТИ (V—Хв.)
Издательство Болгарской академии наук . София . 1982

Dimitar S. Ovtcharov. FORTERESSES BYZANTINES ET BULGARES (Ve—Xe s.)
Edition de l'Academie des sciences . Sofia . 1982

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ

ДИМИТЪР С. ОВЧАРОВ

ВИЗАНТИЙСКИ И БЪЛГАРСКИ КРЕПОСТИ V–X ВЕК

София . 1982

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ

Историческата съдба отрежда на българския народ да създаде през 681 година своя държава на Балканския полуостров. Тя просъществува цели тринадесет столетия, като преживява периоди на бурен възход и трагичен упадък, години на бляскави успехи в областта на политическия живот и култура и векове, забулени в мрака на тежко робство.

Изучаването на материалната и духовната култура, в това число и на крепостното строителство в българските земи през периода V—X в., има твърде важно значение, тъй като ядрото на българската държава се изгражда и развива върху територия с вековни строителни традиции. Военното строителство, както показват историческите и археологическите данни, добива особено широк размах в годините, предшествуващи появата и заселването на славяни и прабългари на Балканския полуостров. Проучването на укрепителните съоръжения в различните техни аспекти и насоки може да даде отговор на въпросите за пътищата и степента на влияние, което ранновизантийското крепостно строителство е оказало върху техниката на градеж, тактическите и стратегическите замисли на отделните раннобългарски крепости или системи от крепости.

Предлаганият труд е обобщение на дългогодишни наблюдения на автора в областта на крепостното строителство през периода, обхващащ втората половина на първото хилядолетие от н. е. Засиленият интерес на археологическата наука към тази проблематика през последните години се обуславя от няколко причини. Преди всичко укрепителните съоръжения са едни от най-многобройните археологически паметници. До наши дни са дошли останките на повече от 1000 крепости, землени валове, ровове и др. Освен това поради своя стабилен градеж те са сравнително добре запазени и дават възможност за всестранно изследване и интерпретация. Най-важно условие обаче е фактът, че тяхното проучване дава предпоставки за изясняване на много въпроси от исторически, икономически, технически, социален, външнополитически и не на последно място военнотактически и военностратегически характер. Необходимостта от изследване на степента на развитие и характерните белези на военната мисъл въобще и на укрепителното дело в частност в хода на общоисторическото изследване бе обоснована от класиците на марксизма (Энгельс, 1956, с. 258—282). Ето защо проследяването на фортификационното изкуство чрез изследването на неговите материални останки допринася пряко или косвено за изясняването на особеностите и характерните черти на производителните сили и производствените отношения през определени епохи и периоди.

Изложението е изградено на материали, открити на територията на НР България. Като сравнителен материал се привличат данни от чужди източници само тогава, когато те имат непосредствена и органична

близост с българските. В основата на изследването са археологическите паметници, като не са пренебрегнати и онези писмени извори, които допълват и разширяват цялостната представа за състоянието и развитието на ранновизантийската и раннобългарската укрепителна система. Напълно естествено е, че достигнатите изводи и заключения отразяват равнището на досегашните проучвания и в процеса на бъдещите разкопки те ще бъдат уточнявани и прецизирани. Авторът ще бъде напълно удовлетворен, ако трудът му е успял да даде една вярна основа за бъдещата работа върху поставения проблем.

Първа част

ВИЗАНТИЙСКИ КРЕПОСТИ (V — VII в.)

Ранновизантийската укрепителна дейност и крепостно строителство обхваща една историческа епоха, която е прието да се нарича „преход от античност към средновековие". Това понятие съдържа в себе си сложен комплекс от икономически, социални, политически, културни и други проблеми. Сред тях значително място заемат въпросите, свързани с особеностите на фортификацията, която, продължавайки и усъвършенствувайки античните традиции, постепенно придобива определени и добре изразени средновековни черти. По израза на бележития изследвач на византийските паметници Ш. Дил „много от похватите, използвани от византийците в тяхната фортификационна дейност, съставляват преход между античните методи и тези на Средновековието" [Diehl, 1890, с. 159].

На Балканския полуостров процесът на изживяване на античността и формиране на новите феодални отношения се извършва в рамките на Византийската империя и съвпада с най-ранния период от нейното съществуване, означаван най-често като „ранновизантийска епоха". Хронологически той обхваща времето от края на IV до средата на VII в. Началната граница съвпада с настъпилите важни изменения в Римската империя, в резултат на които тя се разделя на две и се появява новата държава — Византия. Това политическо събитие отбелязва границата между късната античност и ранното средновековие. Обществено-икономическото му съдържание се изразява в настъпването на края на робовладелческите отношения, което в Тракия се извършва през втората половина на IV в. [Велков, 1977, с. 64 и сл.]. Това е обусловено от появата на колонатната система, разоряването на градските курнали, утвърждаването на християнството като държавна религия и окончателното унищожаване на езичеството [Велков, 1974, с. 163—170].

Средата на VII в., или по-точно неговата втора половина, се приема като горна граница, защото именно тогава стават събития, които коренно променят историческата съдба на полуострова. Тогава завършва окончателното настаняване на славяните в земите на юг от Дунава и малко след това се създава българската държава от появилите се в Дунавската делта прабългари. С това се слага край на византийското господство на север от Хемус. Обосновавайки тези хронологически граници като време на преход от античност към средновековие, Д. Ангелов очерта два основни периода: първия от IV до края на VI в. и началото на VII в. — период, който се характеризира с единна и силна византийска власт, повече или по-малко успешно отстояваща на варварските нашествия от север. Вто-

рният период обхваща времето от началото на VII в. до неговия край, когато това единство решително се разрушава с идването на славяните и създаването на българската държава [Ангелов, 1974, с. 173—176].

Съществуват и други опити за периодизация на ранновизантийската култура в земите по Долен Дунав. Така например Й. Барня предложи следните етапи [Barnea, 1971, с. 132—133]: 1. Етап Диоклециан — Валент (284—378); 2. Етап Теодосий Велики — Зенон (379—491); 3. Етап Анастасий — Юстиниан I (491—565). В своята схема той разглежда първия етап като подготовка на терен за навлизане на византийската култура, но необосновано изключва един значителен период от развитието на византийската култура след Юстиниан до края на VII в. Предложената периодизация е твърде надребнена, без да бъде аргументирано по-обстойно социално-икономическото и културно-политическото съдържание на всеки един от посочените етапи на развитие.

Напоследък Е. Кицингер предложи ново наименование за преходната епоха „pré-médiéval"-предсредновековна и формулира 5 периода за културното развитие през III—VII в. [Kitzinger, 1977].

Археологическата наука не разполага с цялостно и обобщаващо изследване върху паметниците на ранновизантийското крепостно строителство. Това се дължи главно на недостатъчната му и неравномерна проученост в различните райони на някогашната Византийска империя. При това не бива да се забравя, че ранновизантийските паметници дълго време не са били отделяни строго от римските и късноримските, смятали са ги за тяхна неотделима част и не са търсели отлики, свидетелстващи за по-нататъшен етап на развитие. Едва след като Ш. Дил публикува в 1896 г. своя обемист труд за византийска Африка, на крепостните съоръжения бе отделено дължимото внимание [Diehl, 1896]. На едно място бяха събрани всички данни за намиращите се в Северна Африка византийски крепости, които за щастие дотогава били отлично запазени. Прецизно и вещо са разгледани основните принципи на византийската отбранителна система и още тогава се набелязва новото, което се внася в класическата римска концепция на фортификация. Това е създаването на максимално дълбока и подвижна отбрана както по самата линия на границата (лимеса), така и далеч от нея във вътрешността. Последователно и детайлно Дил прави преглед на основните елементи на отбранителните конструкции и тяхното приложение по африканския лимес. По своите мащаби и значение неговият труд далеч надхвърля рамките на една отделна и ограничена византийска провинция и придобива всеобхватно значение. Основните изводи на своето изследване той изложи по-късно и в други свои съчинения, най-вече в незагубилото и днес своята актуалност ръководство по византийско изкуство [Diehl, 1925]. В по-ново време изследването на африканските крепости бе успешно продължено от други изследвачи [Андре-Жулиен, 1961, с. 336 сл.].

В самия край на XIX в. бе обнародвана монографията на А. ван Милинджън, посветена на паметниците на Константинопол [Millingen, 1899]. В нея значително място е отделено на фортификационните съоръжения, изтъкват се техните отличителни белези във връзка с продължителното им развитие през един хилядолетен период от време. Това основно изследване продължава да бъде настолна книга при изучаването на паметниците не само на Константинопол, но и на крепостните съоръжения на

много други градове независимо от огромния брой статии и монографии, които излизат след него [Krischen, 1938; Janin, 1964, и др.].

Голяма роля в проучването на ранновизантийското крепостно строителство изиграва изследването на Солунската крепост [Tafrali, 1913]. Авторът не се ограничава само с описание и тълкуване на самия паметник, но подлага на критическо преразглеждане мненията, изказани преди него. Особено ценен е анализът, който се прави в трета глава на старата и византийската фортификация и техните основни принципи. Макар и кратко, но задълбочено с въпросите на Солунската крепост се занимават и други изследвачи [Diehl, Letourneau, Saladin, 1918].

Едновременно с проучванията във византийската столица и в по-големите градове на империята като Солун и Антиохия [Dussaud, Deschamp, Seyrig, 1931] започва да се отделя внимание и на редица по-малки крепости в азиатските провинции на Византийската империя — Никея, Адалия, Дара, Русафа и др. [Ebersolt, 1934]. Детайлно изследване на Анкарската крепост прави през 1928 г. Г. Жерфанион [Jerphanion, 1928].

Твърде важни за нашето изследване са проучванията на европейските и черноморските райони на империята. В това отношение на едно от първите места стоят разкопките на съветските учени по укрепителните съоръжения на Херсонес и останалите крепости в Северното Причерноморие. Очертана бе интересна картина на активно крепостно строителство през V—VI в. и бяха изявени някои твърде съществени особености в техниката на градеж, които са от голямо значение при изучаването на крепостите на Балканския полуостров [Якобсон, 1959]. Като допълнение и потвърждение на тези изводи са наблюденията върху редица крепости от Закавказието, направени през последните години [Леквинадзе, 1959, с. 144 сл.; Мелитаури, 1969], както и усилените проучвания на румънските учени в Северна Добруджа и главно по черноморския бряг (някогашна Малка Скития) [DID, с. 420—428; TIR, 1969; Aricescu, 1971, с. 126—128]. В годините между двете световни войни югославските археолози съсредоточиха вниманието си върху голям брой ранновизантийски обекти и на първо място на Царичин град, който те смятаха за споменатата от Прокопий Юстиниана Прима [Ђ. Мано-Зиси, 1964, с. 93 сл.]. В последните години усиленото проучване, наложено от развитието на съвременната икономика, даде възможност да бъдат разкопани, научно документирани и обнародвани първично голям брой крепости покрай Дунав в областта Джердап [СК, 1969]. Добра основа за разгръщане на изследванията предложи целенасочената работа по издаването на Карта на римската империя (Tabula imperii romani), в която се включват и паметниците от ранновизантийската епоха (V—VI в.)

Във всички публикации и по-задълбочени изследвания на византийски крепости в по-голяма или по-малка степен е обръщано внимание на вложените в тях конструктивни принципи и идеи, отдавано е дължимото на особеностите на строителната техника и похвати. Специално място сред тези съчинения трябва да заеме обнародваният още през 1893 г. труд на А. Шоази, посветен на строителното изкуство на византийците [Choisy, 1893]. Като изтъква значението на римската строителна техника, той с право отбелязва, че византийското строителство е един по-нататъшен етап в областта на архитектурата въобще и на крепостното строителство в частност. Той прави задълбочен и внимателен анализ на различните

техники и справедливо подчертава, че при тяхното по-нататъшно изследване е необходимо строго да се отчитат особеностите на отделните райони на обширната и многообразна империя.

Изучаването на ранновизантийското крепостно строителство по нашите земи започва твърде отрано, но, както би могло да се очаква, то не върви самостоятелно, а във връзка с римското крепостно строителство и като част от него. Първите проучвания са свързани с името на неуморимия изследвач на балканските древности К. Шкорпил. Въпросите на античната фортификация го занимават още от 1883 г., когато започва да събира материали с далечната цел да издаде голям труд за стратегическите постройки в източната част на Балканския полуостров [Шкорпил, 1930а, с. 199]. Първи реален израз на неговите дирения се явява публикацията на значителен брой крепости, разположени по десния бряг на р. Дунав и във вътрешността (предимно в Североизточна България) [Шкорпил, 1905в, с. 443—502]. Лишен от точни инструменти и добри условия за измерване, Шкорпил прави удивително точни окомерни скици и добросъвестно описва посетените от него археологически обекти. Повечето от неговите описания не могат да се отминат без внимание и днес. Заедно с това той прави и доста успешни опити за идентифициране и локализиране на споменати от античните автори крепости. Разбира се, липсата на възможност да извърши археологически разкопки не му позволява да разграничи римските и късноримските крепости от ранновизантийските, което впрочем е основна слабост и на по-късните му изследвания, както и на изследванията на други учени, последвали неговия пример. Причина за това е била и невъзможността да бъдат отличени особеностите на ранновизантийската строителна техника от римската и на принципите на ранновизантийската фортификация от тези на римската и късноримската.

Значителен принос в по-нататъшната работа е обнародването от Шкорпил на крепостите в басейна на р. Русенски Лом [Шкорпил, 1914], както и предшествуващите я статии за отделни крепости — Варна, Търново [Шкорпил, 1909; Шкорпил, 1910], или паметници от Странджа планина [Шкорпил, 1913]. Най-значителен негов труд остава обобщаващата статия за стратегическите постройки по Стара планина и в района на Черно море [Шкорпил, 1930; Шкорпил, 1931]. Като изтъква правилно обстоятелството, че източната част на Стара планина е играла важна историко-стратегическа роля с проходите си и с важните пунктове по Понта, и точно отбелязва основните елементи на „римско-византийската" преградна линия, Шкорпил недооцени напълно значението на старопланинската преграда. Той я смяташе за една линия, не видя нейната дълбочина и че основното не е в непрекъснатостта на тази линия, а в създаването на тактическа връзка между отделните крепости. Независимо от това наблюденията на Шкорпил стават важна отправна точка в по-нататъшните проучвания.

Почти едновременно със Шкорпил и като допълнение на неговите изследвания П. Мутафчиев даде обширно и подробно описание на крепости и стари пътища в долините на р. Стряма и Тополница [Мутафчиев, 1915]. Траен интерес към паметниците на фортификационното изкуство проявяват още И. Велков и Д. Цончев. Първият от тях освен голям брой статии, посветени на историята на отделни крепости, написа две обобщаващи съчинения, първото от които имаше за цел обнародването на крепостите по течението на р. Вит [Велков, И., 1927], а във второто се правеше опит да се систематизират крепостите по нашите земи, строени във различно време и епохи, да се потърси обединяващото помежду им и да се обосноват особеностите им [Велков, И., 1950]. От своя страна, Цончев посвети своето внимание на изучаването на крепостните съоръжения на Филипопол, Хисар, на старопланинските, родопските и средногорските крепости. В резултат на това се появиха десетки негови научни съобщения, статии и обобщаващи трудове, посветени на крепостното строителство и в частност на ранновизантийското [Цончев, 1937; Цончев, 1938; Цончев, 1948; Цончев, 1963, и др.].

Линията на пионерите в издирването на паметници на крепостното строителство бе продължена с обнародването на много крепости от басейна на р. Янтра [Стефанов, 1956], от Северозападна България [Александров, 1971], от Добруджа [Бобчева, 1973] и др.

Натрупаният напоследък фактически материал даде възможност за обобщаващи изводи. Значително място на фортификационните проблеми през ранновизантийската епоха отделиха В. Велков в своята монография за късноантичния град [Велков, 1959], Т. Иванов в обобщаваща статия за постиженията при проучването на античния и късноантичен град в България [Иванов, 1964], както и Д. П. Димитров в съответния раздел на кратката история на българската архитектура [КИБА, 1965]. Разглеждайки проблемите около Голямата базилика в Плиска и Кръглата църква в Преслав, К. Миятев отдели място и на късноантичните принципи на строителство по нашите земи [Mijatev, 1961, с. 3]. В една поредица от статии А. Кузев изложи пълните писмени и археологически данни за дунавските крепости през епохата на античността и средновековието, при което направи важни корекции на някои предишни схващания за тяхната история и развитие [Кузев, 1966—1971]. Един непълен преглед на ранновизантийското строителство по нашите земи извърши Д. Аладжов [Аладжов, 1965], а В. Миков даде своя принос в локализирането на голям брой късноантични и средновековни крепости [Миков, 1968]. За пръв път се появиха кандидатски дисертации, посветени пряко на въпросите на крепостното строителство (Ст. Бояджиев, Ат. Попов). Дългогодишните изследвания на С. Бобчев върху някои особености на гражданското и крепостното строителство през античната и ранновизантийската епоха в българските земи доведоха до написването на значителни трудове за употребата на смесената зидария в архитектурните конструкции и нейното значение за датирането на паметниците, за разпространението на полигоналните и островърхите кули, за характера и структурата на античния и ранновизантийски хоросани [Бобчев, 1952; Бобчев, 1961; Бобчев, 1961а].

Засилената активност в проучванията на ранновизантийското крепостно строителство се дължи преди всичко на разширените и задълбочени археологически разкопки. Частично или напълно бяха изявени значителни части от крепостните стени на почти всички големи антични и късноантични центрове, които са водели интензивен живот и през ранновизантийската епоха: Сердика, Филипопол, Диоклецианопол, Абритус, Нове, Несебър, Дуросторум, Кабиле, античния град при с. Войвода, Шуменско; бяха проучени голям брой по-малки крепости по черноморския бряг: Калиакра, Св. Никола — Русалка, с. Щкорпиловци, Вар-

ненско; много крепости по Стара планина: Шумен, Търговище, с. Долна Кабда, Търговищко, Берковица, Габрово и др. Археологическите разкопки допринесоха за изясняването на плановете на крепостите, за уточняване на формата на крепостните елементи и за проследяване на конструктивните особености. Особено ценни бяха тези проучвания, при които можаха да се установят различни и разновременни преустройства по крепостните стени и бяха видени отликите, с което се даде възможност за относителна и точна датировка (Сердика, Филипопол, Нове, Войвода, Шумен, Търговище и др.).

Ранновизантийското крепостно строителство и отбранително изкуство се развиват на базата и върху принципите на античната военна теория и практика. В тяхната основа лежат възгледите, развити в съчиненията на най-видните военни теоретици на древността — Филон, Витрувий, по-късно Вегеций [Tafrali, 1913, с. 52; Rochas d'Agiun, 1881; Велков, 1959, с. 176 сл.]. Въпреки че Филон от Византион живее значително преди епохата, която ни интересува (II в. пр. н. е), той с право се смята за основоположник на античната и ранносредновековна фортификация (срв. Diels, Schramm). Затова прав е Шоази, когато твърди, че Филон е крупен авторитет през цялото средновековие и неговият фортификационен трактат (Механика) се преиздава многократно чак до имп. Константин Порфирогенет в средата на X в. [Choisy, с. 112]. Още на своето време Филон обосновава категорично необходимостта от устрояване на дълбока и начупена линия на отбрана около градовете, която трябвало да се състои от няколко стени, ровове и валове. Той препоръчва изграждането на здрави, предимно островърхи кули, които успешно да противостоят на врага. Значителен принос в развитието на фортификационната теория представляват съчиненията на Аполодор от Дамаск (II в. от н. е.). В едно от тях, озаглавено „За обсадните машини", той дава важни сведения, как трябва да бъде изградена крепостната стена, за да може да издържи ударите на тараните и каменните ядра [ВИА II, 1948, с. 217]. В единственият дошъл до нас трактат по архитектура, написан от Витрувий през втората половина на II в. и озаглавен „За архитектурата", е отделено значително място на крепостните съоръжения (гл.I) и на строителните материали и различните начини на градеж [гл.II; Барбаро, 1938]. Витрувий отдава голямо значение на здравината на крепостната стена, затова твърде подробно описва способите за нейното изграждане и основните принципи, на които трябва да отговаря всяко отбранително съоръжение. Неговото съчинение се явява едно обобщение на натрупаните дотогава знания на гръцките и римските фортификатори. В годините, предшестващи непосредствено епохата, с която се занимаваме (кр. на IV и нач. на V в.), се появява военният трактат на Флавий Вегеций (Epitome rei militaris), който е обширно изложение на античната и късноантичната военна теория и мисъл [ВДИ, 1940, кн. 1]. Описвайки начините на обсада и машините за разрушаване на крепости, той дава известни, макар и не много обширни, сведения за начините на укрепяване и противодействие на обсаждащите.

Усъвършенстването на военната техника и появата на нови и мощни обсадни машини през V и особено през VI в. допринасят за бързото развитие на крепостното строителство и неговото техническо и тактическо усъвършенстване. Появяват се редица трактати, които обобщават практическия опит и обосновават необходимостта от промяна на старите изисквания, като с това внасят нещо ново във фортификационната теория. На първо място в тази насока трябва да се постави съчинението на т. нар. Анонимен византиец (съвременник на Юстиниан I), озаглавено „За науката за войната като част от науката за държавата" [Велков, 1961, с. 147 сл.]. Твърде компетентно и с голямо познаване на военното дело той разрешава редица въпроси от тактически и стратегически характер, като: избора на място за построяване на крепостите, необходимостта от оперативна връзка помежду им, целесъобразността от скрито оборудване на портите, изтъква значението на здравото и дълбоко фундиране на портите, крепостните куртини и кули, за да не бъдат подкопавани и събаряни, настоятелно препоръчва изграждането на модерни за времето полигонални кули и др. Значително място и специална глава за крепостните съоръжения отделя епископ Исидор от Севиля в своя енциклопедичен труд „Двадесет книги за началата, т. е. истинските знания", написан в края на VI в. [ВИА III, 1966, с. 163—165]. В него той подробно се спира на различните видове укрепления: землени валове, каменни стени, дървени огради и пр. Без да е специалист в областта на фортификацията, ценни сведения за разположението на крепостите, за техните укрепителни съоръжения, начини на градеж и прочие дава Прокопий от Кесарея в почти всички свои исторически съчинения и най-вече в трактата „За постройките" [ВДИ, 1939, кн. 4]. Въпреки че той надценява и превъзнася до голяма степен военното строителство на Юстиниан I, неговите описания са интересни с подробностите за преправките и подобренията, които се извършват в по-голяма част от старите крепости и са свързани с желанието да се подобри отбраната на отделните пунктове, а оттам и на цялостната отбранителна система на империята. Косвени данни за укрепяването на византийските провинции могат да се почерпят от трудовете на голям брой писатели от VI и VII в. като Хиерокъл, Маврикий, Теофилакт и др. Широкото застъпване на военнотактическите и военнотехническите проблеми в ранновизантийската литература показва, от една страна, наличието на особено внимание, което им било отделяно във връзка с нарасналата външна опасност, а, от друга — свидетелствува за тясното преплитане на военната теория с военната практика.

Първа глава

ИЗГРАЖДАНЕ И ОФОРМЯНЕ НА РАННОВИЗАНТИЙСКАТА ОТБРАНИТЕЛНА СИСТЕМА

Разглежданата епоха е време на сериозни социално-икономически промени във Византия. С бързото разрастване на едрата поземлена собственост класовите противоречия все повече се засилват и изострят. За това способствуват по-нататъшното разширяване и задълбочаване на данъчната система, свързаните с нея патронатни отношения и състоянието на социална зависимост на колоните от едрите земевладелци. Изданият в 438 г. сборник от закони (Теодосиев кодекс) отразява именно този процес на развитие, намерил най-ярка изява в европейските провинции на империята (Балканския полуостров).

Едно от най-важните и съществени изменения, което изпълва със съдържание историческите събития и в същност е породено от тях, е постепенният упадък и изчезване на по-голямата част от малките, средни и отчасти големи градски антични центрове и превръщането им в поселения с аграрен характер или обикновени крепости. Този упадък, засвидетелствуван в историческите и археологическите извори, се дължи предимно на засилилото се разложение на робовладелческите отношения и постепенното формиране на феодални производствени отношения [Курбатов, 1971, с. 72].

Въпреки решаващия характер на вътрешнополитическите пружини на историческото развитие много важно място в разглежданата епоха заемат зачестилите и продължителни варварски нашествия [Lemerle, 1954]. Те изиграват ролята на катализатор при извършването на обществено-икономическите процеси. В резултат на тях голяма част от селищата на Балканския полуостров биват разорени, а крепостите подложени на разрушение. Варварските нашествия на Балканския полуостров са разглеждани подробно от редица автори, затова в кратък преглед ще бъдат маркирани само основните им насоки и последствията от тях [Тъпкова-Заимова, 1966; Велков, 1972, с. 379; Ангелов, 1971, с. 171—176].

Почти през целия предшествуващ IV в. римската империя, а по-късно нейната наследница Византия трябвало да се справят с готската опасност. Нашествията на готите в самия край на века се преплитат с тези на хуните, на които било съдено да изиграят през V в. значителна роля в съдбата на империята. След едно доста продължително затишие по северните граници те отново били нарушени през 40-те години на V в. от пълчищата на Атила. От хуните за пръв път пострадали голям брой значителни и цветущи градове в Скития, Долна Мизия, Тракия, Дакия: Наисус, Филипопол, Сердика, Рацария и др. Византийската власт

бива принудена в повечето случаи да приема унизителните условия за мир, които нашествениците й налагат.

Нахлуванията на хуните продължават и след смъртта на Атила в 453 г., но вече с по-малък ефект. Затова пък империята била разтърсена от готските пълчища, които били настанени като федерати на юг от Дунав. Отстраняването на готската опасност било усложнено от разгорелите се династически борби сред византийската аристократическа върхушка. Империята се успокоила едва след като готите, водени от Теодорих, се отправили в 488 г. през Панония в Италия.

В самия край на V в. (499 г.) за пръв път в Тракия се появяват прабългарите и в тежко сражение нанасят поражение на византийската войска. Малко преди това полуостровът започва да изпитва ударите на славяните. Целият VI в. е изпълнен с непрекъснати походи на „варварите" на юг от Дунава. Те били извършвани поотделно от славяни и прабългари, но най-често били съвместни, като през втората половина на VI в. към тях се присъединили и аварите. Един от най-критичните моменти за Византия през този век било опустошителното нашествие на прабългари и славяни през 558 г., които, водени от Заберган, преминават замръзналия Дунав, разоряват провинциите Скития, Долна Мизия, Европа и др., достигат и обсаждат по море и суша Константинопол и биват отблъснати с цената на големи загуби. Особено унищожителни и опустошителни за империята били аварските набези, които задържат вниманието на византийската власт през цялата втора половина на VI в.

Основно ядро и ударна сила сред нашествениците били главно поради своята многочисленост славяните. Докато в края на V и началото на VI в. техните нахлувания били краткотрайни и главно за плячка, към средата на VI в. славяните проникват дълбоко в сърцето на империята и започват да се заселват на нейна територия. Към средата на VII в. процесът на настаняване на славяните на Балканския полуостров може да се смята за завършен.

В резултат на варварските нашествия обликът на балканските провинции претърпял сериозни изменения. Славяни, прабългари и авари заварват тук една доста пъстра картина. Освен местното византинизирано тракийско население големи области били заети от готите и различни други германски племена, от хуни, сармати и др. Всичко това налага и не може да не наложи отпечатък върху вътрешната и външната политика на Византия в първите няколко века от нейното съществуване.

Борбата и противопоставянето на „варварската опасност" през периода V—VII в. се превръща в първостепенен и жизнен въпрос за империята. Той бил пряко свързан както с външната, така и с вътрешната политика на държавата. С външната — защото трябвало да се съобразява със сложната обстановка по границите както от север, така и от юг и изток. С вътрешната — защото отбраната била свързана с извършването на важни промени и преустройства на цели райони от пограничните територии и пригаждането им към ефективна отбрана. Ето защо византийската власт предприема редица мерки, за да се противопостави на нашествениците, да укрепи и заздрави отбраната на граничните области. Нейната дейност била съсредоточена главно в две насоки:

1. Увеличаване на относителния и абсолютен брой на войските, отбраняващи границата (т. нар. limitanei) или вътрешните крепостни гар-

низони (т. нар. comitanenses), както и повишаването на тяхната боеспособност [Велков, 1959, с. 60 сл.].

2. Изграждане на системи от укрепления, достатъчно здрави и гъвкави, за да се противопоставят на варварските пълчища.

Стечение на времето ставало все по-ясно, че втората насока за обезпечаване на отбраната била по-изгодна, защото империята рядко можела да осигури числен превес над нахлуващите маси и при това да разположи своите войски така, че да осъществи ефикасен контрол по всички пунктове на граничната линия. Затова пък умело разположените стратегически крепости, изградени по начини, които обезпечавали воденето на отбрана с малки по количество сили, създавало условия за по-добро опазване на имперските територии.

През V и особено към средата на VI в. Византия достига до най-високия връх на своето териториално разширение, като включва в своите граници значителни територии от Европа, Африка и Азия, разположени от всички страни на Средиземно море (обр. 1). Тази раздробеност и разхвърляност на огромната територия, разноетничният състав на нейното население, периферното разположение на столицата довели до създаването на сложно военноадминистративно устройство, което включвало няколко префектури, разделени на диоцези и провинции. При укрепването на държавните граници били вземани под внимание преди всичко областите на юг от Дунава, както и югоизточните азиатски граници. Отправна база в организацията на защитната линия на империята става контролът на естествените граници. Р. Дунав, Стара планина и Родопите на север, р. Ефрат и други голями реки на изток и юг играят ролята на бариери срещу нашествениците [Ahrweiler, 1971, с. 7 сл.].

Строителството на укрепителни съоръжения на Балканския полуостров е първостепенна и постоянна грижа на всички византийски императори през V и VI в. Тази част от владенията на империята се намирала на границата на двете префектури Илирик и Ориент, която минавала по течението на реките Вит (от устието ѝ на Дунава до прохода Суки—Траянова врата при Ихтиман) и Места (до устието ѝ в Егейско море) [Велков, 1959, с. 55]. Днешните български земи, върху които е съсредоточено нашето изследване, били обхванати от диоцеза Тракия с провинции Тракия, Долна Мизия, отчасти Скития, Хемимонт и Родопа и от диоцеза Дакия — провинции Крайбрежна и Вътрешна Дакия (обр. 2). Именно в този район, от Дунав до Константинопол, се създава широка отбранителна зона, основната цел на която се състояла в преграждането на подстъпите към столицата на империята. Тази зона започва да се укрепява още в края на III и през IV в., но изграждането ѝ се засилва особено през V в., за да завърши към средата на VI в. окончателно. Това се дължи на изменението, настъпили след разделянето на Римската империя на две части и главно с появата на новия политически, икономически, административен и културен център — Константинопол.

В усилията на византийската власт в това направление могат да се очертаят три главни момента, свързани и обусловени от основните исторически събития през определени периоди, от редуващите се епохи на засилена външна опасност с епохи на относително затишие и времена стабилизация и не на последно място — от личните качества и проявената енергия на отделни византийски императори.

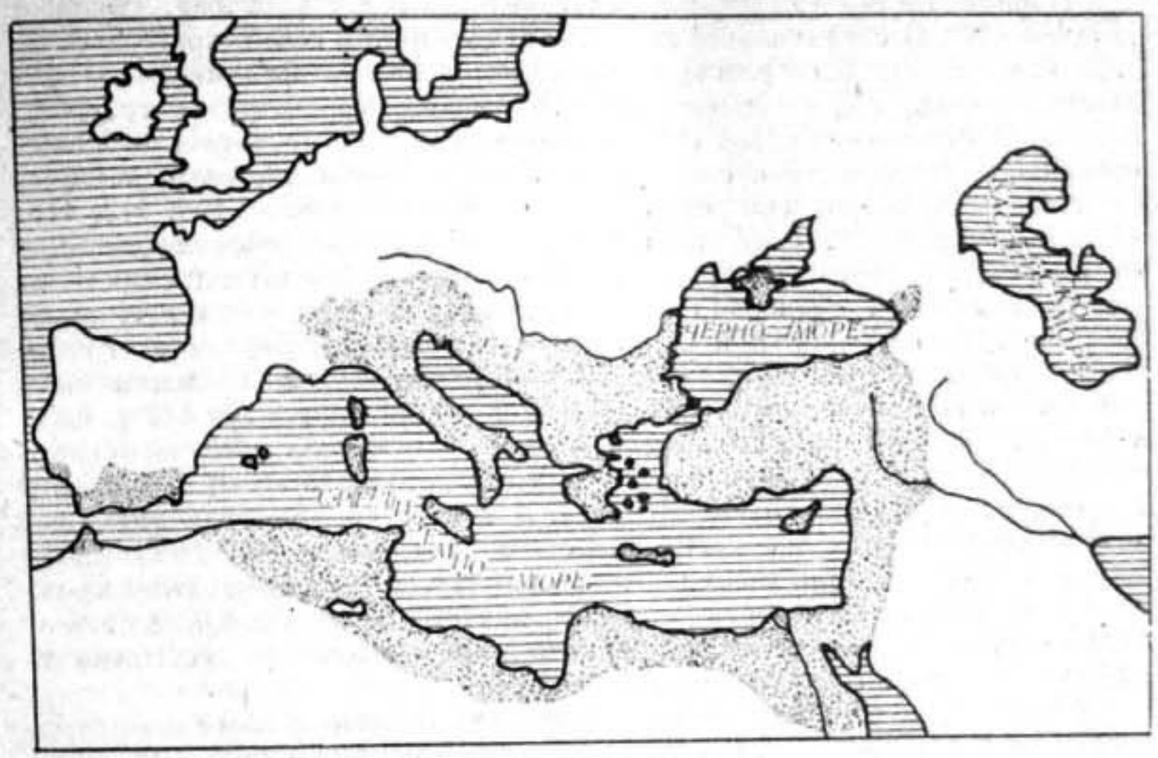

1. Карта на Византийската империя през VI в.

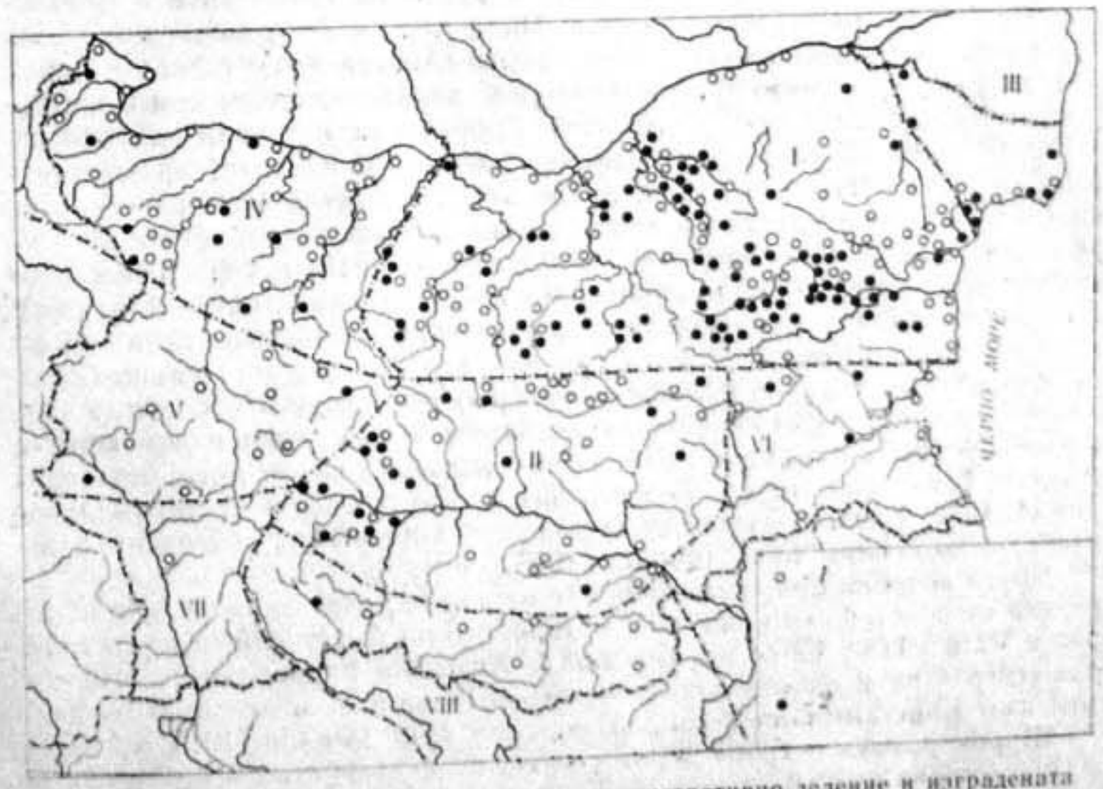

2. Карта на България с византийското административно деление и изградената крепостна мрежа

Първият от тях е свързан с укрепителната дейност на имп. Теодосий II (408—450). Отстраняването на готската опасност в самия край на IV в. дава възможност да се разгърне значителна строителна дейност по Дунавския лимес. Укрепява се предимно традиционната речна граница, като се възстановяват стените на много от разрушените крепости. Същевременно се усилват стените на други опорни пунктове във вътрешността. За тази цел били издадени редица едикти, укази и новели (408, 412, 418, 443 г.) до управителите на диоцези и началниците на войсковите части. В тях редом с нарежданията за подобряване на военната дисциплина, реорганизацията и обновяването на дунавската флотилия се заповядвало извършването на ремонти и поправки на всички пострадали от готите кастели по лимеса [Велков, 1959, с. 40—41]. Най-голямо внимание било отделено за непосредственото опазване на Константинопол. В 413 г. била издигната знаменитата Теодосиева стена, която имала сложно устройство и послужила като образец при укрепяването на много от крепостите в провинциите [Lietzman, 1929]. Тя се състояла от три реда укрепени линии: дълбок ров и две крепостни стени. Техните зидове били много дебели и високи и били защищавани от монументални многоетажни кули. Тази крепостна стена с много поправки, преустройства и добавки преживяла цялата бурна история на империята в продължение на десет века до падането на Византия под турско робство.

Втори подем на византийското крепостно строителство се забелязва в края на V в. и нач. на VI в. по времето на имп. Анастасий (491—518). Той може да се свърже със зачестилите славянски и прабългарски нахлувания. Анастасий продължава изграждането на крепостите в граничните области (Балкански полуостров, Мала Азия и др.), но заедно с това предприема построяването на т. нар. Дълга (Анастасиева) стена от Черно до Мраморно море, която преградила най-близките подстъпи към Константинопол [Schuchardt, 1901, с. 107 сл.]. Според някои автори нейното изграждане може да се отнесе малко по-рано, към епохата, предшестваща Анастасий [Harrison, 1969, с. 33—34]. Тази стена била изнесена на около 65 км пред столицата и имала дължина според хронистите от това време 280 стадия, т. е. около 49 км [Орешков, 1915, с. 87]. Започва от морския бряг западно от Силиврия, върви по начупена линия, като следва високите места и водоразделите, и завършва на Черноморския бряг. Зидът ѝ е дебел повече от 3 м и е граден с лица от дялани камъни (квадри), а между тях е имало пълнеж от необработен камък и хоросан, в който има обилен примес от счукана тухла. Фронтът на стената е бил защитен от многобройни полукръгли кули, разположени на равни интервали една от друга. Там, където са се намирали прелезите (портите) за преминаване през стената, са били устроени четвъртити укрепления, снабдени в ъглите с правоъгълни кули [Филов, 1915, с. 9].

Друга подобна стена, състояща се от два паралелни зида, е била изградена не по-късно от края на V в. (времето на Анастасий) и преустройвана в VI и VII в. Тя се намира между Кеанти и Гюмюрджина, има посока север — юг и е достигала от морето до Родопите, като е преграждала пътя към Константинопол покрай морския бряг [Филов, 1915, с. 10].

Широк размах и трети период на подем в крепостното строителство се осъществява по времето на имп. Юстиниан I (527—565). Тогава била основно възстановена и заздравена укрепителната линия по Дунава, но

тъй като речната граница ставала все по-несигурна, засилил се строежът на много нови крепости във вътрешността. Крепости се строят покрай съществуващите вече селища или самите те се превръщат в крепости, за да бъдат предпазени от унищожение. Съвременникът и историкът на Юстиниан Прокопий описва и изброява повече от 400 построени и поправени от императора крепости [Procopii, IV, 1]. Въпреки че трябва да се допусне известно преувеличаване на действителния брой или пък обявяване на поправени крепости за новопостроени, трябва да се признае, че дейността на Юстиниан по укрепяването на границите на империята е била едно грандиозно и добре обмислено начинание. Преди всичко тази дейност се е диктувала не от временни или локални съображения, а е преследвала далечни стратегически цели — да се направи отбраната на полуострова по-дълбока, по-гъвкава и по-устойчива. Това се налагало не само от необходимостта да се опазят столицата и по-големите градове (например Солун), а от необходимостта да се опази империята. Така се оформят основните отбранителни линии, които следвали естествените прегради. Заедно с възстановената Дунавска линия те образували единна и взаимно свързана система на отбрана.

След Юстиниан византийската власт вече не предприема крепостно строителство в такъв широк мащаб. Разяждана от вътрешни борби и насочила вниманието си към външните врагове от юг и изток, тя се задоволява само в поддържането на старите крепостни стени на Балканския полуостров. Това се изразявало в незначителни поправки и ремонти. Разбира се, съществуват известия за изграждането на някои нови крепости, но това е ставало спорадично и не е било подчинено на единен и всеобщ план. Постепенно сложната система престава да съществува и към средата на VII в. почти не действува като единно цяло.

Отбранителната система на Византия на Балканския полуостров се е състояла от три основни преградни линии [Златарски, 1970 с. 42]. Прието е те да се означават като Дунавска, Балканска и Странджанска [Шкорпил, 1930, с. 197]. Дунавският лимес е бил най-старата и изпитана отбранителна линия, изграждането на която започва още в първите години след настаняването на римляните на Балканския полуостров. В следващите векове грижите за нея се увеличават непрекъснато с нарастването на външната опасност. През V и VI в. тя получава окончателен и завършен вид. При нея крепостите се разполагали върху десния и отчасти върху левия бряг на Дунава в непосредствена близост или недалеч от бреговата ивица. Проучените крепости в България, Румъния и Югославия показват, че това са предимно римски кастели, които били поправяни и продължили да служат и през ранновизантийската епоха. Такива били Бонония, Нове, Дуросторум и редица други. Разкопките на Нове свидетелствуват, че през V—VI в. крепостните съоръжения са били използувани след извършването на известни преустройства (зазиждане на порти, удебеляване на части от куртината и др.). Ранната крепостна стена на Дуросторум, напротив, била изоставена, тъй като очевидно не е била в състояние да функционира само с частични поправки. Иззидана била нова стена, която застъпва, но невинаги следва трасето на по-ранната.

Балканската линия следвала направлението на Старопланинската верига. Нейните крепости се разполагали предимно в предпланините (Преславската, Шуменската, Провадийската и др.) или в дълбочината на

същинския балкан, охранявайки планинските проходи и пътища. Така била образуване широка зона, наситена с укрепени пунктове, които взаимодействували помежду си. За разлика от Дунавската линия старопланинската преграда започва да се оформя по-късно, в края на III и през IV в. Основната маса от крепости се изгражда през ранновизантийската епоха (Петрич кале при гара Разделна, крепостта на връх Сиври тепе при с. Кочово, Шуменско, крепостта при с. Овчарово, Търговищко, Търговище, Търново — Царевец и Момина крепост и много други). Най-често крепостите били разположени в източната част на Стара планина, което било продиктувано от необходимостта да се прекъснат най-близките и преки пътища към столицата Константинопол.

Пространството между тези две преградни линии (Добруджа, Дунавската равнина) е било отбранявано също така от голям брой крепости. Те са били разполагани предимно по течениятa на реките (Искър, Вит, Янтра, Русенски Лом), край които са минавали главните пътища, свързващи планината с речната граница. Тези пътища са имали търговско-икономическо значение, но в определени моменти е надделявало тяхното военностратегическо предназначение [Шкорпил, 1905в].

Третата преградна линия е била изградена по склоновете на Странджа планина, между Тунджа и Черно море и отчасти по северните склонове на Родопите. Тя обхваща значителен брой крепости и е била подчинена и съобразена с основния защитен елемент във византийската отбрана — Дългата (Анастасиева) стена пред столицата.

Проучванията през последните години показват, че византийската власт обръщала сериозно внимание за укрепяването на Черноморския бряг. Това очевидно се дължало на засилилата се и реална опасност от вражески нападения по море и, на първо място, от опасността, която представлявали за нея примитивните, но многобройни славянски, прабългарски и аварски флотилии. Ето защо била устроена гъсто наситена линия от крепости, разположени на самия морски бряг или в непосредствена близост с него. Тази защитна линия с право може да се окачестви като четвърти пояс, като Черноморски лимес, в който влизали такива крепости като тези при Таук лиман — Русалка, Калиакра, Балчик, Каварна, Шкорпиловци, Обзор, Несебър и др.

Това, което е характерно за отделните отбранителни линии, е, че независимо от тяхната относителна самостоятелност те представлявали единно цяло, като взаимодействували и се допълвали една с друга. Това проличава особено добре в годините на относителна стабилизация на византийската власт, докато в годините на упадък и кризи се наблюдава разстройване и бездействие на отделните отбранителни елементи, а оттам и на цялата система.

Употребеното в изложението понятие „отбранителна линия" е условно. Фактически крепостите били изграждани привидно хаотично както по дължината на отбраната, така и в нейната дълбочина. В същност обаче тяхното разположение е било много добре обмислено и подчинено на идеята за успешно взаимодействие помежду им. Обикновено те са на 5—10 км една от друга, като връзките помежду им били осъществявани чрез скрити пътища и подстъпи. Трябва да се предполага и наличието на добре организирана сигнална система и предварително уговорена връзка. Нерядко между две съседни крепости има непосредствена зрителна връзка

(Търговище — Крумово кале). Много често две крепости били изграждани така, че помежду им е било възможно съвсем тясно взаимодействие. Такава двойка били например двете крепости на Царевец и Момина крепост при Търново. Разделени от дълбокия пролом на реката, те са само на няколкостотин метра една от друга. Тази близост улеснявала отбраната им и поставяла противника в явно неизгодна позиция. Подобно е разположението на двете крепости (Българско и Турско градище) при с. Писанец, Русенско, издигнати върху два продълговати и успоредни хълма от двете страни на р. Русенски Лом, както и на двете крепости при Разград — Кале Сърта и Кале.

Археологическите проучвания на ранновизантийската укрепителна система по нашите земи показват, че тя се е състояла от три основни типа укрепени пунктове. На първо място били старите, запазили в различна степен своето икономическо, политическо и културно значение големи градове, които през интересуващата ни епоха играят ролята на важни военноадминистративни центрове и получават солидни укрепления [Велков, 1959, с. 188 сл.]. Измежду тях са Сердика, Филипопол, Дуросторум, Берое, Диоклецианопол и др. Ролята на големите градове през тази епоха става значителна и дори в известна степен нараства. Изследванията на редица автори изтъкнаха една от характерните черти в историческото развитие на Балканските провинции. Това е концентрацията на населението от малките градове в големите, което от своя страна било свързано с провеждането на различни мероприятия на централната и местната власт по благоустрояването им и полагането на особени грижи за укрепяването им [Курбатов, 1971, с. 77, заб. 28]. Обликът им съществено се променя. Разкопките в Сердика, Филипопол, Хисар показват, че през ранновизантийската епоха много от монументалните сгради престават да функционират и техните полуразрушени стени се използуват при изграждането на леки жилищни сгради. Една серия от такива постройки е била построена направо върху занемарения обширен и красив площад до западната порта на Берое. Затова пък тези градове били старателно укрепявани, като им удвоявали стените, построявали нови зидове пред старите, предприемани били и други мерки за увеличаване на тяхната сигурност (обр. 3).

На второ място стоели малките и средните градове, които в тази епоха загубват в значителна степен своето икономическо и политическо значение и придобиват предимно военнозащитни функции. Процесът на превръщане на малките градове в крепости протича особено интензивно в граничните области, каквито са Скития, Долна Мизия и др., и е пряко свързан със засилването на варварските нашествия. Такава участ на Балканския полуостров постига градовете Абритус, Месемврия, късноантичния град при с. Войвода, Никополис ад Иструм и много други.

Третият най-съществен елемент във византийската отбрана са новоизградените и новосъздадени крепости. Тяхната първенствуваща роля се дължи на факта, че отговаряли на най-важните и модерни за времето си изисквания за крепостно строителство, наложени от изменилите се обстоятелства. Това били преди всичко крепостите по Балканската линия, както и крепостите по други планини — Средна гора, Родопите и Странджа, а също така и по Черноморското крайбрежие. Между тях са крепостите при Шумен, Търново, Търговище, Садовец, Калиакра, Мадара (обр. 4) и десетки други. Тези крепости били различни по големина

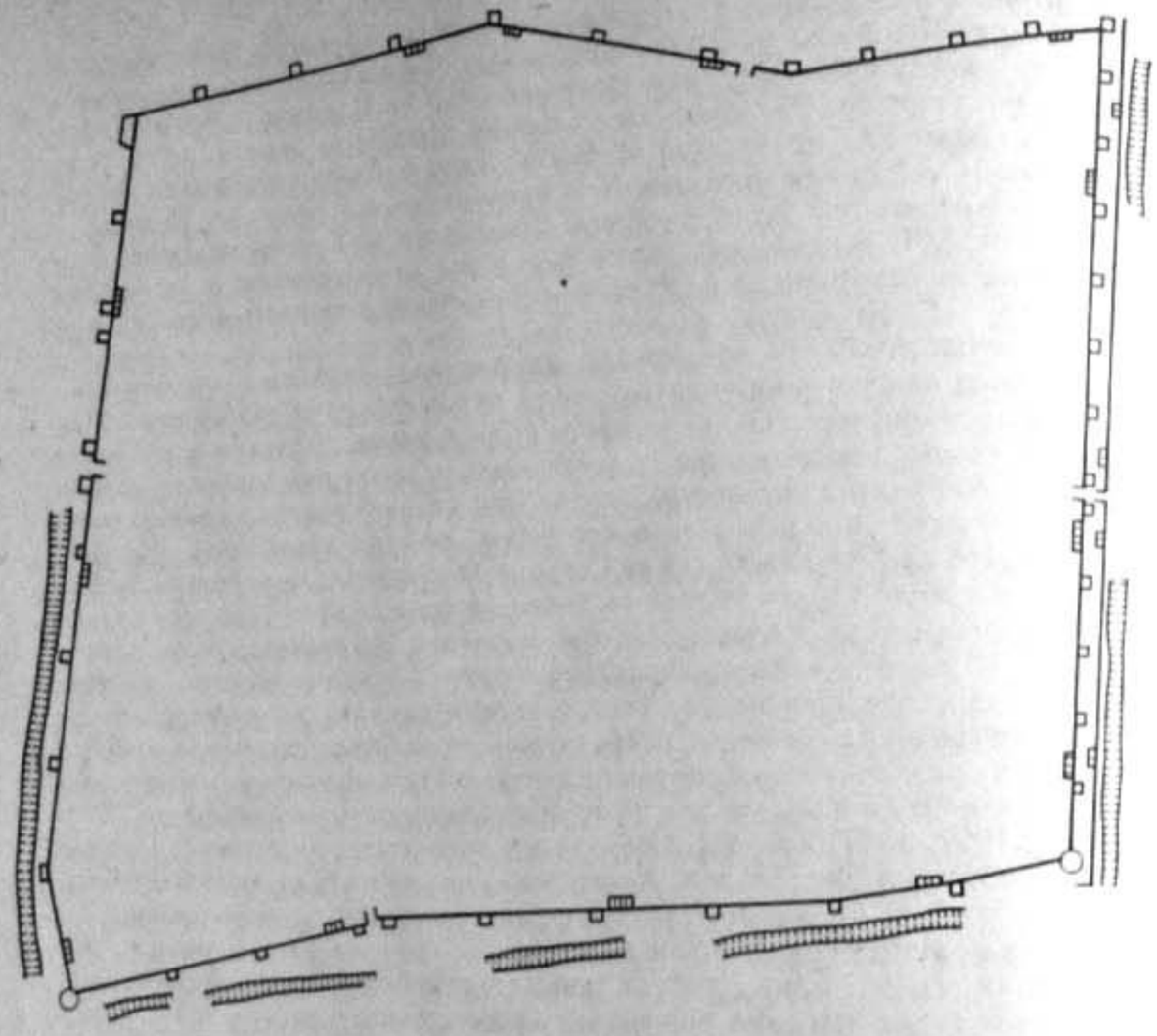

3. План на крепостната стена на Диоклецианопол (Хисар)

и площ, но сред тях преобладават крепости със сравнително малки размери. От анализа на 70 крепости, за които има сигурни данни, се вижда, че повече от половината (36) са с размери до 10 дка, тези с размери от 10 до 20 дка са 21, а надвишаващите 20 дка—13 (от тази статистика се изключват големите градове с размери над 100 дка). Ако се анализират подробно крепостите от първата група, ще се види, че и сред тях има голямо разнообразие. Така например крепостите с размери до 5 дка са 23, докато тези с размери от 5 до 10 дка — 13. В тази група не липсват укрепления със съвсем малки размери (0,2—0,5 дка). Това преобладаване на малките крепости над средните и по-големите е закономерно. Повечето от тях представляват малки укрепени постове (бурги, фрурии), предназначението на които било да извършват наблюдение на придвижващия се противник, да посрещат неговите предни части и да им оказват първоначална съпротива. В тях били настанени неголеми военни части, които следели за сигурността на пътищата, за охрана на планинските проходи, морското крайбрежие и районите непосредствено до тях. Значително и по-специално място заемат селищата на стратиотите и федератите, към които могат да

се отнесат Големановото и Садовското калета. Техните жители в мирно време се занимавали със земеделски труд и едновременно с това имали грижата за опазването на граничните райони [Липшиц, 1961, с.23]. Малките военни крепости имали и още една, вътрешна функция по отношение контрола над зависимото население. Като една от причините за преобладаването на малките крепости над по-големите е и тази, че за техния строеж и поддържане се изисквали значително по-малко средства, строителни материали и работна ръка.

По-големите крепости (кастели) приютявали по-големи гарнизони. Те са били по-добре устроени и по-добре укрепени. Заедно с военното поделение във или около тях се настанявало цивилно население, което напускало равнината и намирало убежище по високите планини. Поради това чисто военните по предназначение крепости постепенно започват да добиват известни стопански и културни функции.

Ранновизантийските крепости не се подчиняват на класическите канони. Тяхната планировка е съобразена с характерните особености на местността и нейната специфика, на правилното използване на нейните преимущества. Изоставянето на старите схеми обаче в никакъв случай не говори за упадък на фортификационното изкуство, а, напротив — за по-нататъшното му развитие [Овчаров, 1974, с.226—227]. Ранновизантийските архитекти и инженери проявяват значителна свобода в творческите си търсения и от стратегическа гледна точка техните градежи внасят много нови неща в укрепителната теория и практика. В този смисъл съвсем прав е Рапопорт, който подчертава, че определящо в отбранителното строителство се явява функционалната целесъобразност [Рапопорт, 1966; срв. също Подключников, 1943]. Една от важните особености, които влияели върху организацията на отбраната, е системата на стрелбата. От своя страна, както ще се убедим по-нататък, самата тактическа схема на отбрана се отразявала пряко върху ефикасността на стрелбата.

При изграждането на крепостите всички антични автори обръщат внимание на изучаването на местността, на която трябвало да се построи. Те са единодушни, че първото главно условие за нейната непревзимаемост е правилно избраното място. Според Витрувий избраната позиция трябва да бъде удобна и естествено укрепена [Vitruv. I, 51]. Вегеций различава два вида укрепления: едни, които се отбраняват от естествени прегради, и други, които са силни със своята фортификация. Явно е обаче, че той отдава предпочитание на първите [Veget. IV, 1]. Най-подробно на този въпрос се спира византийският Аноним от VI в. Той неведнъж подчертава, че местоположението на укрепените места трябва да бъде високо, със стръмни склонове, а ако бъде защищавано и от река, това би било още по-добре. Планът на крепостта трябвало да бъде обмислен добре и съобразен с местността. Не са отминати и такива въпроси като водоснабдяването, системата за връзки с околните крепости и пр. [Anon. XI, 1, 4, 6 и др.].

През V—VI в. на Балканския полуостров се строи съобразно тези изисквания. В това отношение съществува една съществена отлика от африканските провинции на империята. Голяма част от крепостите там продължават да се съобразяват с класическите канони — те са с правоъгълна форма, понякога квадратна, по ъглите им са изграждани квадратни

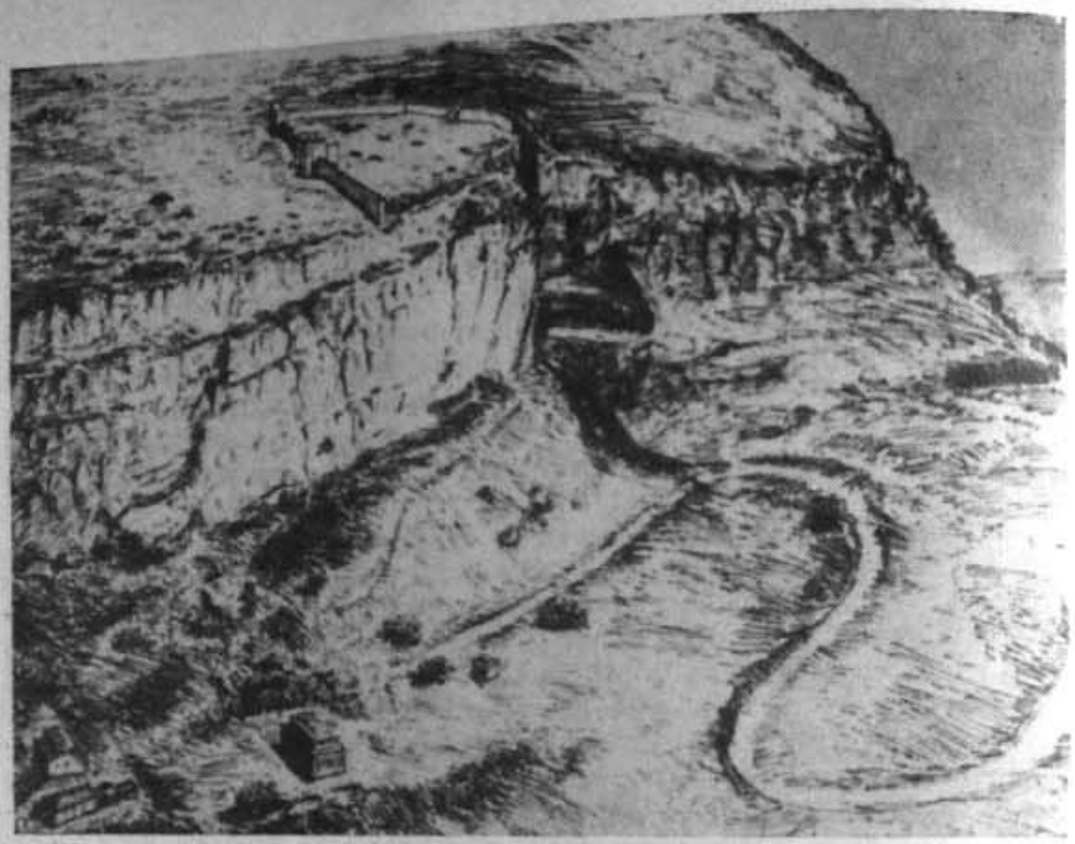

4. Крепостта на Мадарското плато (възстановка по Ст. Бояджиев)

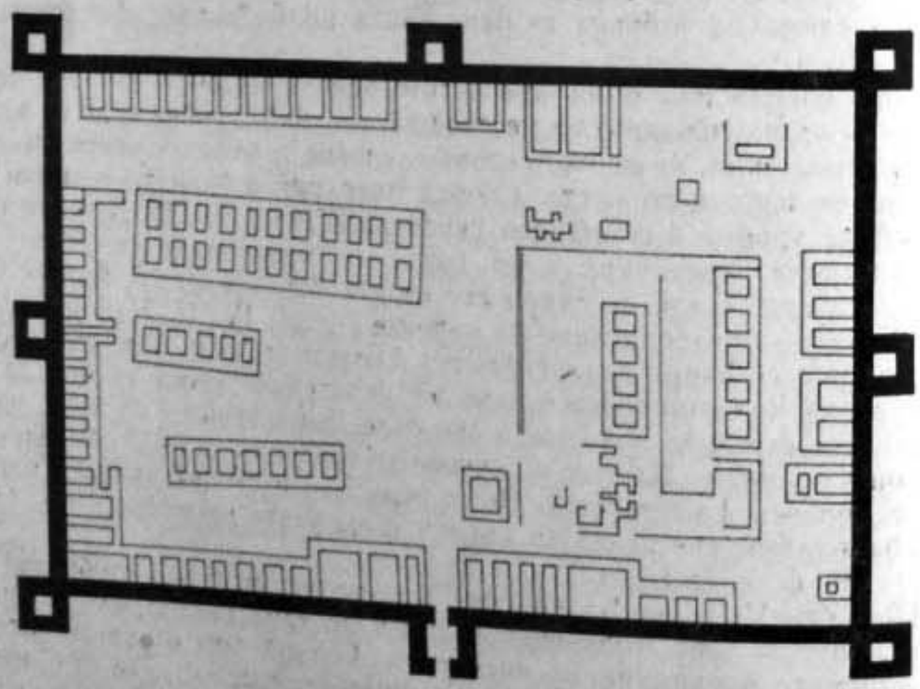

5. План на византийската крепост в Тимгад до Картаген

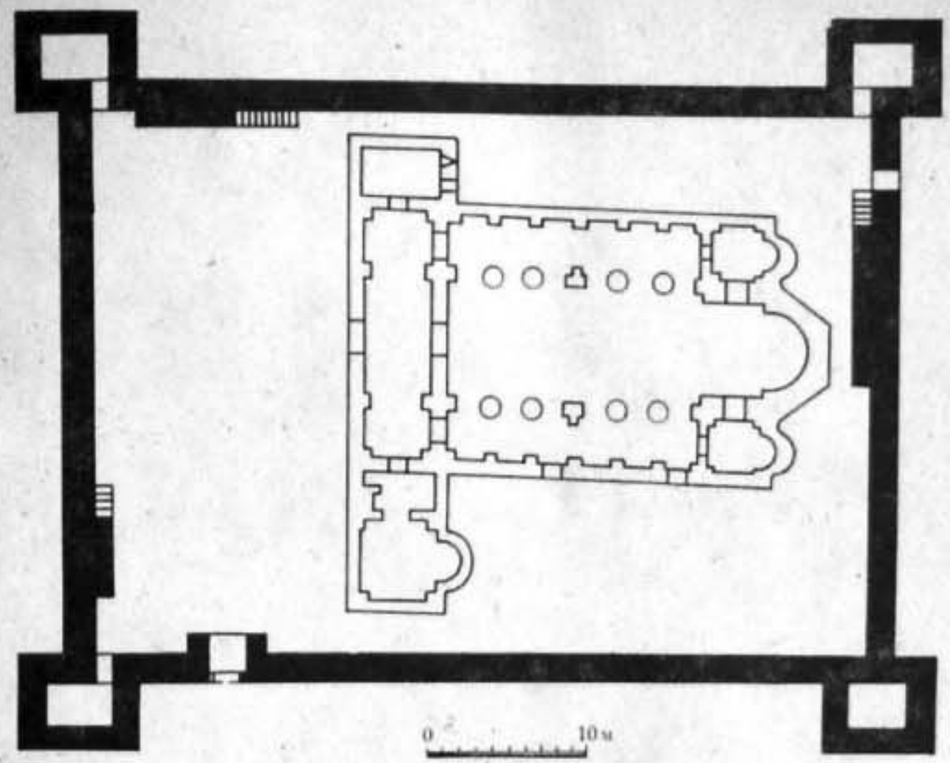

6. План на крепостната стена на Еленската базилика при Пирдоп

или кръгли кули, портите се намират по средата на южната или северната стена и пр. [Diehl, 1896, с. 185—214]. Това се дължало главно на факта, че там античното влияние било особено силно и продължително, а освен това тези провинции на Византия страдали значително по-малко от варварските нашествия в сравнение с Балканския полуостров. Типичен пример в това отношение е византийската крепост в Тимгад (Тамугади) до Картаген (обр. 5). По българските земи такива крепости са строени рядко и предимно по Дунавския и Черноморски бряг. Преди всичко това са постари кастели или бурги, преустроени или преизградени в V или VI в., като са запазили плана и формата на по-ранната крепост [СК, 1969]. Такава е крепостта при с. Любеново, Хасковско, която има съвсем правилна правоъгълна форма със симетрично разположени по ъглите и фронта на куртината кръгли и правоъгълни кули. Същата правилна форма има и крепостният зид, издигнат в края на V в. за защита на Еленската базилика при Пирдоп (обр. 6). Това е малка крепост с размери 48,5 на 33 м, която има прави стени, правоъгълни кули по ъглите и две порти — главна на южната куртина и потерна. Проучванията на ранновизантийската крепост при с. Шкорпиловци, Варненско, показват, че и тя е била с правоъгълна форма (48 на 73 м), с кръгли кули по ъглите и вероятно с четири порти. Макар и непоследователно, подобен план е използван при изграждането на крепостта при с. Каравелово, Пловдивско, която е с прави стени, кули по ъглите само от три страни, а от южната, която е защитена от стръмна скала над реката, крепостен зид не бил изграден.

Преобладаващата част от ранновизантийските крепости по нашите земи решително се отклоняват от римските образци и се съобразяват с прогресивните за времето изисквания [срв. за римските лагери и крепости

7. Снимка на хълма, на който е построена крепостта при с. Миладинов и, Търговищко

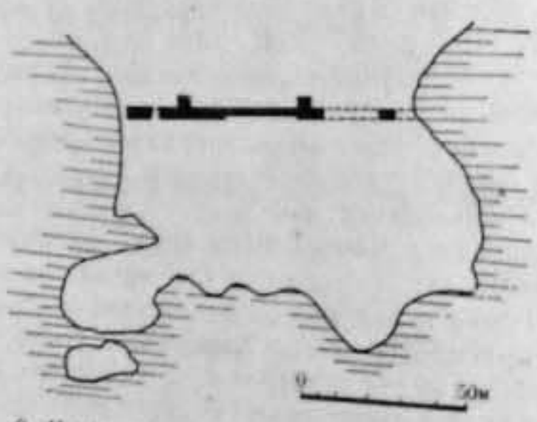

8. Крепостта на нос Русалка (Таук лиман)

Иванов, 1972а, с.5—11]. Те са били строени на откъснати и стръмни хълмове (обр. 7). За тази цел били избирани най-често меандрите, образуващи от извивките на реките, височините, намиращи се между слива на две реки, и вдадените навътре в морето скалисти носове — Калиакра, Русалка (обр. 8). Обикновено връзката на тези хълмове с останалите се осъществявала чрез съвсем тесни скалисти ивици — Търново — Царевец, Овеч, докато останалите страни имали урвести склонове, които най-често бивали отвесни и съвършено недостъпни — гара Разделна (обр. 9).

Избирането на такива терени за застрояване наложило основен отпечатък върху очертанията и плановите схеми на крепостите, както и върху начина на укрепяване. Могат да се различат два основни вида

9. Снимка на скалистия хълм, на който е построена крепостта при гара Разделна

укрепени места. При първия от тях крепостните стени обграждат цялата крепостна площ, като следват една затворена начупена или заоблена линия, съобразена с релефа на местността. Този начин на укрепяване се прилагал обикновено там, където възвишенията били стръмни, но не непреодолими за противника. Такива хълмове се съединявали с основната верига чрез тесни седловини. Там именно крепостната стена била по-дебела и по-висока, докато от останалите страни била по-слаба. Типичен пример в това отношение са крепостите при с. Долна Кабда, Търговищко, и Търговище. Крепостта при Търговище (Крумово кале) е била достъпна само от изток, където се намирала единствената порта (обр. 10). По източния фронт на куртината е имало няколко кули, а зидът бил дебел повече от 2,5 м. Ранновизантийската крепост на Царевец в Търново е укрепена по същия начин, както и крепостта на Шуменския Хисарлък. Стръмните склонове на високите хълмове били подсилени от яки крепостни стени.

Формата, която приемали крепостите от този вид, била твърде разнообразна — техните очертания трудно се поддават на описание. Крепостният зид върви по начупена линия (Драгановец, Търговищко, Мирово, Хайловград, с. Попинци, Пазарджишко, Садовец — Големаново кале, и др.). Типичен пример за това е цитаделата на Пауталия и Кюстендил (обр. 11). Очертанията на големите градове също така добиват неправилна форма следствие присъединяването към тях на нови площи и разширяването им по икономически или стратегически причини (Сердика, Никополис

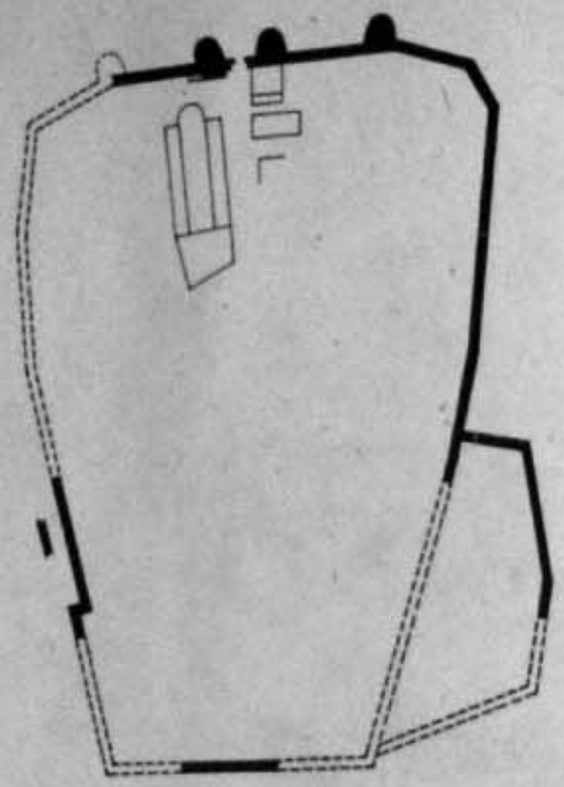

10. План на крепостта при Търговище (Крумово кале)

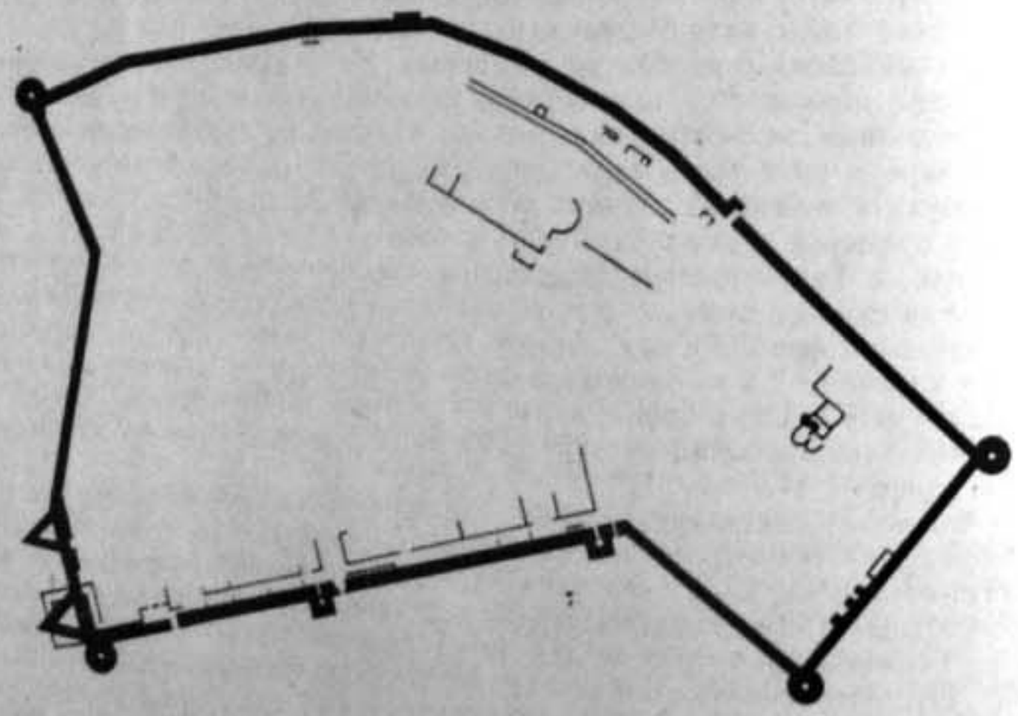

11. План на цитаделата на Пауталия (Кюстендил)

полис ад Иструм, и др.). Интересно е начупеното зигзаговидно трасе на крепостта при с. Костел, Търновско, където може би трябва да се види приложено на практика едно от изискванията на Филоновата укрепителна тактика — стените да бъдат начупени под формата на „трион" (това определение дава самият Филон). Така най-добре се достигало до взаимодействие между отделните куртини на една и съща крепостна стена [Tafrali, 1913, с.54—55]. Освен неправилната многоъгълна форма през ранновизантийската епоха се срещат крепости с овален план (Кипилово, Търновско, Цар Асен, Пазарджишко, Точиларци, Пловдивско, и др.), както и крепости с триъгълен план [Радилово, Пазарджишко, срв. СК,1969].

Вторият вид крепости са тези, които били разполагани на особено стръмни и непристъпни височини, с отвесни скатове, заобикалящи ги от всички или от няколко страни. Тъй като това не давало възможност на противника да организира атаките си, тези страни не били ограждани със стени. Укрепявана била само тази част, която била лесно уязвима. Достъпът към крепостта се прекъсвал от дебел зид, който имал права или начупена линия. Този начин на укрепяване Прокопий описва много добре, когато говори за Касандрия на Халкидическия полуостров. Крепостта била устроена, като входът на полуострова бил пресечен с напречна стена, а от останалите страни била защищавана от морето [Procop., VI 3]. По същия начин по нашите земи били изградени крепостта Петрич кале при гара Разделна и много от крепостите на Черноморския бряг: Таук лиман, Калиакра и др. Крепостната стена на Петрич кале откъсва значителна част от платото, като незащитените отвесни страни са високи повече от 30 м, докато при Таук лиман незащитените страни се извишават към морето. Най-показателен пример на такова укрепяване е Калиакра, която е построена на нос, вдаващ се на около 2 км в морето, с отвесни над 50 м брегове. Крепостната стена е построена в права линия на една дължина от 405 м, като е преграждала достъпа от север (обр. 12).

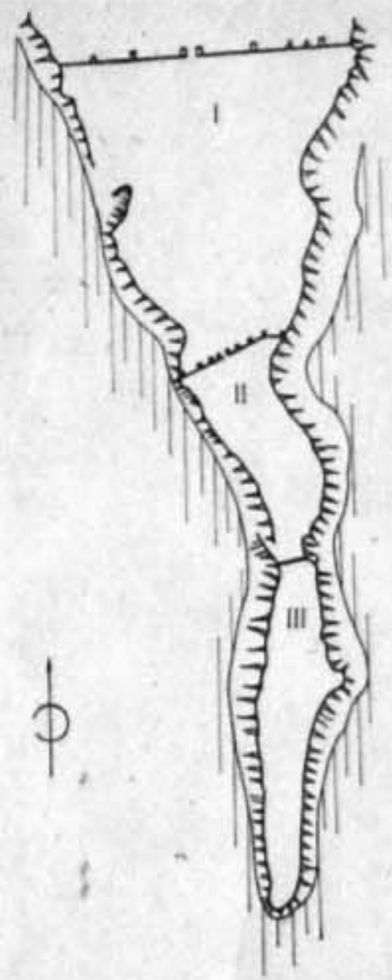

12. План на крепостта на нос Калиакра

Често пъти крепостният зид образувал начупена линия, за да се обхване и огради по-голяма площ. Такава е малката крепост Яйлата на Черно море, но най-изразителен представител се явява крепостта на Мадарското плато (обр. 13). Мадарската стена започва от абсолютно отвесната и висока канара, отдалечава се от нея и след като прави няколко чупки, отново достига до скалата.

13. Крепостта на Мадарското плато

Крепостните стени на всички крепости от този вид са били дебели и грижливо изградени. Техният фронт е бил защищаван от издадени напред кули и дълбоки ровове. Полагано било особено старание за опазване на портите. Откъм незащитените страни били оборудвани скрити стълби и проходи, от които защитниците могли да нанасят внезапни и бързи удари върху обсаждащия ги противник.

Интересен е начинът на укрепяване на крепостта при Провадия. Изглежда, че поради особено стръмните склонове не се е наложило изграждането на крепостна стена или е имало някакви временни прегради. Само на тясната скалиста ивица, която съединява възвишението с останалите хълмове, се намирала портата, изградена от камъни, а пред нея в скалата бил изкопан дълбок и широк процеп. По ръбовете на скалата били издълбани помещения за защитниците, от които те обстрелвали противника.

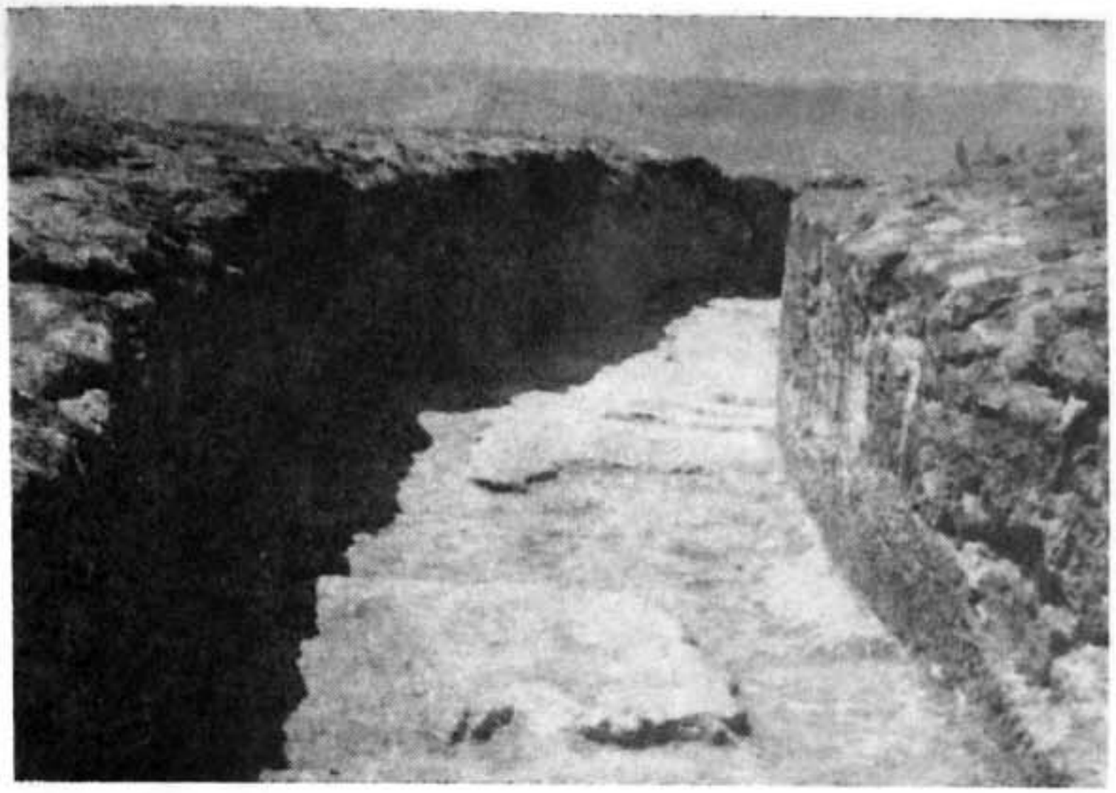

14. Водоем до крепостния зид в крепостта при гара Разделна

Изграждането на ранновизантийската укрепителна система предизвикало и нов начин на крепостна застройка. Ограничената площ, с която разполагали строителите и защитниците, налагала икономично и плътно застрояване, подчинено преди всичко на изискванията на отбраната. В крепостите преобладават сградите, обслужващи бранителите: караулни помещения, казарми, водоеми (обр. 14) и други подобни. Такава е планировката на крепостта до с. Садовец (Големаново кале). Жилищата и другите сгради са построени от камък на кал, разделени помежду си с тесни, криви и стръмни улички. Липсата на площ наложила църковната постройка да бъде долепена до крепостния зид, както е станало и в Берковското кале. До крепостната стена били долепени и голяма част от жилищните постройки, с което било нарушено едно от основните изисквания на античната фортификация, т. нар. pomerium. Според това правило от вътрешната страна на крепостната стена трябвало да има незастроена площ, където свободно да се придвижват и маневрират защитниците. В своя „Стратегикон" Кекавмен остро осъжда това нарушение и иска от началниците на крепостите да разрушават неправилно построените сгради, каквито и да са те [ПВЛ, 1969, с. 161]. Аналогични данни предлага Шуменската крепост, която е гъсто застроена с почти еднотипни постройки, отделени с тесни улички, сред които се извисявала единствената по-значителна сграда — крепостната базилика (обр. 15). Подобна е картината и в други крепости като Крумово кале при Търговище, Садовско кале при Садовец, споменатото Берковско кале и др. Запазен е един интересен трактат, написан от архитекта Юлиан Аскалонит (VI в.), в който се

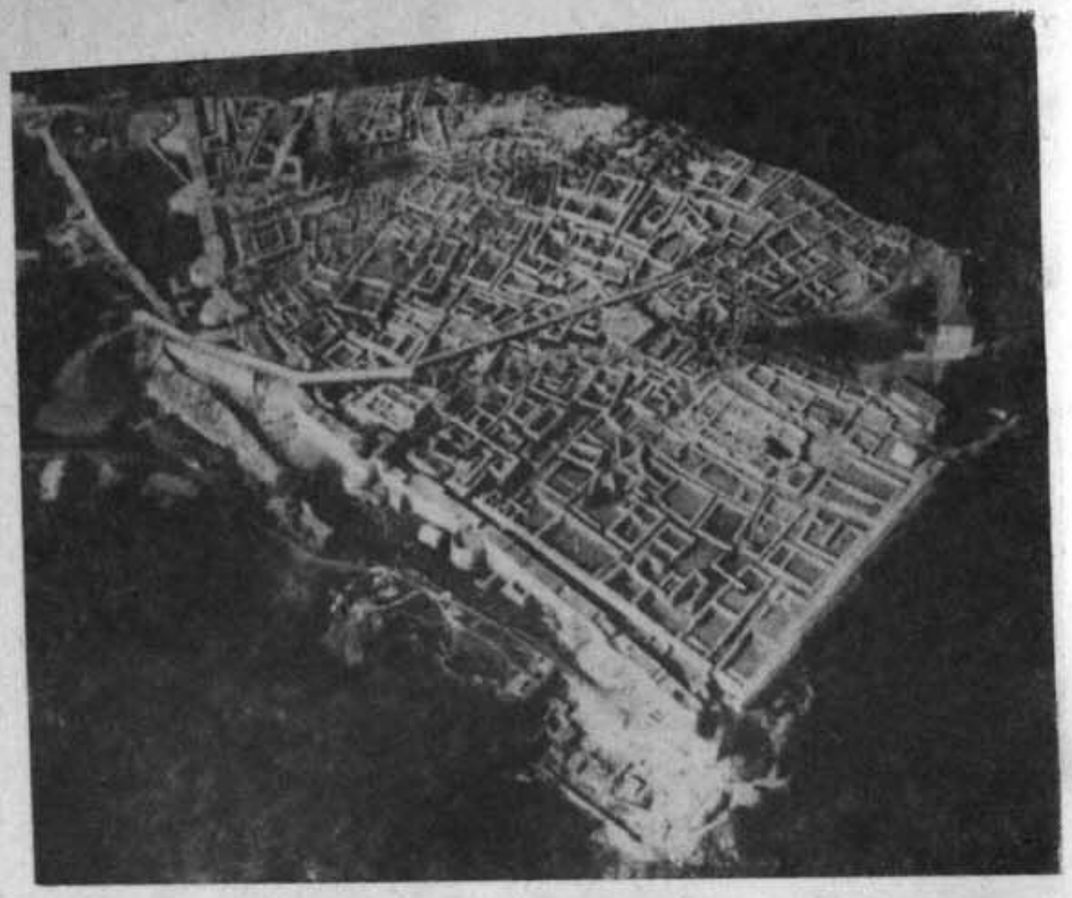

15. Начин на застрояване в крепостта при Шумен

дават основните правила за застрояване на византийските селища и градове. В повечето случаи обаче и особено при изграждането на крепости те не били спазвани [Сюзюмов, 1960, с. 3 сл.].

Една част от крепостите не са били плътно застроени. Нещо повече, освен няколко неголеми постройки в тях не е имало други сгради. Такава е крепостта на Мадарското плато. Навярно при такива крепости се натъкваме на описаното от Прокопий построяване на крепости в близост до населени места, в които населението при опасност е намирало убежище [Procop., IV, 18—19].

Както се вижда от изложеното дотук, укрепителните съоръжения през ранновизантийската епоха, следвайки античните традиции, постепенно придобиват нови и непознати черти. Това даде основание на П. Мутафчиев да забележи справедливо преди години, че „в тия нови, построени по особени начини крепости, ще трябва да се търси първообразът на покъсния тип градища, които са тъй характерни за византийското и българското средновековие" [Мутафчиев, 1915, 23—24].

Втора глава

ЕЛЕМЕНТИ НА РАННОВИЗАНТИЙСКАТА КРЕПОСТНА СТЕНА

Най-голямо внимание ранновизантийските фортификатори отделяли на устройството на крепостните съоръжения на всяка отделна крепост. Според тях преградната линия трябвало да се състои от няколко елемента, които да противодействуват последователно срещу настъпващия противник. Филон смята, че главната преграда трябва да се състои от две линии крепостни стени, отделени една от друга на 8—12 лакти (4—6 м). Той не изключва изнасянето пред тези стени на други прегради елементи (ровове, ями, по-малки стени). Целта на тази дълбока отбрана била да затрудни придвижването на настъпващите, да смути и объркa бойния им ред, преди да им бъде нанесен контраудар от защитниците [Diels, Schramm, 1919, с. 30, обр. 12].

Както много други основни положения във Филоновата теория за крепостно строителство, така и тази идея не намерила практическо приложение по негово време, но с успех се прилага по-късно, когато назряват условия за това. Римските автори възприемат и доразвиват предложената схема. Според Витрувий разстоянието между двете стени трябвало да бъде достатъчно широко, за да се разположат в боен ред защитните войски. От конструктивна гледна точка той предлага между тях да бъдат изградени напречни зидове [Барбаро, 1938]. За необходимостта от две взаимно допълващи се стени говори Вегеций [Tafrali, 1913], а Прокопий описва подробно практическото приложение на този начин на отбрана във византийските провинции и столицата през VI в. [Procop., IV, 18—19].

Идеалната схема на подобно сложно устройство на крепостната стена предлага Константинополската (Теодосиева) стена, изградена през 413 г. [Millingen, 1899, с. 51—55; Meyer Plath, Schneider, 1943; Janin, 1964, с. 266—267]. Главен елемент в нея е основната (вътрешна) крепостна стена (*μέγα τεῖχος, τὸ κάστρον τὸ μέγα, τὸ ἔσω τεῖχος*). Тя била по-дебела и по-висока, обикновено двуетажна, снабдена с яки кули и добре укрепени порти и потерни. Всяка кула била така устроена, че да може в случай на необходимост да продължи самостоятелната защита.

Втората (външна) стена (*προτεῖχισμα, ἔξωτεῖχος, μικρὸν τεῖχος*) е била изнесена пред вътрешната на такова разстояние, което позволявало маневри на войските. Ширината на това пространство, наречено от някои *περίβολος* [Millingen, 1899, с. 53], пред Константинополските стени е 15—18 м, но в други крепости е по-малко — 6 до 10 м. Предложеното от Ш. Дил правило [Diehl, 1896, с. 145 сл.], според което междустенното пространство трябвало да има ширина, рав-

G368

на на една четвърт от височината на зида, не може да се приеме, защото при височина 10—12 м, каквато са имали повечето от ранновизантийските крепости, това би означавало само 2,5—3 м. Тези размери не биха позволили ефикасно маневриране на защитниците и,както ще видим по-нататък, не отговарят на действителността, поне що се отнася до данните, получени от проучените ранновизантийски крепости по нашите земи.

Пред външния зид е имало широк и дълбок ров (*τάφρος, σοῦδα*), който в някои случаи е бил изпълван с вода, което го правело още по-трудно преодолим. Понякога между рова и стената имало свободно пространство (втори, външен *περίβολος* или *ἐξωτειχίσμα*). Нерядко от пръстта, изкопана от рова, била насипвана невисока стена или вал (*ἀντιτείχισμα*).

Така оформената защитна линия е била достатъчно дълбока и гъвкава, за да поеме ударите, а също така и да се справи със заплахата на стенобойните машини. Отделните елементи взаимодействували успешно помежду си. Това се отнася особено до отбраната на портите, при които кулите на вътрешната стена и протейхизмата образували единно и монолитно цяло.

Създаването на Константинополската стена в този й вид било последвано от изграждането на подобни системи и в други големи градове на империята, например Солун [Tafrali, 1913, с. 69—70; Diehl, Letourneau, Saladin, 1918, с. 231—232]. По нашите земи се е строело съобразно местните условия и материалните възможности. Най-често преградната линия е била от една стена, по-рядко — от две, а понякога (най-вече при големите градове) е оформяна тройната система от ров и две стени. Ето защо нашето внимание ще бъде насочено към основната крепостна стена и нейните главни отбранителни елементи.

КРЕПОСТНА КУРТИНА

Куртината е основен елемент на крепостната стена, който обединява и на който се подчиняват останалите нейни части (кули, порти, стълби). Главното й предназначение е да прегради и осуети достъпа на противника към вътрешността на крепостта. Това е зид, достатъчно висок и дебел, за да не бъде лесно преодолян и разрушен от обсадителите. Условно може да бъде разделен на три части: долна (субструкция), средна (същинска част или суперструкция) и горна (платформа с парапет и зъбци).

Субструкцията на крепостната стена имала предназначение да издържи тежкия и масивен зид. Затова тя обикновено е по-дебела от него, с издаващи се от двете страни банкети. За съжаление до неотдавна изследвачите отделяха по-малко внимание на конструктивните особености, поради което има малко данни за устройството на техните субструкции. Едно от изискванията на епохата, залегнало в теоретичните трудове, е голямата дълбочина, на която трябвало да слизат фундаментите на крепостните зидове. Според Анонимния византиец тя трябвало да бъде 7 лакти (3—4 м) [Велков, 1959, с. 178]. Необходимостта от дълбоко фундиране произтичала и от това, че дебелите и масивни стени били строени най-често на стръмни места и съществувала опасност от подхлъзване и срутване. Освен това дълбоките основи предпазвали стената от подкопаване от страна на врага. Обаче византийските строители по нашите земи невинаги спазвали това правило. Там, където почвата била мека и податлива (Д. Кабда, Търговищко), основата достигала и надминавала 2,5 м. Фундаментът при Таук лиман е дълбок 3—3,5 м, тъй като крепостта е на самия морски бряг. Подобни съображения заставят строителите на крепостната стена на Дуросторум в участъците край Дунава да я снабдят с дълбоки основи, лежащи върху дървени колове. По скалистите хълмове обаче, където не било необходимо да се копаят дълбоки ями за основите, те са плитки и обикновено стигат до появилата се скала, а на места липсват съвсем, като стената лежи направо върху оголената скала (Търговище, Шумен, Търново — Царевец, Червен и др.). Най-често дълбочината на крепостните основи през V—VI в. се движи между 0,8—1 м, като се издава чрез банкет на 0,15—0,30 м от двете страни на суперструкцията. Банкетите са едностъпални (Айтос, Котел, Садовец, Хисар и др.) или многостъпални (Сердика, Любеново и др.).

Средната част на куртината според анонимната „Тактика“ от VI в. трябвало да бъде дебела 5 лакти (около 2,3 м) и висока 20 лакти (около 9,5 м) [Велков, 1959, с. 177]. По нашите земи дебелината на куртините е различна, което може да се види от следните обобщаващи данни:

под 1,5 м	—	9
от 1,5 до 2	—	36
от 2 до 2,5	—	17
от 2,5 до 3	—	12
над 3 м	—	4
всичко		78 крепости

Вижда се, че дебелината на крепостната стена е средно 2 м с незначителни отклонения, което било достатъчно, за да изпълнява успешно предназначението си. Наличието на по-тънки стени от 1,5 м е свързано с условията, при които са били изграждани. Обикновено това са зидове, построени на труднодостъпни и неуязвими места. За създаване на по-голяма стабилност на крепостните зидове те са били подсилвани с контрафорси (средни размери 0,5 на 0,5 м). Такива подпори били изграждани само там, където имало нужда от тях (обр. 16). Освен това на отделни места по куртината били оставяни отвори, през които минавали добре замаскирани водопроводни и канализационни тръби, както и улеи за изтичане на дъждовните води.

За височината на куртината може да се съди по косвени данни, тъй като досега не е открит зид, запазен в първоначалната си височина. Вероятно тя е била около 10 м в равнинните крепости и градовете, но в планинските райони е била по-ниска поради естествената защитеност на терена.

Обикновено куртината била изграждана плътно в цялата си височина, но Прокопий съобщава за двуетажни куртини, при които на известна височина били устройвани покрити галерии. Такива са случаите със стените на крепостите Дара в Месопотамия, Теодосиопол в Армения и др. [Procop., I, 9; V, 1; Адонц, 1971, 127—156]. При последната това е станало по следния начин: зъбците на старата стена били стеснени и превърнати в бойници, а над старата платформа била изградена надстройка (галерия) и над нея била оформена друга платформа с парапет и зъбци.

16. Външно лице на крепостната стена с контрафорси — Каварна (Чиракман)

Не може да има съмнение, че и по нашите земи, на които Юстиниан отдава твърде важно значение в отбраната, този похват е бил приложен. Почти доказано е наличието на покрита галерия на Сердикийската крепостна стена, създадена след нейното удебеляване в края на V или по-вероятно в първата половина на VI в. [Бояджиев, 1959а, с. 35 сл.]. Напълно възможно и естествено е такива галерии да са били устроени и при други крепости, на които зидовете в резултат на удебеляване са получили дебелина повече от 4 м (Берое, Дуросторум).

Крепостната платформа обикновено имала ширина, достатъчна да се разминат двама души, и средната дебелина 2—2,5 м била достатъчна. Що се отнася до тези стени, които са дебели по-малко от 1,5 м (Берковица, Ихтиман, Котел, Криводол и др.), трябва да се предположи, че платформата е била разширена навътре с дървени подове.

По аналогия с добре запазените африкански крепости трябва да се приеме, че външната страна на платформата е била защитена от парапет, висок около 1 м, и зъбци, между които е било оставяно пространство, колкото да се води бой. Зъбците били покривани с капаци, които най-често имали триъгълна форма.

КРЕПОСТНИ ПОРТИ

Важен елемент в укрепителната система са крепостните порти, предназначени да осигурят достъпа и излаза от крепостта в мирно време. Като особено невралгичен пункт за отбраната им били вземани изключителни мерки. Преди всичко новопостроените крепости в V—VI в. имали почти винаги само по една главна порта. Тя била разполагана в удобно за вли-

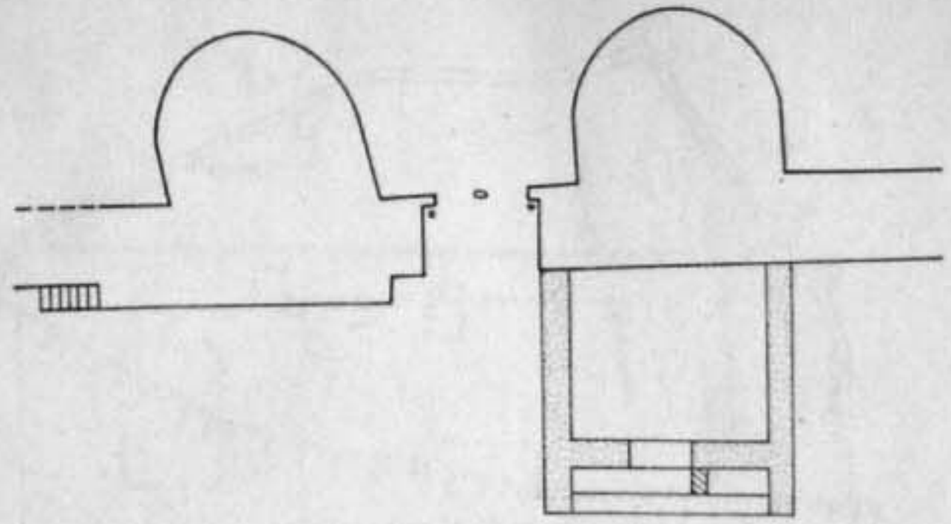

17. План на портата в крепостта при Търговище (Крумово кале)

зане място, но винаги така, че да се създаде най-голямо неудобство за настъпващ противник. Ето защо портите били устройвани така, че обсаждащите да изминат значително разстояние покрай стената, преди да стигнат до тях. Така те излагали фланговете си на обстрел от платформата на куртината и кулите (Търговище, Търново, Кипилово и др.). По своето устройство портите от ранновизантийската епоха могат да се разделят в няколко основни групи.

Към първата принадлежат такива порти, при които са спазени античните традиции. Техният отвор обикновено бил защищаван от две фланкиращи го кули, което е класическата схема на всички ранно- и късноримски крепостни порти. Използваните за защита на портите кули били с разнообразни планове: полигонални (Мадара, Несебър, Долна Кабда, Шумен, Сердика), триъгълни (Варна) или U-образни (Търговище — обр. 17). Кулите се намирали много близо една до друга, с което се осъществявало надеждно прикритие за портата.

За да може да стане още по-недостъпна, портата била стеснявана до възможните предели. За тази епоха ширината на отвора е средно 3,5 м. От вътрешната страна понякога бил оформян пропугнакулум — пространство с неголеми размери, защищавано отгоре, какъвто е имала например Мадарската крепост (обр. 18). Входният проход бил прегражден най-често от две врати — външна (катаракта или двукрила) и вътрешна (винаги двукрила). С двойни врати били крепостите при Мадара, Сердика, Шумен и др. Нерядко обаче вратата била само външна — двукрила (Търговище, Долна Кабда и др.). Вратите били изработвани от дебели дървени греди и талпи, обковавани с големи железни гвозден, които ги предпазвали от разсичане и разбиване. Отвътре били залоствани с дълги и дебели греди, които се прибирали в дълбоки канали, изградени в една от кулите.

Малко по-особено е устройството на портата в Шуменската крепост. Главният вход, фланкиран от две петоъгълни кули, е бил дублиран от втори по-малък до източната привратна кула, широк 2,6 м. Този вход очевидно няма самостоятелно значение и вероятно е функционирал тогава, когато главният е бил затворен. В момент на опасност обаче на него

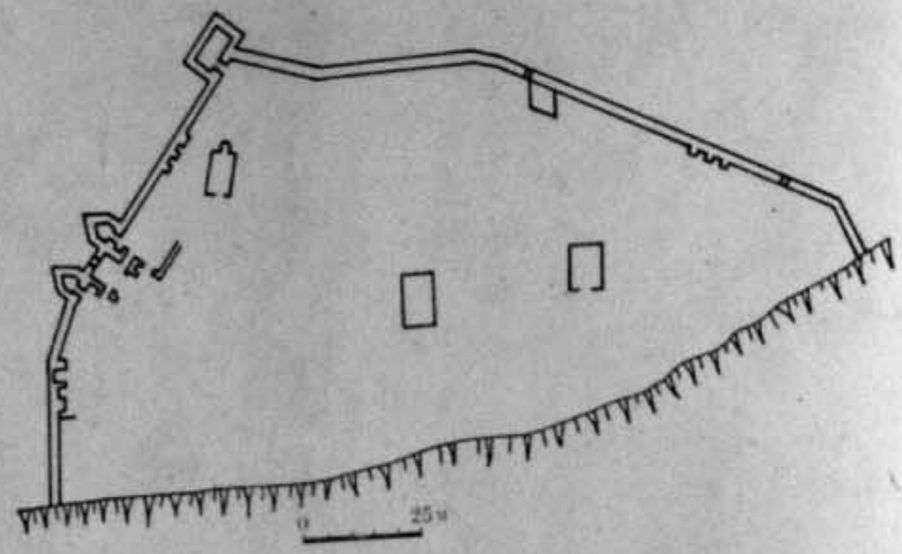

18. План на крепостта на Мадарското плато

очевидно били възлагани и военнотактически задачи (например като потерна, охраняваща флангово портата). Подобно устройство има портата на крепостта при с. Чаканци, която е фланкирана от една петоъгълна кула и издаващ се от другата страна зид.

Интересно е устройството на портата при Котленската крепост. Тя е фланкирана от едната си страна с U-образна кула, а от другата — от остър издатък на крепостната куртина, който в случая играел ролята на триъгълна кула.

Втора голяма група порти са тези, които били охранявани само от една кула, намираща се или непосредствено до портата и построена специално за защитата ѝ (с. Драгановец, Разделна, Св. Никола и др.), или самият вход се намирал в близост до някоя ъглова кула, за да попадне в обсега на нейното влияние (с. Любеново, Хасковско, Пирдоп и др.). Отпадането на едната кула от защитната схема на портите или построяването на портите като обикновени отвори по дължината на зида наложило вземането на допълнителни мерки за сигурността им. Преди всичко била намалена ширината им (между 2,3 и 2,7 м). Освен това тези порти били разполагани така, че противникът трудно ги откривал и достигал. Портата при с. Кривня, Разградско, се намира между една кула и пръба на отвесната скала. И останалите порти от тази група се намират почти винаги в края на куртините, близо до стръмни места. Формата на защищаващите ги кули е най-често правоъгълна, но се срещат триъгълни и кръгли. В крепостта при Пещера портата се намира до голям издатък от крепостния зид, който има неправилна форма и може да се тълкува като донжон, охраняващ портата.

Една голяма част от крепостните порти могат да се отделят в обособена група, характерна с това, че над входното пространство се е издигала надвратна кула (Кап. Димитриево, Камен бряг, Преслав-Страдини, Шкорпиловци, Михайловград, Нисово и др.). Това ставало, като входното пространство било рамкирано от два успоредни зида, перпендикулярни на куртината и издаващи се навън и навътре от лицата на зида. Над обра-

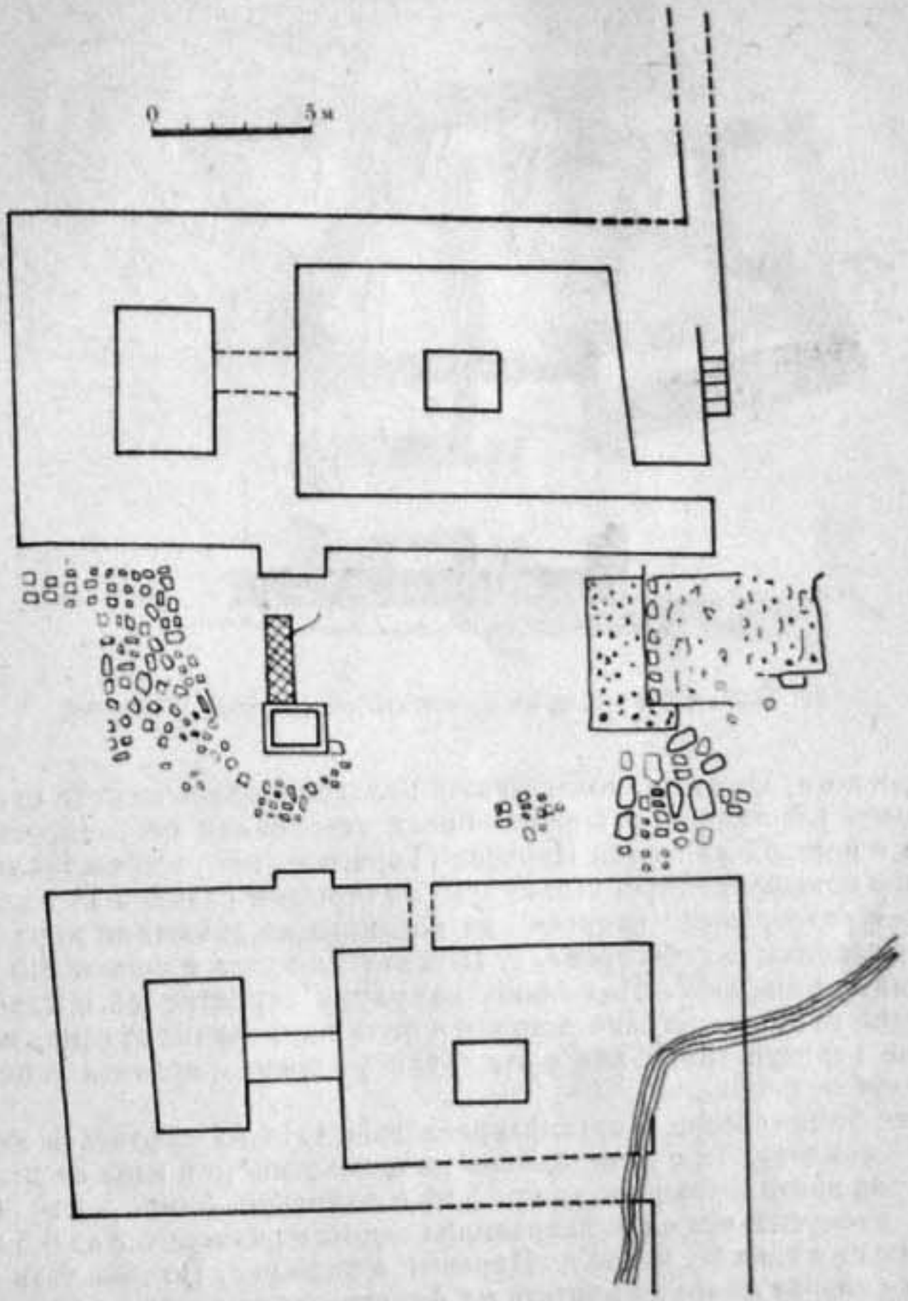

19. План на западната порта на Нове

зувания проход се извишавала кула, която бранела портата и подстъпите към нея. По-сложно е устройството на западната порта на Нове, която вместо два зида има издадени навън два масива от по две помещения, които то във височина са били обединени в обща и внушителна надвратна кула (обр. 19). Този оригинален план е твърде важен, защото ще го видим по-късно приложен с известни изменения при раннобългарските крепостни порти.

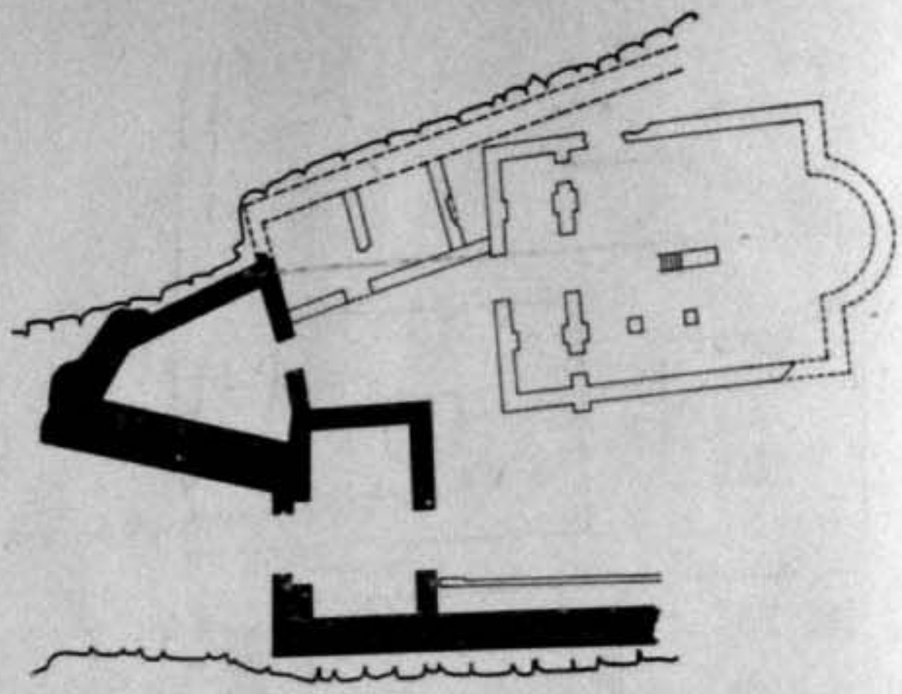

20. План на портата на крепостта на Царевец (Търново)

Понякога, когато обстоятелствата налагали, класическите схеми били съвършено изоставяни и портите биват устройвани особено остроумно. Такава е портата на хълма Царевец (Търново), която представлява правоъгълно помещение (пропугнакулум) с вътрешни размери 11 на 6 м (обр. 20). То е разположено напречно на посоката на движение върху тесния и добре защитен скален провлак. Отворът на входа е широк 3,5 м и се е затварял с катаракта. Над пропугнакулума вероятно се е извишавала надвратна кула, а отстрани портата е била охранявана от една, но с внушителни размери триъгълна кула. Така устроена, портата е почти непревзимаема с пристъп.

Още по-интересно е организирана защитата на портата в крепостта при с. Кипилово. Тя е разположена на високо място в една от кулите и е имала две врати — външна (шир. 3 м) и вътрешна (шир. 4,2 м). Образуваният пропугнакулум е с неправилна форма и размери 6,3 на 5,5 м. Двете врати не са в една ос, както на Царевец, а под ъгъл. По това тази крепост напомня твърде много на портата на Анкарската крепост, която се датира от началото на VII в. [Jerphanion, 1928, 175—180]. С такова устройство се е целяло да се затрудни максимално противникът, който трябвало да се движи известно време край крепостния зид, преодолявайки фланкиращата портата голяма триъгълна кула, за да се озове пред надвратната кула. Проникнал през първата врата, той е трябвало да измени посоката на движение, което естествено още повече го е затруднявало (обр. 21). Портата на Кипиловската крепост е един действително показателен пример за майсторското използване на преимуществата на терена и съчетаването им с фортификационните елементи.

Несъмнено оригинална е портата на крепостта на хълма Момина крепост до Търново (обр. 22). Тя се намира в един от ъглите на крепостта и

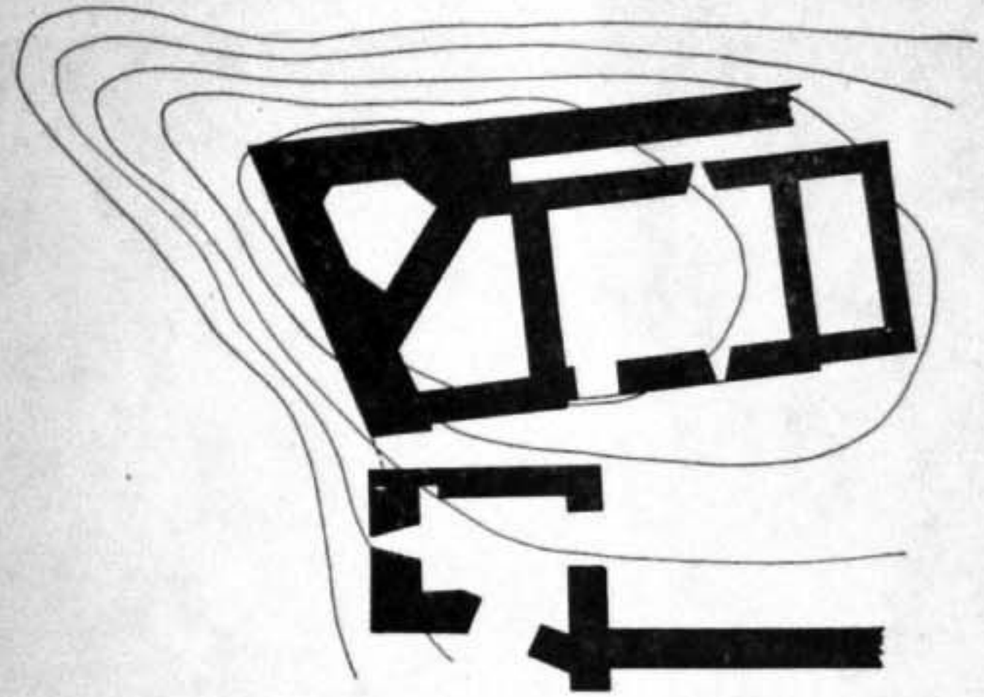

21. План на портата на Кипиловската крепост

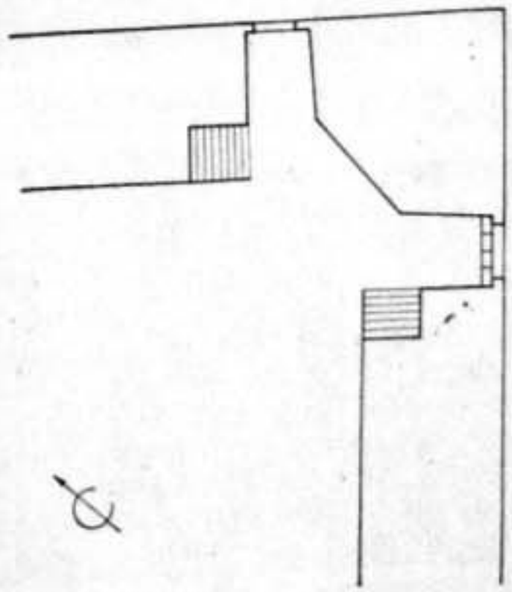

22. План на портата на крепостта на Момина крепост (Търново)

се състои от два входа, всеки един от които широк 2 м. Те са разделени от голяма петоъгълна кула, която заема самия ъгъл, доминира над входовете и ги охранява едновременно. Поставянето на тези два входа, привидно независими един от друг, така близо показва органичната близост помежду им, т. е. налице е една порта с извънредно остроумно устройство.

23. Настилка на портата при с. Войвода със следи от коловози

Общото, което обединява всички видове порти от ранновизантийската епоха, е стремежът към икономично, но оригинално организиране на входното пространство и подстъпите към него (обр. 23). През тази епоха се изоставят напълно ефектните и парадни порти от римската и късноримската епоха, за да се премине към тесни и сравнително ниски входове. Разбира се, трябва да се изключат портите на големите градове и крепости Сердика, Берое, Месемврия и др., портите на които продължават да се отличават с монументалност и представителност. Ранновизантийските крепостни порти въпреки своята неугледност и незабележимост имали това голямо преимущество, че били лесно защитими с малки средства и сили. Може би именно при тяхното изграждане ранновизантийските инженери-фортификатори постигат най-големи успехи.

КРЕПОСТНИ ПОТЕРНИ

Това са по-малки порти, които имат изключително военнозащитни функции. Появата им и развитието им още в предидущата епоха са се наложили от изискванията на активната отбрана. От потерните противникът е бил изненадван с внезапни удари на защитниците, които веднага след това се прибирали зад стената. Особено успешни са били излазите за унищожаване на противниковите стенобойни машини и когато обсаждащите са били непрекъснато раздразвани, за да предприемат прибър-

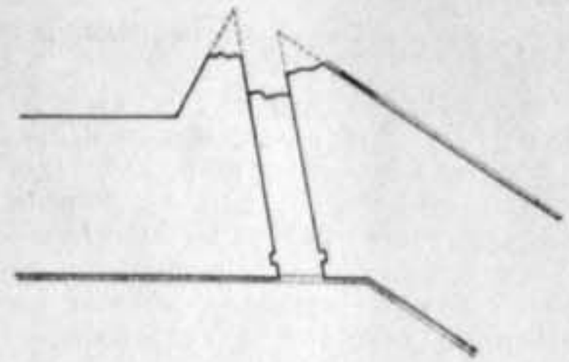

24. План на потерна от Дуросторум

зани и необмислени действия. Разбира се, внезапни излази били извършвани и от главните порти, но това било тяхно второстепенно предназначение. В някои случаи и потерните били използвани като редовни порти, когато се налагало зазиждането и изолирането на последните при опасност.

Обикновено потерните са широки около 1 м, но се срещат и такива с по-големи размери — до 2 м (Пловдив, Кипилово и др.). Малките размери давали възможност за добра маскировка и лесна отбрана. Височината на входовете също така не била голяма — до 2 м.

Потерните са разполагани най-вече по дължината на куртината (Търговище, Шумен, Берковица, Мадара, Садовец и др.), но често били пробивани по стените на петоъгълните и триъгълните кули (Несебър, Сердика). Това давало отлична възможност за бързи фланкови удари срещу фронтално атакуващия неприятел.

При сегашното състояние на проучванията не могат да се направят обобщаващи изводи относно броя и системата на разполагане на потерните в една крепост. Така Кипиловската крепост е имала 10 потерни по фронта на стената (широки от 0,95 до 2 м). Поставени били така изкусно, че защитниците можели да нанесат удари по която и да било точка извън крепостта. Две от потерните (4 и 8) водели не към двора на крепостта, а към вътрешността на кули II и III, откъдето вероятно се са подготвяли и осъществявали излазите. Потерна 11 е близо до главната порта и е имала предназначение да подпомага нейната защита.

Добре разположени били и четирите потерни на цитаделата в Пауталия. Те били в близост до правоъгълни кули, които ги охранявали, а над потерните се извишавала и самостоятелна неголяма кула. Особено добре била устроена една потерна в Дуросторум (обр. 24). Тя се намира в чупка на крепостния зид, издаваща се навън под остър ъгъл. Дължината на прохода е 6,2 м при ширина 1 м. Достъпът към вътрешността се е преграждал от спускаща се врата — катаракта. Над потерната без съмнение се е издигала кула, която във височина имала триъгълна форма.

Поради това, че били уязвими места в отбраната, потерните били старателно замаскирвани и зорко охранявани. Това ставало най-често от ъгловите крепостни кули или от странични фронтални кули. В особено критични за защитата моменти те били зазиждани.

Основното предназначение на кулите било опазването на крепостната куртина. Изнесени напред, те се вклинявали в противниковия строй и от тях се водела флангова стрелба по него. Развитието на обсадната техника през ранновизантийската епоха и появата на мощни стенобойни машини повишават още повече ролята на кулите (обр. 25). Ето защо те непрекъснато се усъвършенствуват. Постепенно изчезват правоъгълните кули и се заместват с кръгли, подковообразни, U-образни, триъгълни и полигонални. Античните теоретици отрано обосновават преимуществата на този род отбранителни съоръжения. Филон, а по-късно Витрувий изтъкват, че извитите или правите, поставени под ъгъл стени са значително по-устойчиви на тараните и каменните ядра, и ги препоръчват да се строят особено при портите [Велков, 1961, с. 147 сл.]. В тази ранна епоха обаче необходимостта от тях не е била още назряла и те не получават широко приложение в практиката. Едва през V и VI в. на тях е обърнато по-сериозно внимание. Най-голяма защита им дава византийският Аноним [Велков, 1961, 149—150]. Според него кулите отвън трябвало да имат хексагонална форма, вътрешността да бъде кръгла и покрита с купол, над който да се разполага бойната площадка [Diehl, 1896, с. 50]. Въпреки тези препоръки на изток продължават да се строят кули с правоъгълна форма било по традиция, било поради удобство и леснота на конструкцията [Tafrali, 1913, с. 58]. На Балканския полуостров може да се наблюдава голямо разнообразие в плановете на кулите.

На първо място се запазват кулите с правоъгълна форма и план. За разлика от предидущата епоха, когато те имат симетрични пропорции, през V—VI в. са предимно с неправилен план и се разполагат на различни места в крепостната система: по ъглите, по фронта на стените, при портите. Размерите им са също разнообразни — от малките кули при Камен бряг (2 на 2 м) до голямата кула при Кричим (10 на 4,5 м) или Кипилово (12,5 на 10 на 5 на 6 м).

Правоъгълните кули се срещат най-често в комбинация с кръгли, U-образни или полигонални кули (обр. 26). Имало обаче крепости, защищавани само от правоъгълни кули. Крепостта Яйлата при с. Камен бряг има три кули с почти квадратна форма, разположени на 12—13 м една от друга. Двете кули на крепостта при Таук лиман до с. Св. Никола са с размери 4 на 5,1 и 4 на 5,35 м, като отстоят една от друга на 33 м. В Кипиловската крепост са комбинирани правоъгълни, триъгълни и петоъгълни кули. Първите не се издават навън от куртината, а са включени в очертанията на крепостта. Големите им размери показват, че вероятно в долните етажи е имало жилища на бранителите или складове за оръжие, а горе са се намирали бойните помещения. За защита на портите правоъгълни кули били използвани при Крепча, Кричим, Стрелча и др., за охрана на потерни при Кюстендил, Преслав — Страдини, а по ъглите

25. Кули по крепостната стена на Калиакра

26. U-образна кула от крепостта Крумово кале (Търговище)

при Любеново, Пирдоп. Стените на кулите били по-тънки от тези на куртината — обикновено 1,2—1,5 м. Откъм крепостта в тях се влизало през тесни входове, ширината на които се движи между 1 и 1,3 м.

Разпространени, макар и ограничено, през ранновизантийската епоха били кулите с кръгъл план. Техните извити стени, възможността за добро кръгово наблюдение и отбрана ги правели много удобни за изграждане в ъглите и чупките на крепостните стени.

Размерите на кръглите кули са различни — вътрешният диаметър е от 2,5 до 6 м, а външният достигал 7—7,6 м. Дебелината на стените се движи от 1 до 2 м. Обикновено субструкцията е дълбока, колкото тази на куртината, но нерядко слиза и по-дълбоко в зависимост от масивността и височината на суперструкцията.

Една разновидност на кръглите кули са кулите с U-образна форма. Фактически те са съчетавали преимуществата на правоъгълните и кръглите кули, което било в унисон с изискванията на съвременните военни теоретици.

Кулите с U-образна форма продължават развитието на един по-ранен тип. На Балканския полуостров те се строят в края на III и през IV в. Характерен пример е крепостта на Абритус, където те са съчетани с правоъгълни и ветрилообразни (по ъглите), но по своя брой заемат доминиращо положение. С подобни кули е била защитена ранната стена на крепостта при с. Войвода и редица крепости по Дунавския лимес: Ятрус, Капидава, Диногеция, Томи, Улметум и др. [Иванов, 1961, с. 22 и цит. лит.; Ivanov, 1966, с. 23; Hermann, 1976, с. 42—48]. Кулите с U-образна

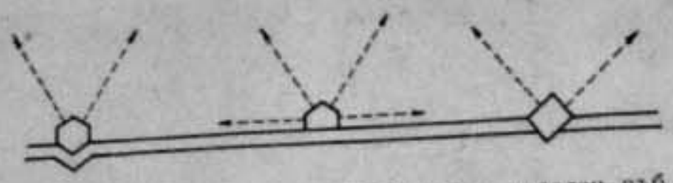

27. Схема на действието на кулите с издаден ръб

форма от V—VI в. обаче се отличават съществено от техните предшественици — те са по-малки, по-скъсени, градени са с по-некачествени материали, вътрешността им е най-често плътно иззидана, положението им спрямо крепостната куртина невинаги е симетрично, нарушени са класическите пропорции.

Размерите на този вид кули не са големи. Обикновено от лицето на зида се издават на 4,5—6 м. Разстоянието между тях е такова, че да могат да взаимодействуват помежду си: 35 м при Костанденец, Разградско, 20—25 м при Шумен и Търговище. Мястото им обикновено било по фронта на куртината, но има случай, когато двойка такива кули отбранявали портата (Търговище — Крумово кале).

През ранновизантийската епоха получават утвърждение и признание кулите с „издаден напред остър ръб" [Бобчев, 1961а, с. 103]. Установено бе, че те се строят на Балканския полуостров, в Мала Азия, Сирия и по-малко в Италия и се датират към края на V и през VI в. Интересно е да се отбележи, че в западните провинции на империята те не получават разпространение. Така например в Африка от десетките примери има само един случай на използуване на полигонална кула в отбраната [Jerphanion, 1928, с. 157]. Причината за това е не както мисли Жерфанион, че върховете им били неустойчиви и лесно се чупели от петроболите и овните [Jerphanion, 1928, с. 160], а защото в Африка, както вече бе отбелязано, античните традиции се запазват живи дълго време.

Триъгълните и петоъгълните кули почиват на един и същ принцип — изнасянето на острия ръб напред, като се е получавал клин със скосени страни, който не можел да бъде атакуван фронтално. Ядрата и тараните срещали стените на кулата под ъгъл и рекуширали, без да нанасят значителни повреди. Това налагало машините да променят посоката на движение и да излагат фланговете си на обстрел от крепостната стена. Тези кули давали и по-голяма възможност за ветрилообразна стрелба от платформата (обр. 27).

Същевременно между двете разновидности има различия. Въпреки че и двата типа се срещат в едно и също време, петоъгълната кула е крачка напред в развитието. Триъгълната кула не може да бъде изнесена много напред, защото ръбът й ставал много тънък и уязвим на ударите. При това нейната площадка, както и помещенията били неудобни с тръгълния си план. За да се преодолее това затруднение, основата на кулата трябвало да се увеличи, което от своя страна намалявало ефекта от изнесения напред остър ръб. Петоъгълната кула преодолявала напълно тези неудобства. Освен това нейните стени не са две, а четири и това увеличавало посоките за стрелба и възможността за покриване на по-голямо пространство с кръстосан обстрел. Най-сетне петоъгълната кула давала възможност за изграждане на нормално широки и удобни помещения и

площадки. Ето защо те получават по-голямо приложение от триъгълните. От изследваните 22 случая на островърхи кули по нашите земи при 7 се констатира наличието на триъгълни, при 13 — петоъгълни, а в два случая са комбинирани двата типа.

Триъгълните кули са строени изключително по фронта на куртината (Сердика, Варна, Кюстендил и др.). Ъгълът, образуван от двете изнесени стени, е доста остър (60—80°). Дебелината на зидовете е средно 1,5 м, като някои от тях са снабдени с потерни, както е случаят със Сердика. По твърде оригинален начин е оформена триъгълната кула в Кипиловската крепост. Стените ѝ са продължение на крепостните куртини, които сключват остър ъгъл. Чрез един вътрешен зид е образувано триъгълно пространство, над което се издигала кулата. Аналогично устройство има кулата на Царевец в Търново. И двете кули са имали за задача да пазят крепостната порта.

Особен случай на укрепяване предлага Кюстендилската крепост. В югоизточния ъгъл на цитаделата в едно късо разстояние са струпани три кули: една кръгла и две триъгълни, отстоящи една от друга на 8,5 м. Това може да се обясни с желанието да се укрепи още по-добре тази най-достъпна страна на крепостта.

Една разновидност представляват триъгълните кули в Калиакра. Техният остър ръб е скосен, като се образува плоскост, широка 1 м, поради което те са получили трапецовидна форма. Съществено в случая е, че тези кули имат характерния за триъгълните кули наклон спрямо куртината и затова трябва да се причислят към този тип.

Петоъгълните кули завършват цикъла на развитие на полигоналните кули.[1] Показателен за това е случаят с Момина крепост при Търново, където една кръгла кула от по-ранния период е преправена и е била вместена (вградена) в петоъгълна кула. В Шуменската крепост след разрушаването на U-образните кули върху някои от тях са построени нови с петоъгълен план. Двата периода са отделени с пласт от рушевини. Всичко това показва, че кръглите и U-образните кули постепенно се изместват от по-прогресивните за времето си петоъгълни кули.

По своята форма петоъгълните кули са твърде различни. Те са разполагани по фронта на куртината, като са се издавали напред на 5 до 10 м (Д. Кабда, Мадара, Несебър, Сердика, Миладиновци — обр. 28). Често се срещат двойки такива кули, фланкиращи крепостни порти. Много рядко се срещат на ъглите на крепостната стена (Шумен, Дуросторум). Ъгълът на издадения ръб варира между 80 и 100°.

В петоъгълните кули били оформяни помещения с различна големина — в Мадарската крепост е с петоъгълна форма и размери 3,15 на 3,6; в Несебърската са правоъгълни и с полукръгла ниша отпред (размери 8,6 на 4,9 м), докато в Дуросторум е с кръгъл план. Кулите при Несебър са били засводени, а в страничните им стени е имало потерни, по-късно забити. Те са силно издадени напред (11,8 на 11,2 м), което ги правело особено активни в отбраната (обр. 29).

Един съществен белег, който отличава всички ранновизантийски кули от античните, е, че при тях невинаги е имало помещения в долната

[1] От тази епоха е известна само една шестоъгълна кула (Одърци), която почива на същият фортификационен принцип [Михайлов, Дончева-Петкова, Топтанов, 1975, обр. 2].

28. Петоъгълна кула от с. Миладиновци (детайл)

29. Петоъгълна кула при портата на Месемврия (Несебър)

част. Тя е била запълнена с емплектон до известна височина, на която вече се развива бойно помещение, а над него площадка със парапет и зъбци. Тази особеност допринасяла съществено за усилването на кулите а увеличавала устойчивостта им против стенобойните машини. За то в допринасяла и значителната им височина, която се движела между 12 и 14 м.

Интересно е да се отбележи, че през VI в. се пристъпва и към приспособяване на някои кули с правоъгълен план към полигонален. Това ставало, като към тях долепвали триъгълни наставки с издаден напред остър ръб, каквито са случаите с крепостите на Салона, Кастра Претория в Рим и др. [Бобчев, 1961а, с. 121, 131, обр. 21, 31]. Тези примери са още едно потвърждение за последователността в развитието на крепостните кули от правоъгълни към такива със заоблени стени и най-сетне към полигонални.

Всички кули, за които имаме данни през изследваната епоха и които са строени едновременно с куртината, са конструктивно свързани с нея. Така не е спазвана една съществена препоръка на старите автори и по-специално на Филон, според която кулите трябвало да се изграждат отделно (на фуга), за да бъде облекчена от излишни натоварвания крепостната куртина [Choisy, 1893, 111—112].

Посочените по-горе особености при изграждането на ранновизантийските кули говорят за една късна епоха в развитието на фортификационното изкуство, когато се строи здраво и икономично, без да се спазват класическите канони. Това обаче не означава застой, а предполага творческо разработване на всеки отделен случай. Строителите се съобразявали с особеностите на местността, с броя на защитниците и икономическите възможности за изграждане на отбранителните съоръжения. Ето защо крепостната стена невинаги имала кули от всички страни, а само там, където се налагало и било полезно.

КРЕПОСТНИ СТЪЛБИ

Като елемент от крепостната стена стълбите били предназначени да осигурят бързото и навременно изкачване на защитниците до платформата на куртината и площадката на кулите. Стълбите били изграждани или в самите кули, или били долепвани до вътрешното лице на зида, най-често в близост с кулите. Стълбите в кулите в повечето случаи били дървени и подвижни — при необходимост те били изтегляни на горните етажи или унищожавани.

Външните стълби обикновено са конструктивно свързани с куртината. По-рядко се срещат двураменните стълби (Кюстендил), докато по-голямата част са едноранени. Ширината им е обикновено 1 м и рядко 1,3 до 1,6 м. Това не позволявало по тях да се изкачват наведнъж много хора и улеснявало отбраната тогава, когато противникът, проникнал в крепостта, правел опити да превземе стената отвътре.

Тялото на стълбите било изграждано в повечето случаи плътно, като един масив — Момина крепост при Търново, Каварна, Балчик, Садовец, Таук лиман (обр. 30), Търговище, Шумен — и по-рядко стъпалата лежат върху засводени пиластри (Кюстендил, Мадара). Дължината на основата

30. Крепостна стълба в крепостта при Русалка (Таук лиман)

31. Крепостна стълба в крепостта при Търговище

на стълбите била различна и рядко надхвърляла 10 м (Царевец — 8,5, Мадара — 8, Минерални бани — 8,5, Пирдоп — 7, 10 и 11,5, Търговище — 9, обр. 31); но Св. Никола — 15,7, Кюстендил — 13,5 и 26). Стълбите на протейхизмите били значително по-къси (Войвода — 5,2, Садовец — Големаново кале — 4 и 6, Хисар — 7,6). Обикновено стъпалата били широки и високи по 0,3 м, което дава отлична възможност при установена дължина на основата да бъде изчислена височината на стълбата, а оттам и на крепостната стена.

Броят на стълбите във всяка крепост зависел от нейната големина, от дължината на куртината, от броя на кулите. Кюстендилската крепост има 6 стълби, Мадарската — 3, късата стена при Таук лиман само две, но Хисарската крепост има 13 стълби.

ТАЙНИ ИЗЛАЗИ, ХОДОВЕ И СТЪЛБИ

Много често по крепостната стена били устройвани тайни проходи, тунели и други съоръжения, през които защитниците можели незабелязано да напускат крепостта. Това ставало обикновено, когато трябвало да се осъществи връзка с друга крепост или да се потърси помощ отвън, но вероятно са били използвани и за изнасянето на неголеми ударни части и за нанасяне на внезапен удар на обсаждащите.

Тайният излаз от крепостта на Филипопол бил осъществяван чрез потерната на северния склон на Небет тепе, откъдето по засводен коридор и стръмни стъпала се слизало в подножието на хълма. Подобно е устройството на изхода в Сливенския Хисарлък. Това е засводен тунел (вис. 2,3—2,5, шир. 1,3 м), чийто свод е изграден от тухли и на всеки два метра е пробит от четвъртит отвор, за да се осигури достъп на чист въздух. Имало и втори проход (шир. 2,55 м), успореден на първия, но незасводен. Предполага се, че първият тунел е бил предназначен за преминаване на хора, а вторият — за добитък и превозни средства.

Оригинално е оформена една стълба в Петрич кале при Разделна. Тя се намира в улей, изрязан в отвесната и висока канара (шир. 2—3 м), а стъпалата в него били изрязани в самата скала. Стълбата се спуска стръмно до подножието на платото, но е незабележима отстрани и отвън. Подобни съоръжения са известни от крепостта при Провадия, където стълбата е шир. 1 м, а другата — 1,8 м. Има данни, че проходът, който образуват в скалата тези стълби, е бил покрит с дървен покрив (запазени са дупките за греди), а в горния край са били охранявани от кули. Останки от изсечени в скалите стълби има и при Ветринци (шир. 1,8 м), Никсово, Широково, Разградско. Крепостната стена на Айтоската крепост е имала подземни проходи, които минават под куртината (шир. 0,60 и вис. 1,70 м). Отгоре били покрити с каменни плочи.

Тайните излази, ходове и стълби в ранновизантийските крепости са тясно свързани с тяхната отбрана, затова представляват един от съществените и оригинални елементи на укрепителната система.

ПРОТЕЙХИЗМАТА В РАННОВИЗАНТИЙСКАТА КРЕПОСТ

Усилването на защитната система на всяка крепост се извършвало главно в две насоки. В първия случай са пристъпвали към заздравяване на съществуващата, но остаряла или полуразрушена крепостна стена. Това ставало чрез удебеляването ѝ (Филипопол, Калиакра,), надстрояването ѝ във височина (Сердика), увеличаването броя на кулите (Калиакра, Сердика) и, обратно — чрез намаляването на отворите (порти и потерни) посредством зазиждането или стесняването им (Абритус, Несебър, Нове и др.). Този начин на защита може да бъде определен като пасивен, защото бранителите мислели преди всичко за създаване на глуха отбрана зад твърдо установена и постоянна линия. На него ще се спрем по-нататък.

Вторият начин отбелязва наличието на активна защита чрез увеличаването на дълбочината на отбраняваната ивица. Създавани били условия за прегрупиране на силите на защитниците, увеличавали се възможностите за нанасяне на контраудари и пр. На практика това било постигано, като пред фронта на по-ранните стени били издигани нови или едновременно била изграждана двойна стена. Това е т. нар. протейхизма, идеална схема на която предлага Теодосиевата стена на Константинопол (обр. 32).

Засега разполагаме с данни за около 30 крепости по нашите земи, които са имали протейхизми (табл. I). Ако броят им се съпостави с общия брой анализирани от нас крепости (120), ще се види, че 25% от тях са имали удвоен крепостен зид. Разбира се, тези цифри са съвсем условни, тъй като повечето от паметниците не са проучени основно и данните от тях са почерпани от повърхностни наблюдения. Все пак общият извод е, че този начин на укрепяване е бил добре застъпен на Балканския полуостров.

Вижда се добре, че двете крепостни стени в различните крепости отстоят на различно разстояние: до 10 м—15 крепости, до 20 м— 5, над 20 м— 1 и с различно отстояние, вариращо от 5 до 15 м — 6 крепости. Трябва да се приеме следователно, че средното разстояние между двете стени се

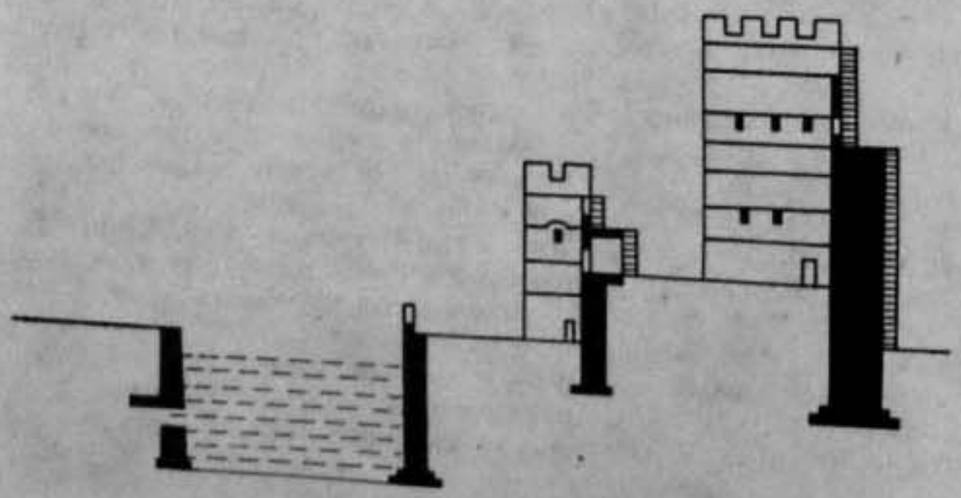

32. Схема на Константиноволската стена (напречен разрез)

Таблица 1

Ранновизантийски крепости с протейхизми

Крепост	Разстояние м/у стените	Отстояние от кулите	Наличие на куки
Берковица	3—6		
Брацигово	4		
Ветрен	ок. 10		
Войвода	9,3	2,4—3	
Драгановец	3,8—8		
Еловица	6—16		
Кривня	10		
Кула	4		
Мухово	10—12		
Нисово	10—12		
Овчеполци	10—15		
Пловдив	6,2	1,5	
Попинци	20—30		
Православ	10—20		
Преслав — Бялград	3,4	1,5	
Радилово	5—12		
Садовско кале	6—16		
Садовец — Големаново	4,5—6		
Смилец	10—20		
София	ок. 20		да
Стара Загора	4—8	0,5	
Ст. Загора — Чаталка	5—10		
Стрелча	5—8		
Търговище	6		
Хисар	10,5	3,5	
Шумен	3—7		да
Щръклево	12		

движи около 10 м, което най-добре отговаряло на целите на отбраната и местните терени условия.

Като класически пример на изграждането на протейхизма могат да послужат крепостите при с. Войвода и Хисар. Първата представлява късноантичен кастел, който е снабден с втори крепостен зид към първата половина на V в. (обр. 33). Той е дебел 1,85 м, намира се на 9,3 м пред фронта на по-ранната стена и следва много точно нейното трасе. Портата се намира точно пред преустроената по-ранна порта и има нейната ширина. На равни интервали по протейхизмата са оставени потерни (шир. 1,45 м). До всяка потерна се намира по една едностранна стълба с дължина на основата 5,2 м. Протейхизмата на Хисарската крепост е била построена само пред северната стена на 10,5 м от нея (обр. 34). За разлика от тази при Войвода тя е абсолютно права и не се съобразява с кулите на по-ранната стена. Входът ѝ се намира също пред входа на по-ранната стена и има неговата ширина. От двете му страни симетрично са разположени едностранни стълби с дължина на основата 7,6 м и потерни до тях. И двете протейхизми са добре и предварително замислени като едно съвършено и точно допълнение на старите стени.

По нашите земи, както личи от наличните данни, оформянето на укрепителни системи с използването на протейхизми върви по две линии: чрез добавянето на изнесена крепостна стена към по-ранна (Берое, Сер-

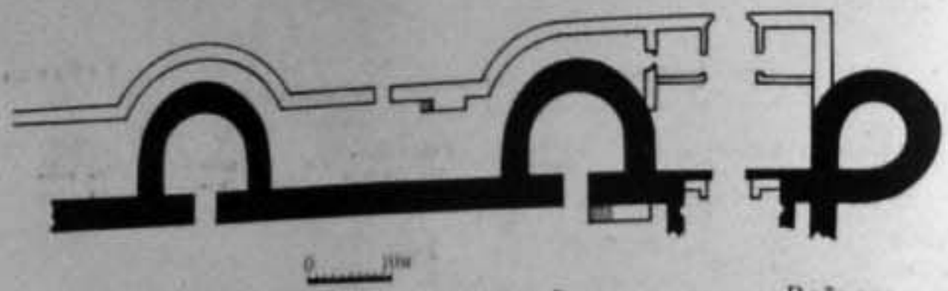

33. План на крепостната стена с протейхизмата при с. Войвода

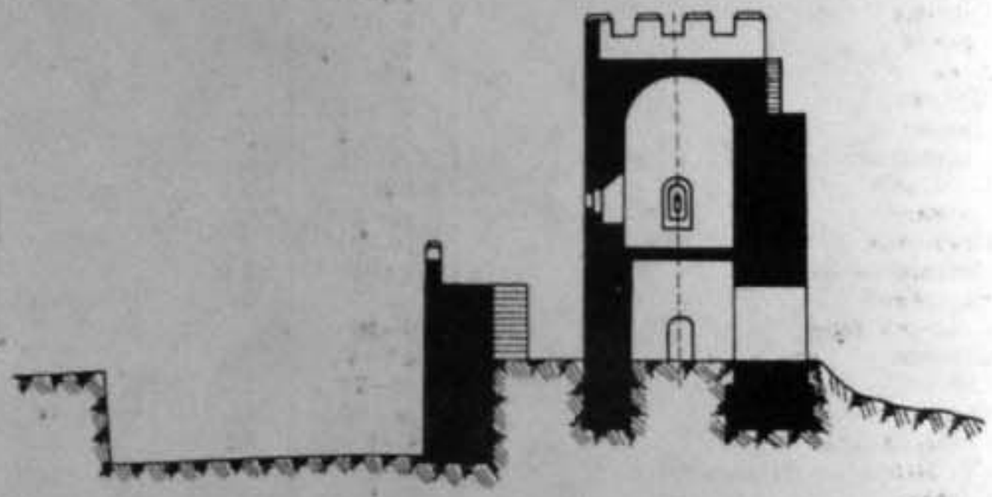

34. Схема на основния зид и протейхизмата в Диоклецианопол (Хисар) — напречен разрез

дика, Хисар, Войвода) или чрез едновременното построяване на две стени, което е характерно за крепостите, възникнали през тази епоха (двете Садовски крепости, Голямото кале при Чаталка, Старозагорско и др.). Особеността в първия случай е, че изнасянето на протейхизма пред по-стара стена е било съпроводено с възстановяване, удебеляване и допълнително укрепване на последните.

Основното преимущество на изнесените пред главната стена протейхизми (в повечето случаи и ров) се състои във възможността да се образуват повече прегради линии, да се осигури тактическо взаимодействие и свободно, защитено пространство за маневриране. Това функционално единство не се разбира правилно от някои автори. Така Д. Цончев нарича протейхизма (ексотейхос) външната крепостна стена на Филипопол, която отстои на 80—150 м от вътрешната и няма непосредствена връзка с нея [Цончев, 1938, с. 57]. От своя страна Ш. Дил смяташе, позовавайки се на византийския Аноним от VI в., че едно от предназначенията на протейхизмата било увеличаването площта на укрепеното място, като в междустието се настанявало населението от близката околност по време на обсада и вземало участие в отбраната [Diehl, 1896, с. 145 сл.]. Нелогичността на такова предположение е очевидна — струпването на много хора в тясната ивица между двете стени би довело до невъзможност за маневриране на защитниците, до объркване и разстройство в отбраната [Овчаров, 1973а, с. 20]. В същност цитираното място в Анонима (гл.

XII) няма пред вид строежа на протейхизми, а изграждането на външни укрепления край градовете, каквито подробно описва Прокопий. Именно те са били използвани за укриване и спасяване на околното население по време на вражески нашествия [Велков, 1959, с. 178].

Ширината на периболоса в описаните по-горе крепости се движи между 6 и 10 м и рядко повече. Протейхизмата била изграждана обикновено от най-застрашената страна (Войвода, Хисар, Овчеполци, Михайловград, Попинци и др.), но често тя опасвала крепостта от всички страни (Берое, Радилово, Стрелча, може би и Сердика).

Протейхизмата не била така добре укрепявана като основния крепостен зид, но това не било необходимо, тъй като тя се намирала под закрилата на неговите кули. Като правило протейхизмите по нашите земи нямат кули като Константинополската и Солунската или като стената на ранновизантийски Херсонес [Якобсон, 1959, с. 81]. Само в два случая виждаме изградени кули — Сердика и Шумен. Интересен е случаят с протейхизмата при Войвода. Нейните дъговидни извивки пред кулите на основния зид се издават навън и играят ролята на изнесени напред бойни кули. При това голямата близост между нея и огромните U-образни кули на вътрешната стена предполага много тясна и ефикасна връзка и взаимодействие.

Наличието на стълби по някои протейхизми (Хисар, Войвода, Филипопол) дава възможност за изчисляване височината на стената, която е била около 5—7 м. С други думи, протейхизмите били по-ниски от основната стена наполовина. Това осигурявало възможността от тях да се води непосредствена отбрана на подстъпите към крепостта, докато от куртината и кулите на вътрешната стена е било обстрелвано пространството далеч пред протейхизмата и рова. Една от задачите на протейхизмата била да се справя с доближилите противникови стенобойни машини и да ги унищожава. Най-сетне в случай, че врагът успее да преодолее съпротивата на протейхизмата и да я превземе, тя попадала като по-ниска под обстрела на вътрешната стена и не е било възможно да се използва във вреда на отбраната.

Като правило портите на протейхизмите били оформяни пред и във една ос с портите на основната стена, но понякога от тактически съображения или поради конфигурацията на терена били измествани малко встрани от тях (Сердика, Садовец — Големаново, и Садовско кале и др.). Независимо от това двете порти били в органична връзка помежду си и си взаимодействували.

В някои случаи сигурността на портата била осъществявана, като и двете врати — вътрешна и външна — били обединявани в едно. Такава е южната порта на Берое. Между двете врати се образувало квадратно пространство, от което две страничии врати водели към периболоса. Тези врати имали военно предназначение. Над портата във високата без съмнение се издигала надвратна кула, която защищавала портата и куртината в непосредствена близост.

Понякога пространството между двете порти било голямо и не се налагало, а и не било възможно изграждането на надвратна кула. При Войвода например се оформял голям вътрешен двор, който се намирал под защитата на мощните кули до вратата. В този двор били изградени

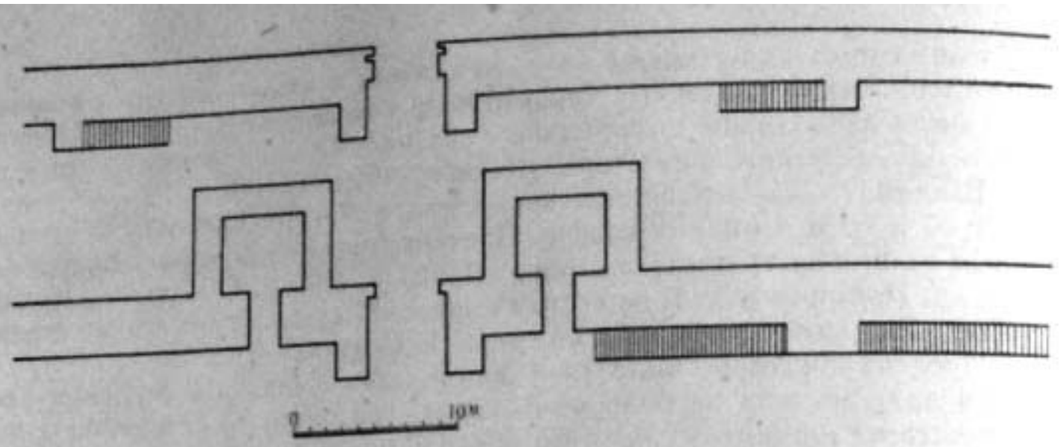

35. Северната порта на Диоклецианопол — план

караулни помещения, откъдето през тесни врати защитниците прониквали в периболоса.

Трети вариант предлага Хисарската крепост (обр. 35). При нея двете порти привидно са отделени една от друга. В действителност обаче кулите, фланкиращи вътрешната порта, отбранявали и външната, а тесният проход между двете стени бил достатъчен, за да могат бойците да заемат местата си на платформата или по необходимост да се приберат зад линията на основния зид. Аналогично е разположението на двата входа и при западната порта на Бе́рое.

По-свободно и по-остроумно са били организирани портите при помалките крепости, където и двете стени са изграждани едновременно. В Големаново кале (Садовец) противникът бил принуден да преодолее последователно три стени, да премине значително разстояние покрай фронта им и привратната кула, като няколко пъти изменя посоката на движението и излага фланговете си на обстрел. В съседното Садовско кале (обр. 36) неговият път преминава през тесния отвор на портата на протейхизмата покрай мощната петоъгълна кула, като непрекъснато е под ударите на защитата.

За засилване на ефективността на отбраната по двете стени са оставяни потерни, разполагани така, че да може да става бързо и скрито придвижване на малки ударни части. Добър пример за това е Хисарската крепост, където в северозападния ъгъл, скрита от погледа на обсаждащите, се намира потерна, подготвена за нанасяне на флангов удар. Обикновено потерните на протейхизмата не са големи (1—1,5 м) и не се отличават от тези на основната стена.

Разгледаните примери на изграждане на протейхизми по нашите земи датират към началото на V в. най-рано. Това става след изграждането на Теодосиевата стена, която служела за модел на провинциалното строителство, но, разбира, се възприемала преди всички като концепция. Издигането на стените в отделните градове и крепости, както се видя, е било дело най-вече на местната власт и е било съобразено с финансовите, икономическите и политическите възможности, а също така е било подчинено на теренната и географската специфика. Вероято към втората половина на VI в. този начин на укрепяване е изоставен и главната причина за това трябва да се търси в тежкото икономическо и политическо състояние на империята. След Юстиниан централната власт, както и местните органи

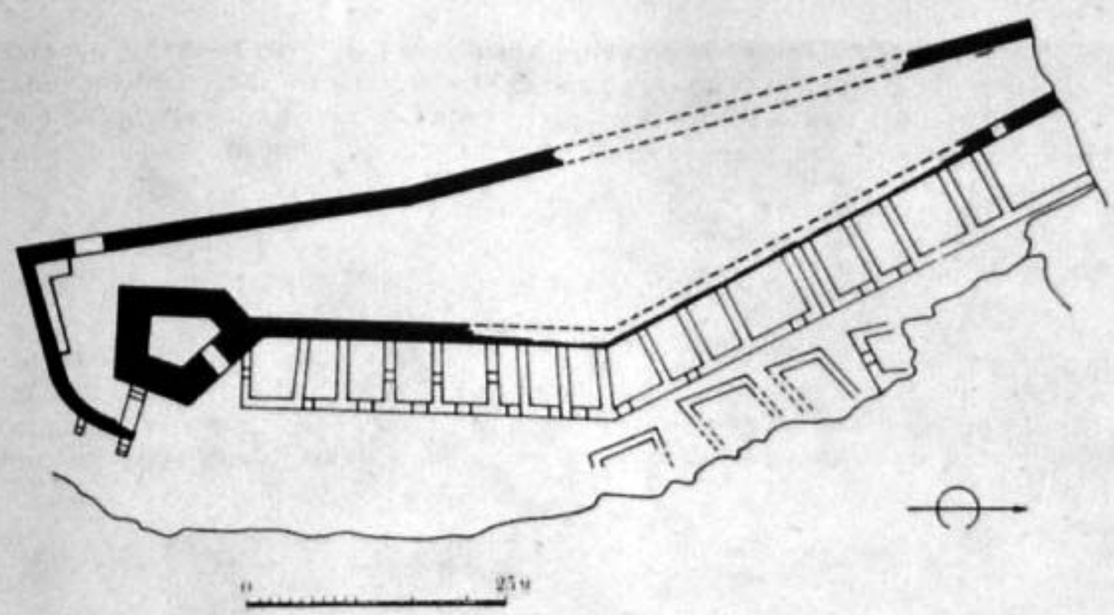

36. План на Садовското кале

започват да се задоволяват с дребни поправки и кърпежи по крепостните стени и рядко прибягват до основни преустройства или строеж на нови крепости.

ЗАЩИТНИ РОВОВЕ

Античните автори препоръчват изкопаването на ров пред крепостната стена. Той трябвало да бъде широк и дълбок, за да не може лесно да се преодолява от противника и неговите стенобойни машини. Според Филон ширината му не трябва да бъде по-малка от 40 лакти (18,5 м), а дълбочината да надминава тази на основите на стената, за да не бъде подкопавана [Rochas d'Aiglun, 1881, с. 56]. Ровът трябвало да има отвесни стени и при възможност да бъде напълнен с вода.

Фактически тези препоръки оставали най-често добри пожелания, що се отнася до размерите, които били далеч под изискванията. На Балканския полуостров не всички крепости имали ровове. Това не се и налагало особено при крепостите, строени на високи и стръмни места. Най-често ровът бил изкопаван откъм достъпната страна (Баниска, Войвода, Долна Кабда, Красен, Сеново). В тези случаи той бил изнесен на няколко метра пред стената (обикновено 2 до 3 и рядко повече).

Сегашното състояние на проучванията не дава възможност да се определят техните размери, защото са значително обезличени и заравнени, а и разкопки почти не са извършвани. По-запазените показват, че дълбочината е била около 3—4 м и ширината в горната част около 4—6 м (Мухово, Разград — Кале Сърта, Таук лиман и др.). Те били изкопавани най-често в здравите земни пластове, а нерядко в скалната маса. Такъв е ровът в крепостта при с. Писанец, Разградско, който според някои изследвания е широк 25 м(?). В скалата са изсечени рововете при Кипилово, Масдара и Провадия, където тясната скална ивица пред портата била пресечена от изкоп, дълбок 2—3 м и широк 4—5 м.

Рововете усилвали отбраната на крепостите и затруднявали настъпващите. Когато били съчетани със сложната система от две стени (основна и протейхизма), както е при Хисар, Войвода и др., укрепителната система получавала завършен вид и била почти неуязвима за фронтални открити атаки.

КАРАУЛНИ ПОМЕЩЕНИЯ

Те не влизат в елементите на крепостната стена, но несъмнено играят важна роля в отбраната. Разположени обикновено в близост до портите, те приютявали защитниците, които ги охранявали и отбранявали. Обикновено били долепяни до една от привратните кули. Изграждани

37. Стълба за горния етаж на караулно помещение (Долна Кабда)

38. Част от караулно помещение (Крумово кале—Търговище)

били от обикновени камъни на кална спойка, имали широки и многобройни врати, от които бойците можели да излизат и да заемат местата си по стените и кулите. В Долна Кабда караулното помещение е долепено до източната петоъгълна кула, има неправилна правоъгълна форма в плана си и се състои от вътрешно обширно помещение и тясно преддверие, в което се е намирала стълбата за горен етаж (обр. 37). Подобно устройство и местоположение заема караулното помещение в Крумово кале при Търговище (обр. 38). Караулни помещения познаваме и от крепостите при Мадара, Търново—Царевец, Садовец, Кюстендил, Калиакра, Чаракмана при Каварна, Кочово.

След изграждането на протейхизми в някои крепости и при тях били разполагани караулни помещения (Войвода).

КЪСНИ ПРЕПРАВКИ ПО КРЕПОСТНИТЕ СТЕНИ

По време на обсада крепостите претърпявали по-малки или по-големи повреди и разрушения, които след това трябвало да бъдат отстранени. В някои случаи това ставало с дребни изкърпвания, но понякога се срутвали големи части от куртината и се налагало основно ремонтиране и преправки [Иванов, 1973а].

Една от най-елементарните поправки било изкърпването на стените и надзиждането на падналите части. Това ставало с подръчни материали и невинаги с техниката, с която било строено първоначално (Търговище, Разград—Абритус, Несебър, Филипопол).

Понякога се налагало стените да бъдат подсилвани чрез удебеляването с нов зид. В Сердика и Филипопол стените били обложени с тухлен пояс, удебелени били стените на Калиакра, Одърци, Нове, Сапарева баня (Германия), Миладиновци. Новият зид обикалял цялата площ на старата стена (Сердика) или прекъсвал при кулите (Германия). Много често бил удебеляван само определен участък, пострадал или застрашен, а останалата част оставала в предишния си вид (Калиакра). Новият зид бил изграждан обикновено отвън, но понякога бил долепван и от вътрешната страна (Нове).

Важни изменения настъпват с добавянето на нови елементи — най-често кули. Те увеличавали защитната мощ на стената, като скъсявали разстоянието между по-ранните кули. В Сердика между кръглите кули били вмъкнати триъгълни, изграждането на които е свързано с долепването на тухления пояс. Така станало и във Филипопол, а в Калиакра новите триъгълни кули са в тези участъци, които са удебелени с каменен зид, между по-старите правоъгълни кули.

През разглежданата епоха често се практикува изолирането или стесняването на крепостните порти поради невъзможност да бъдат защищавани успешно. Тези прегражданията били временни или постоянни. В особено критично за Кюстендилската крепост време източната порта, която преди това била стеснена, била преградена и напълно затворена с каменни блокове и пръстени за кладенци, без да бъде оформен редовен зид. Разбира се, тази мярка била временна и трябвало да бъде премахната след преминаване на опасността, но това не станало поради неизвестни за нас причини. В други случаи отворите били стеснявани с тънки и не-

39. Стесняване на портата на крепостта при Долна Кабда

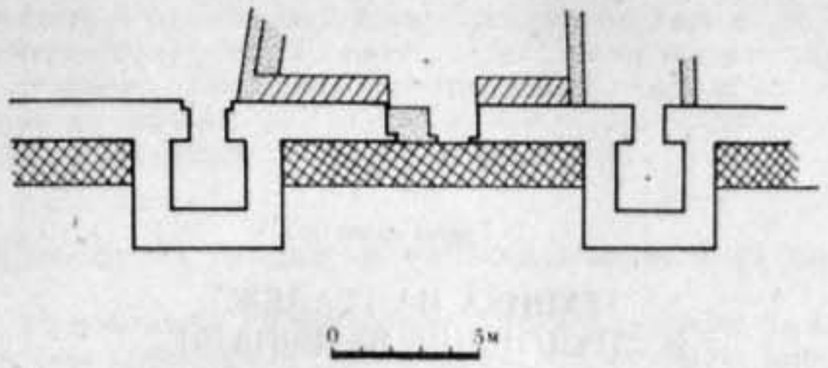

40. Допълнителен зид и стесняване на портата на Германия (Сапарева баня).

стабилни зидове — Мадара, Долна Кабда (обр. 39), което ги превръщало временно в потерни, докато отмине опасността.

В повечето случаи обаче защитниците пристъпвали към трайно и окончателно зазиждане на ненужните порти. С дебели зидове и хоросан са затворени северната и южната порта на Абритус и оставена само западната. След неколкократни стеснявания била преградена със зид западната порта на Германия (обр. 40). Така била зазидана и едната от портите в крепостта при с. Минерални бани, а западната порта на Нове била изолирана в северната си част и движението продължило през южната половина. По същия начин били затваряни много потерни както по фронта на куртината (Шумен, Мадара), така и по крепостните кули (Несебър).

Обикновено споменатите поправки и изменения по крепостните стени и по-специално удебеляването и зазиждането на порти и потерни били извършвани в самия край на разглежданата от нас епоха и са свързани с тежкото състояние, в което се намирала империята. Лишена от материални ресурси за изграждане и поддържане на сложната отбранителна система, пред лицето на многочислените маси от нахлуващи варвари византийската власт правела отчаяни усилия да се удържи в балканските провинции посредством частично обновяване и пригаждане на старите крепости за нова съпротива. Това обаче се оказало недостатъчно за един траен и продължителен успех.

Трета глава

ТЕХНИКА НА ГРАДЕЖ И СТРОИТЕЛНИ МАТЕРИАЛИ

В края на миналия век А. Шоази направи първия сериозен опит за обобщаване на принципите, върху които почиват ранновизантийските конструкции. И до днес неговият труд остава актуален, въпреки че бе изграден (по понятни причини) предимно на литературни източници и се базираше на малък брой паметници. Разширяването на археологическите проучвания и разкопаването на редица архитектурно-инженерни съоръжения тласнаха напред изучаването на особеностите на византийското строителство и по-специално на военните строежи. Автори като Ш. Дил, А. ван Милинджън, О. Тафрали, Ж. Еберсол, Г. Жерфанион, в по-ново време А. Хамилтън [Hamilton, 1956], Дейхман [Deichman, 1956] и др. отделиха широко място в трудовете си на начините на градеж и употребените строителни материали. Солидно обобщение представлява в това отношение съветската Всеобща история на архитектурата [ВИА III, с. 161 и сл.].

В българската литература този въпрос е подчинен на публикацията на паметниците. За съжаление авторите невинаги са отдавали необходимото внимание на специфичните начини на градеж, а понякога описанията им се ограничават в най-общи бележки и заключения. Ето защо сега е трудно да се добие напълно завършена представа както за техниката на градеж, така и за вида и количеството на вложените в нея материали: камък, тухла, хоросан и др. Дори и сега продължават да се допускат подобни пропуски, тъй като липсва единна система на описание и изучаване на архитектурните паметници.

По-специално внимание на общия проблем за изучаване на ранновизантийската архитектура прояви С. Бобчев. Той изследва смесената зидария през античната и ранновизантийската епоха и употребения за спойка хоросан, като се опита да изведе определени закономерности и оттук да направи изводи за степента на развитие на материалните производителни сили през ранновизантийската епоха, за възможностите да се проследи историческото развитие и да се датират архитектурни паметници въз основа на строителни белези. Въпреки някои увлечения изследванията му са важен етап в изучаване на материалната култура и, на първо място — ранновизантийското крепостно строителство. Наблюденията му бяха разширени и коригирани в научни дискусии и в отделни трудове на И. Венедиков, Т. Иванов, Ст. Бояджиев и други автори, разшири се кръгът на проучените паметници, така че понастоящем може да се даде поне приблизителна картина на характера на военните градежи през ранновизантийската епоха.

Античните и ранновизантийските автори придават не по-малко значение на технологията на строежите, отколкото на техните архитектурни форми. Специално за военното строителство те съветват да се използват най-съвършени начини на градеж и най-доброкачествени строителни материали, за да бъдат те здрави и устойчиви.

ТЕХНИКИ НА ГРАДЕЖ В РАННОВИЗАНТИЙСКАТА ЕПОХА

При изграждането на ранновизантийските крепости по нашите земи са използвани три основни типа зидария: тухлена (opus latericium), каменна от дялани блокове (opus quadratum) или с вътрешен пълнеж от ломен камък и хоросан (opus implectum) и смесена — камък и тухла (opus mixtum). Тези три типа се срещат самостоятелно или в различни съчетания помежду си.

Тухлената зидария е прилагана сравнително рядко, защото е била скъпа и неикономична по отношение на вложения в нея труд. От военна гледна точка обаче тя има значителни преимущества. Преди всичко ударите на тараните и каменните ядра причинявали по-слаби сътресения на зида, понеже са били омекотявани от податливата тухла. При това пробойните можели сравнително лесно и бързо да се запълнят след вдигане на обсадата. Тухлените редове най-сетне позволявали добро нивелиране на градежа и голяма устойчивост при слягане на земните пластове. Един от теоретиците и привържениците на този начин на градеж е Аполодор от Дамаск, който в едно писмо до имп. Хадриан пише: „Стените от камък се разклащат по-бързо от тухлените, защото по-малката твърдост на тухлата амортизира удара и тя се дълбае по-добре, но не се чупи. Камъкът, напротив, се съпротивлява и получава страшен удар, който го чупи — това постига най-често портите, ъглите на кулите и всички останали точки, които не са достатъчно дебели" [Tafrali, 1913, с. 64].

На Балканския полуостров тухлената зидария е прилагана при цялостното изграждане на крепостни стени или при оформянето само на някои нейни елементи. Един добър пример за това е допълнително долепената стена към по-ранния зид на Сердика. Този нов пояс, съчетан с модерните за времето триъгълни и петоъгълни кули, е едно от високите достижения на ранновизантийското фортификационно изкуство. Дебелината му е 1,85 м, като от тухли били изградени и триъгълните кули. Тухлите са подреждани в правилни редове, а хоросаненте фуги между тях са 0,05—0,07 м. По западната куртина се наблюдава интересен начин за нивелиране на тухлените редове, като на определени интервали са полагани пластове от тухлени отломъци, заливани отгоре с хоросан. Шестстъпалният цокъл на стената е също от тухли върху основа, дълбока 1,8 м [Станчева, 1967, 217—220]. Тухленият зид на Сердикийската крепост се отличава с голяма здравина и издръжливост. На места е запазен до 3 и повече метра във височина. Аналогична добавка на тухлен пояс към по-ранен зид е била извършена и по крепостната стена на Филипопол.

Други крепостни зидове от тухли не са известни в България, като се изключи една репарация на стената при портата на Несебър. Редки са случаите и в другите провинции на империята: Дирахион (петоъгълни

кули, долепени към по-ранен зид), Царичин град (крепостен зид, пре-
граждащ площта на града на две), Мидия (петоъгълна кула и куртина)
[срв. Venedikov, 1969, 139—140].

Съчетаването на тухления градеж с полигоналните кули през V
VI в., както и появата му в една последователност след градежи, добре
датирани в IV—V в., дава основание той да бъде отнесен към VI в., а
някои го свързват определено с епохата на Юстиниан [Venedikov,
1969, с. 139].

Почти навсякъде тухлените зидове не се явяват като самостоятелни
стени, а като поправки и добавки към по-стари. Изброените примери са
само от големи и утвърдени градски центрове, затова използването на
скъпия тухлен градеж подчертава тяхната значителна икономическа и
и политическа мощ, и то в една епоха на несигурност и нестабилност.

Освен за цялостно изграждане на стени тухленият градеж се прак-
тикува често при оформянето на арките над порти и потерни, при изграж-
дането на сводове на подземни проходи, както и при изграждането на
страниците и ъглите на порти и потерни в пълно съгласие с посочените
по-горе препоръки на Аполодор и други автори (Кюстендил, Кипилово,
Сердика, Несебър и др.). В тези случаи обаче той не е самостоятелен, а
подчинен на другите видове градеж — най-вече на каменния.

Каменната зидария получила през V—VI в. най-голямо разпростра-
нение. Каменният квадров градеж почти не се използва в нашите земи
с изключение на включените в крепостните системи по-ранни зидове от
римската епоха. Той бил прилаган по-често в гражданските постройки,
както и в крепостите, намиращи се в Скития, Таврика и други северни
райони на Византия. Затова пък на Балканския полуостров широко се
прилага каменната зидария с външни облицовки от обработен камък и
вътрешен пълнеж от хоросан и ломени камъни. Анализите показват, че
процентно най-много крепостни стени, строени по този начин, се намират
в Долна Мизия, Крайбрежна Дакия, Малка Скития и по Черноморското
крайбрежие, докато в Тракия и районите около столицата те са значително
по-малко. За отбелязване е, че този градеж доминира в провинциите в
Северна Африка, както и в районите на Северното Черноморие и Зад-
кавказието [Diehl, 1896; Якобсон, 1959; Мелитаури, 1969, Хан-Маго-
медов, 1966, с. 277 и сл.]. Освен византийците по този начин строят и
персите, които изградили голямата каменна стена в Дагестан по времето
на Хосров I Ануширван (531—578), съвременник на Юстиниан I.

Старите автори определено смятат този начин на градеж за източно
влияние в античното строително изкуство [Tafrali, 1913, с. 63]. Витру-
вий го нарича emplecton поради наличието на пълнеж между лицевите
облицовки. Според него това е един от най-икономичните и най-резултатни
начини за изграждане на крепостни стени [Vitruv. II, 8, 7.].

Каменният градеж се среща главно в два варианта. При първия от
тях за облицовка са използвани неголеми каменни блокчета (туфели —
обр. 41). Те са подреждани в сравнително прави редове, на места правил-
ността е нарушавана от по-големи камъни. Нарушено е класическото из-
искване за превръзка на кръст между отделните камъни, тъй като често
пъти фугите им се застъпват. Това обаче се компенсирало от здравия и
монолитен емплектон, който здраво стягал двете лица. Този градеж е
застъпен в крепостите при Шумен, Търговище, Долна Кабда и редица

41. Каменен градеж от Долна Кабда, Търговищко

други крепости от балканската отбранителна линия. Облицовъчните ка-
мъни обикновено са с размери (средно) 0,20 х 0,30 х 0,40 м. Ако се из-
числи дебелината на двете облицовки, която е равна на 2×0,30—0,40,
т. е. 0,60—0,80 м, ще се види, че емплектонът е заемал значителна част
от дебелината на зида (например при обща деб. 2,50 м той е 1,70—1,80 м).
Като се има пред вид, че емплектонът е евтина и бързо приготвляема смес,
ще се види голямата изгода от този начин на градеж. Освен това емплек-
тонът е бил много здрав и при разкъртване на лицевата облицовка от
каменометните машини той успешно посрещал ударите на каменни-
те ядра.

Вторият вариант на тази зидария се характеризира с употребата на
значителни по големина варовикови или пясъчникови блокове в обли-

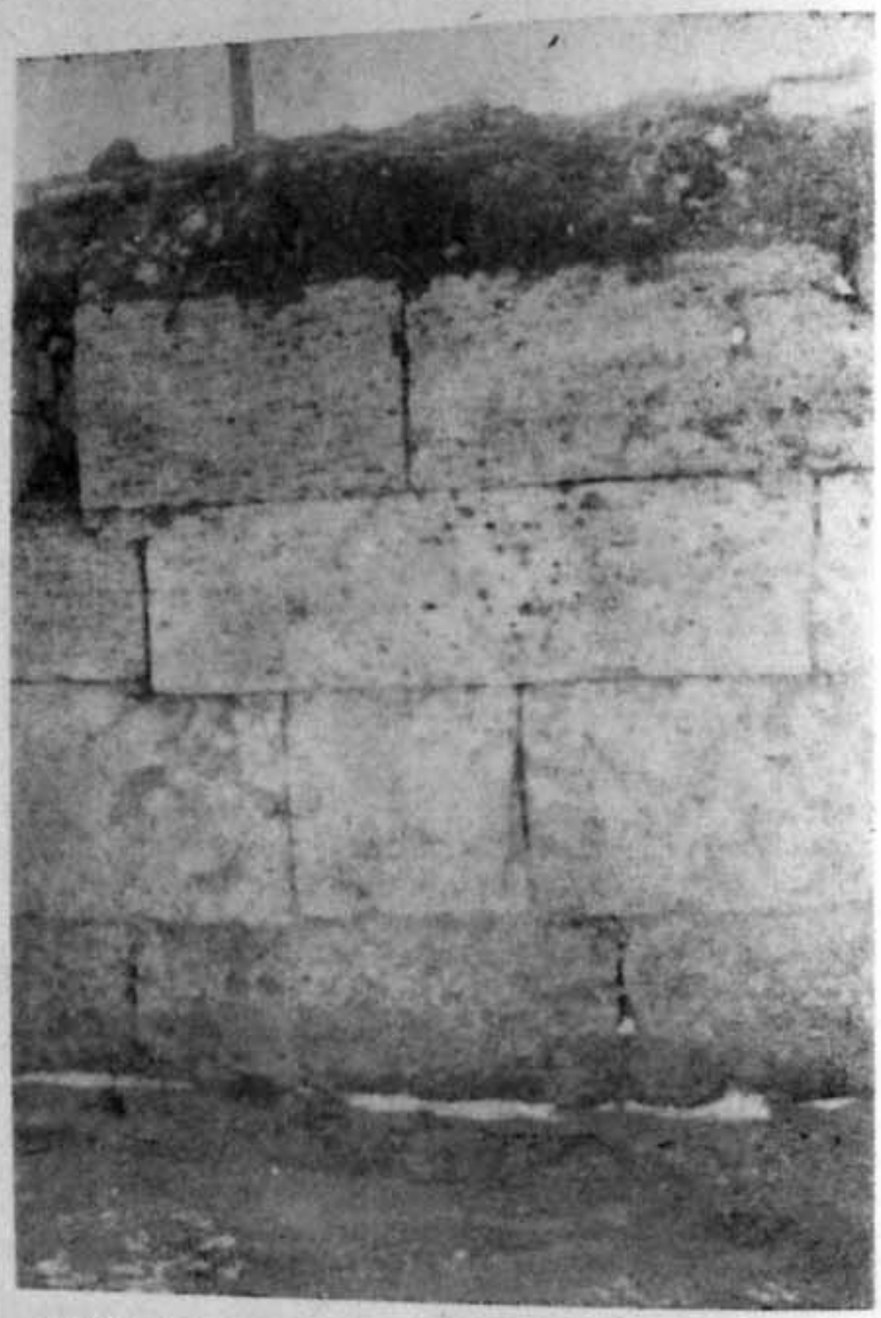

42. Каменен градеж от крепостта при Русалка (Таук лиман)

и равни (обр. 42). При това между блоковете се получавали много тесни фуги и превръзката във вертикална и хоризонтална посока била по-добре постигана. Значителната големина на употребените квадри (0,50, а някога и повече) водела към намаляване на вътрешния пълнеж до такава степен, че понякога той се доближава до блоковия. Крепостни стени с такъв градеж имат Калиакра, Силистра, Тауклиман, Царевец при Търново, Чирвен, репарациите от втория период на градеж при Търговище, крепостта Сивритепе при с. Кочово, Шуменско, и др.

43. Каменен градеж от крепостта при Червен

В лицевата облицовка са били употребявани два вида обработени камъни. Първите били старателно заглаждани от всички страни или само от лицевите (видими) страни и затова при тяхното подреждане се образували гладки и равни лица. Във втория случай квадрите са рустицирани и повърхността на зида е неравна — Царевец, Червен (обр. 43). Блоковете се редуват надлъж и напреко на стената (т. нар. биндер-лойфер), при което се получавало много здраво сцепление с емплектона. Според Шоази практиката да се поставят камъните надлъж и на ребро има много стари източни традиции и може да се наблюдава още в субструкциите на месопотамските градежи. Той изтъква, че този начин на строеж има несъмнени конструктивни преимущества — при хлътване на терена и слягане на зидарията камъните на ребро се оказвали по-издръжливи и имали по-голяма съпротивителна сила [Choisy, 1893, с. 12].

Технически построяването на крепостния зид в opus implectum е ставало така: най-напред са изграждани няколко реда от каменната облицовка, след което междината е запълвана със смес от камъни и хоросан. След това зидането продължава, като се използват дървени скели. Отвърстията за хоризонталните греди на скелите се наблюдават на равни интервали. След сваляне на скелите тези дупки били изпълвани с дребни камъни и хоросан, замазвани отгоре, както били замазвани и фугите между камъните в облицовката.

Каменната зидария с вътрешен пълнеж била икономична и бърза, защото в нея се използват подръчни материали от близката околност. Широкото ѝ приложение било извикано от необходимостта да се изгради бързо и навреме крепостната система пред засилената опасност от варварските нашествия. Прави впечатление подчертаният стремеж да се

гради здраво при отсъствието на особено качествен строителен материал. Това е още едно явно свидетелство за липсата на достатъчни материални ресурси у централната и местната власт и недостатък на работна ръка в време, за нестабилност на държавната организация и упадък на икономиката. Изказаното преди години мнение, че този начин на градеж е изключение и няма съществено значение [Мутафчиев, 1915; бел. на Б. Филов, с. 83], се опровергава от самите находки. Нещо повече, оказва се, че на Балканския полуостров и особено в провинциите на север от Балкана той е основен и преобладаващ.

Смесената зидария е използвана в цялата предидуща епоха на Балканския полуостров и в останалите римски провинции. Тя успешно съчетавала преимуществата на каменния и тухления градеж. Използването на камък поевтинявало строежите, докато тухлените пояси нивелирали и заздравявали конструкциите [Choisy, 1893, с. 8].

В нашата литература са изказани мнения, че между римския и ранновизантийския смесен градеж няма различия [срв. Мутафчиев, 1915, с. 13]. Дискутирайки с Мутафчиев, Б. Филов изрази становището, че „градежът на пластове от камъни и тухли особено ако тези последните са в повече редове, трябва да се счита при нашенските старински постройки като един от най-важните признаци за произхождение от ранновизантийската епоха" [Мутафчиев, 1915, 84—85]. Тази мисъл бе подхваната и доразвита от С. Бобчев, според който съществува строга закономерност в развитието на смесената зидария и тя върви по линията на увеличаването на тухлените редове в тухлените пояси [Бобчев, 1952; Бобчев, 1961, с. 153 сл.]. Неговата теория намери поддръжници, но също така и опоненти. Несъгласие изрази И. Венедиков. Той посочи редица примери, при които тази последователност не се спазва и се опровергава, и отрече увеличаването на редовете тухли като абсолютно прокаран принцип [Venedikov, 1969, с. 131 сл.].

Без да се спираме на този въпрос, ще изтъкнем, че понастоящем всички изследвачи са единодушни в това, че смесената зидария в 4 и 5 реда или само в 5 реда в пояс е характерна за ранновизантийската епоха и може да се вмести най-общо в границите на последната четвърт на IV и средата на VI в. [Venedikov, 1969, с. 138].

Смесената зидария през ранновизантийската епоха е имала значително приложение в нашите земи. Тя се среща предимно в големите градски центрове (Сердика, Филипопол, Берое и др.), но също така и при по-малките крепости (Кипилово, Ихтиман и др.). В смесена зидария е изградена Теодосиевата крепостна стена на Константинопол и редица крепости по лимеса в Югославия и Румъния. Ако се разгледа внимателно посоката на разпространение на този начин на градеж, ще се види, че броят на крепостите, където е приложен, се увеличава с приближаване към столицата. Така по нашите земи в opus mixtum са били изградени голям брой крепости в Южна България, докато броят им в Северна България е значително по-малък (обр. 44). Това е една характерна особеност, която трябва да се има пред вид при изучаването на по-сетнешната раннобългарска фортификация.

Конструктивно отделните елементи в смесената зидария са подчинени на посочените по-горе признаци. Каменните пояси са в opus implectum и носят неговите характерни белези. Тухлените пояси са градени

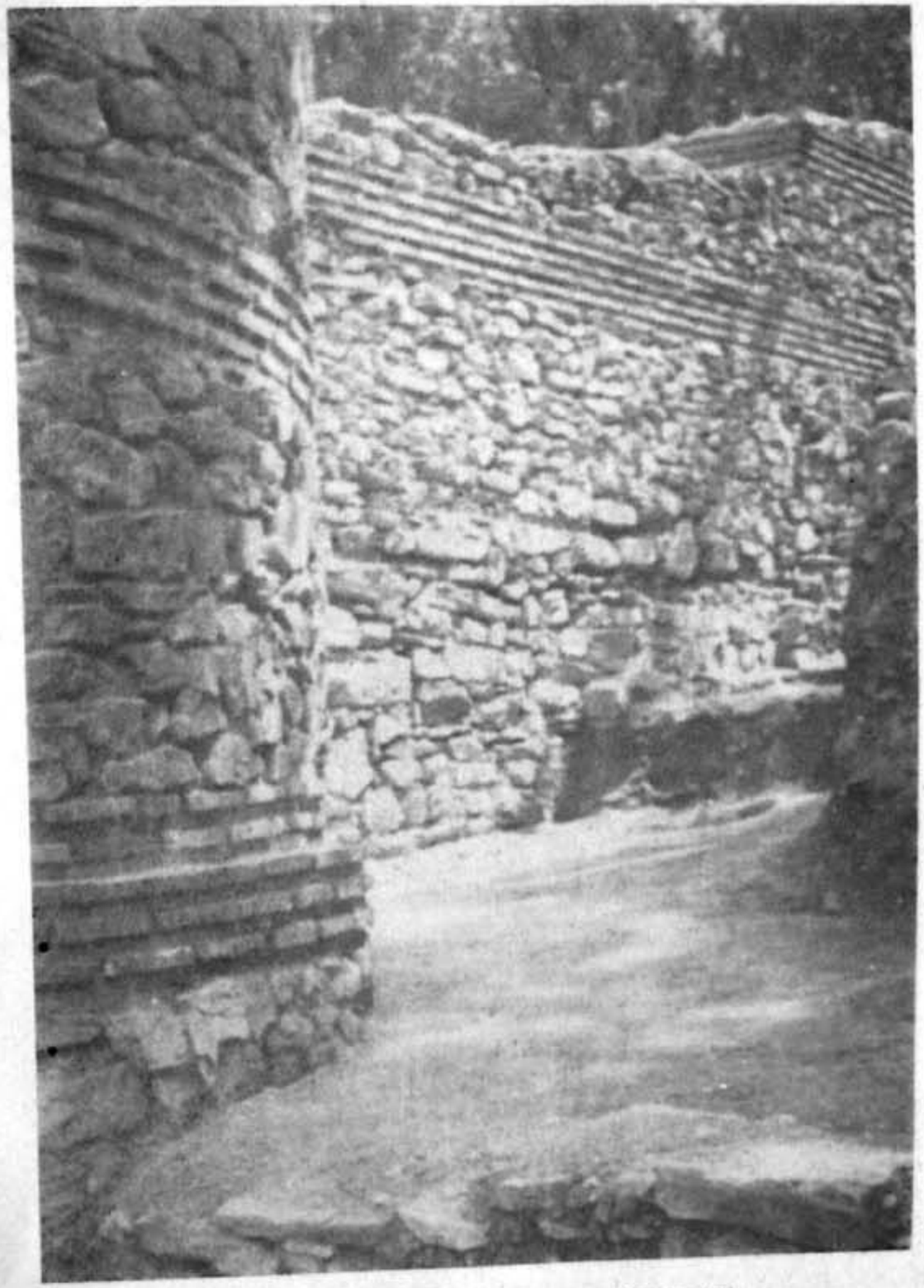

44. Смесен градеж до Пауталия (Кюстендил)

като редовна тухлена зидария — те пронизват изцяло дебелината на зида и го подравняват. Дебелината на всеки тухлен пояс е равна на сбора от дебелините на тухлените редове и сбора от дебелините на хоросановите фуги, които са с една по-малко от тухлените редове. Така един пояс от четири реда при дебелина на тухлата 0,05 м и фуга като правило равна на дебелината на тухлата, което се среща най-често през разглежданата епоха, е дебел 0,35 м, докато пояс от 5 реда е 0,45 м. Разбира се, отклоненията от тези размери в това време на всякакви отклонения от канона са били нещо обикновено. Затова и дебелината на каменния пояс се движела в доста големи граници — от 0,80 до 1,5 м, в зависимост от дебелината на тухления пояс.

Едновременно с описаните по-горе типове зидария се срещат и други, които нямат самостоятелно значение:

Фалшива смесена зидария (opus pseudomixtum). Тя имала приложение само при преправките по крепостната стена (куртина и кули), при надстрояването на техните разрушени части. Характерното в нея е, че тухлените пластове, обикновено в три или четири реда, не пронизват цялата дебелина на стените. Участъците, репарирани по този начин, не са големи, тухлените пластове се появяват на известно разстояние по дължината на крепостната стена и прекъсват, за да отстъпят място на редовната или друг вид зидария (Търговище — Крумово кале, Абритус и др.).

Суха каменна зидария. Използвана е само тогава, когато било необходимо извършването на бързо и временно преграждане на някой отвор по крепостната стена — порта или потерна. Обикновено след преминаване на опасността тази зидария била отстранявана.

Зидария от камък на хоросан или кал. Също така имала ограничено приложение, като с нея били стеснявани или зазиждани за по-продължително време или окончателно крепостни порти и потерни (Абритус, Нове, Долна Кабда, Германия, Несебър и др.). Цялостно изграждане на стени от необработени камъни на кал може да се види само в крепостта при с. Драгановец, Търговищко. Трябва да се предположи, че то е било наложено от икономически съображения, но също така, че в него са намерили проявление и някои по-стари местни (тракийски) традиции в строителството.

СТРОИТЕЛНИ МАТЕРИАЛИ В РАННОВИЗАНТИЙСКИТЕ КРЕПОСТИ

По отношение на строителните материали античните и ранновизантийските автори са категорични — те трябвало да бъдат трайни и здрави. Филон изисква да се използват подръчни материали; Витрувий също дава голяма свобода при използването на местните ресурси; Анонимът смята, че при строежите трябва да се използват всички налични възможности, и поддържа мнението на Витрувий, че крепостите трябва да се строят до останките на разрушени от варварите големи градове, материалите на които биха могли да се употребят най-рационално при новото строителство [Tafrali, 1913, с. 64].

Основните строителни материали в ранновизантийските крепости били камъкът, тухлата, хоросанът и дървото. Сред тях доминиращо положение заема камъкът, защото се намирал в изобилие, бил здрав и издръжлив.

В ранновизантийските крепости на Балканския полуостров са употребявани изключително местни породи камък. На първо място бил пясъчникът в различните му разновидности. С него били строени повечето крепости от Балканската линия, а също така и голяма част от крепостите в равнината (Д. Кабда, Шумен, Разделна, Овчарово, Търговище, Берковица, Садовец и др.). Обикновено пясъчниковите камъни били дялани грубо, най-често от едната страна — тази, която излизала на лицето на зида. Нерядко били поставяни съвсем необработени камъни. Блокчетата (туфели) са с малки размери (0,20×0,30; 0,20×0,40 и подобни). В един и същ зид често се полагат разноформатни камъни, които нарушават редовете, но това не смущавало строителите и те ги подравнявали с по-малки камъчета. Въпреки тези несъвършенства крепостната стена, изградена от туфели, била много добре нивелирана, отвесирана, имала гладко и равно лице. Това се дължало предимно на голямото майсторство на строителите.

Сравнително по-рядко се използвал варовикът, от който най-често са дялани големите квадри (дълж. ок. 1 м, вис. 0,40—0,50 м). Варовикът се обработвал лесно, повърхността му ставала гладка и заедно с това лицето на стената било гладко (Тауклиман, Силистра, Кочово — Сивритепе и др.). Често се практикувало зарязването и заклиняването на два съседни блока, при което се получавала по-добра сглобка. Приложението на варовика било значително разпространено в Североизточна България, по долното течение на Дунав и особено по черноморския бряг (Северното Причерноморие, Закавказието и у нас).

Твърде рядко сред каменните породи се среща бигорът (Калиакра). Прокопий споменава за употребата на много твърди породи — гранит, а в по-ранните епохи — мрамор [Procop., IV, 18—19; VIII, 18; IX, 1], но на Балканския полуостров такива не са засвидетелствувани. Голяма част от крепостите били изграждани със сполии, произхождащи от по-ранни градежи. Типичен пример в това отношение е крепостта на Анкара [Jerphanion, 1928, 150—152], както и крепости по африканския и азнатския лимес [Diehl, 1896; Francfort, 718—719]. По нашите земи това също било практикувано, но в значително по-малки размери (Д. Кабда, Търговище, Абритус, Попина и др.). Причината за това е, че между античната и ранновизантийската епоха на Балканския полуостров е налице по-тясна приемственост на културата и градовете не замират така бързо, както става в другите византийски провинции.

Сполиите обикновено били вмъквани в новите градежи без предварителна обработка. Използвани били строителни камъни със следи от предишна обработка (например гнезда за железни скоби), релефи, надписи и други останки от езически храмове и светилища (обр. 45).

Тухлите, които византийците продължават да употребяват, не се различават съществено от римските през периода III—IV в. Те са квадратни или половинки от квадратни (деб. 0,04—0,06 м). Витрувий отделя на тухлите цяла глава в своя трактат (гл. 3 от кн. II), което показва, че им е отдавал голямо значение особено при военнозащитните строежи.

Таблица 2

Анализ на ранновизантийските хоросани

№	Откъде е пробата	Обект	Век	Състав на хоросана					Съотношение на частите	Цвят на хоросана	Характер на тухлените примес		Дебелина на фугата (см)	Сцепление (якост)
				А	Б	С	Д	Е			цвят	големина (см)		
1	Фуга на протейхизмата при портата	Войвода, Шуменско, м. Хисарлъка	края V	+	+	+	—	—	В — х С — ххх	бял	жълт	0,5—1,2	3—5	средно
2	Фуга на петоъгълната кула при портата	Долна Кабда, Търговищко, м. Чичек калеси	нач. I	+	—	+	—	—	С — ххх	бял	червен жълт кремав	0,5—2	3—5	добро
3	Емплектон от кулата при портата	Калиакра, Толбухинско, I укр. линия	VI	+	+	—	—	+	В — х Е — ххх	бял	—	—	4	добро
4	Емплектон от петоъгълна кула на сев. зид	с. Миладиновци, Търговищко, м. Калето	VI	+	+	—	+	—	В — ххх Д — ххх	жълтосив	—	—	3—4	добро

Продължение от табл. 2

5	Емплектон от куртината	с. Овчарово, Търговищко, м. Кале дюзю	V—VI	+	+	—	+	+	В — х Д — ххх Е — ххх	жълтосив	—	—	?	добро
6	Фуга от куртината при цар Конст. и Елена	Пловдив, ант. Филипополис	VI	+	+	+	—	—	В — ххх С — ххх	бледорозов	червен	0,5—1,5	5	добро
7	Зид, преграждащ северната порта	Разград, ант. Абритус	VI	+	+	+	+	—	Б — хх С — ххх Д — ххх	бледожълт	жълт червен	0,5—2,5	2—4	добро
8	Емплектон от кулата при портата	Търговище, м. Крумово кале	края V	+	+	+	+	—	В — х С — х Д — ххх	бял	червен	0,3—0,8	4—5	средно
9	Емплектон от кулата при портата	Търново, м. Царевец, I креп. стена	VI	+	+	+	+	+	В — ххх С — ххх Д — х Е — х	бледожълт	жълт	1—1,5	1—3	средно
10	Южната куртина	Шумен, м. Хисарлъка	V—VI	+	+	+	+	—	В — хх С — х Д — ххх	бял	червен	0,3—0,8	3—5	слабо

1. Състав на хоросана:
   А — пар
   В — пясък
   С — счукана тухла
   Д — чакъл
   Е — строителен трошак
2. Съотношение на частите:
   х — малко количество
   хх — средно количество
   ХХХ — голямо количество

Произходът на тухлата той отдава на спецификата на гръцкия начин на градеж [Vitruv., II, 8, 7].

Ранновизантийската тухла е била с червен или жълт цвят в зависимост от употребената глина (дълж. на страната 0,30, 0,32, 0,34 и рядко повече). Изготвяна била от добре пречистена, измесена и изпечена глина. Отличава се с издръжливост спрямо вода и студ, както и на ударите на стенобойните машини.

От последните изследвания се вижда, че през IV—VI в. производството на тухли по нашите земи било значително [Ангелова, 1971, с. 5]. Технологичният процес не се отличавал от този на предидущата епоха. Различия има само в организацията на труда — производството, — то ставало все по-разпокъсано и удребнено, в малки работилници и предприятия, което било пряко свързано със социално-политическите и икономически изменения в империята.

При изготвянето на строителния хоросан византийците използвали принципите на късноримското строителство. Изследванията на римски хоросани на Балканския полуостров показват, че те били създавани от добре гасена и отлежала вар, изпечена при температура 800° С, каквито са и препоръките на Витрувий [Biernacka—Lubanska, 1971, с. 106 сл.].

Могат да се разграничат три вида хоросан: хоросан, предназначен за спойка; хоросан, предназначен за изливане на емплектона; хоросан, предназначен за замазване на фугите по лицето на зида.

Първият вид хоросан се състоял от почти равни части вар, пясък и счукана тухла. Различните изследвачи използват различни термини за неговото обозначаване — ziegelklein (нем.), mortier à tuiles concassées (фр.), кусковый хоросан (рус.), а Бобчев го обозначи като зърнесто-тухлен [Бобчев, 1961, с. 198]. Византийските строители полагали голямо старание да се подготви добра вар и подходящ пясък, при което били спазвани класическите рецепти. Тухлените частици чрез своите хидрофобни свойства правели разтвора по-устойчив и твърд. През разглежданата епоха личи стремеж те да стават по-едри, в по-малко количество, а понякога отсъствуват съвсем. Наблюденията показват, че са били получавани чрез раздробяването и смилането на строителна керамика, изпечена при 700° С [Biernacka — Lubanska, 1971, с. 108]. Често пъти хигроскопичните свойства на тухлените частици били заменяни от други порести материали, например бигор (Калиакра). Общо взето, хоросанените фуги между камъните имат деб. 0,01—0,06 м, а тези между тухлените редове са равни на дебелината на тухлата. Този вид хоросан се смята за типичен за разглежданата епоха, като някои автори го поставят в рамките на III—VII в. [Бобчев, 1961], а други изтъкват, че употребата му продължава до X в. [Венедиков, 1964, с. 50].

Хоросанът, предназначен за емплектон, имал освен посочените съставки и примес от речна баластра или ситен трошляк, при което се икономисвало значително количество варов разтвор. В хоросановата маса били хвърляни и големи каменни отломъци. Както изтъква Шоази, по този начин се образува смес, в която стабилните части са представлявани от по-обемни маси и това правело градежа евтин и издръжлив [Choisy, 1893, с. 10].

Почти винаги фугите между камъните били замазвани с хоросанова замазка, за която се използвал много фин хоросан от най-доброкачестве-

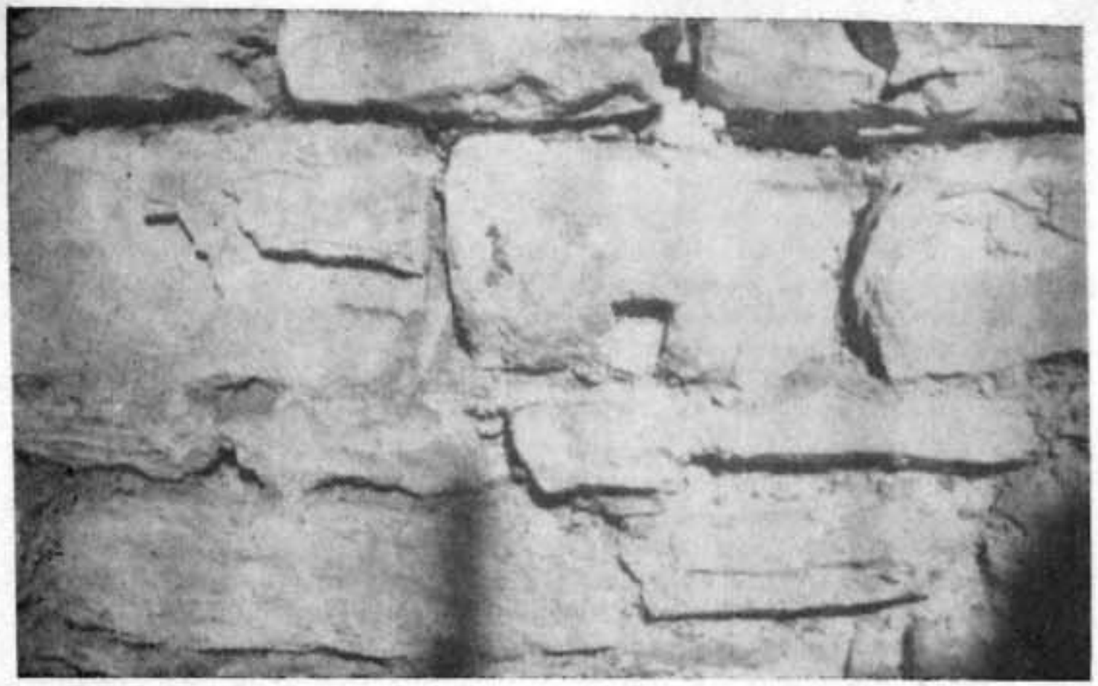

45. Използване на сполии в градежа (Търговище)

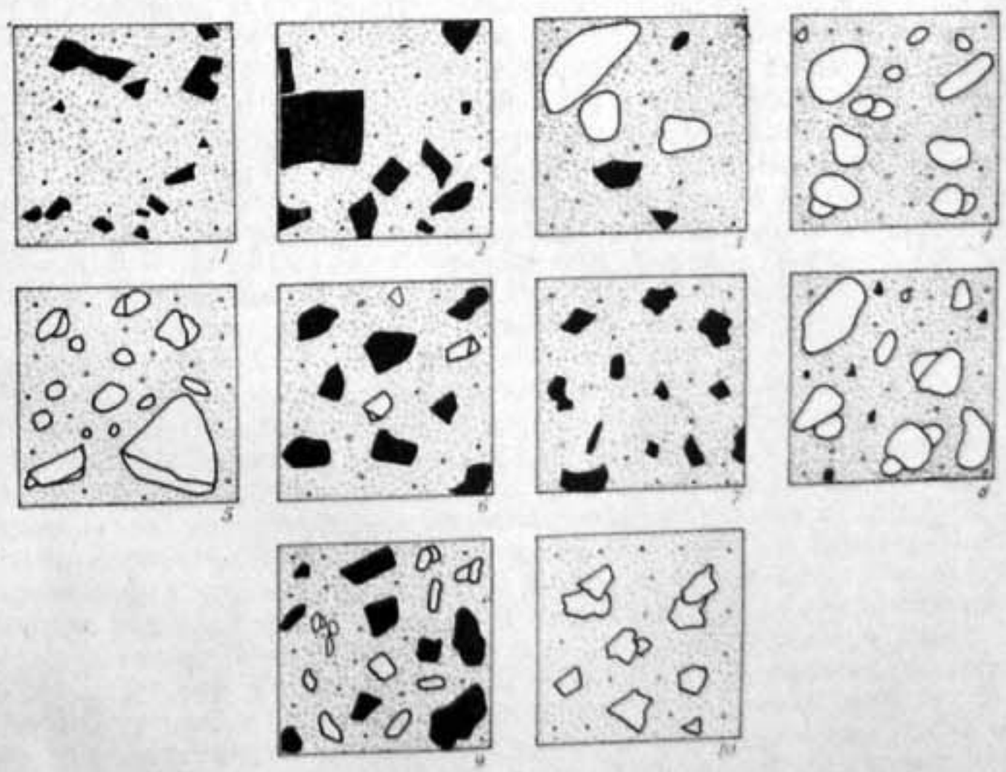

46. Структура на ранновизантийските хоросани

на вар. Той има бял или червеникав цвят (поради примесения в разтвора тухлен прах). Обозначава се в литературата с различни термини: ziegelmehl (нем.), mortier à tuiles striées ou tamisées (фр.), порошковый хоросан (рус.). Много често върху замазката били нанасяни двойни или единични ивици от хоризонтални или вертикални линии, които имитирали квадров градеж. Всичко това придавало живописен и пластичен изглед на равните и неразчленени плоскости.

Нашите наблюдения показват, че ранновизантийският хоросан е бил много здрав и издръжлив. Подложен на механичен натиск и химическо въздействие, той показва свойства, които го поставят редом, а понякога и над много от използваните каменни породи (табл. II, обр. 46).

Макар и много рядко, в крепостните конструкции било използвано дървото. Витрувий обръща сериозно внимание на употребата на дървени греди, които да свържат двете лица на стената [Vitruv. I, 5, 3], за да се облекчи тя при слеганията на почвата. Като изключим предположението на Шкорпил, че при някои крепости е имало дървени съоръжения [например Красен, Русенско; Шкорпил, 1914, с. 54], досега у нас не са познати случаи на употреба на дървото в суперструкцията. Затова пък налице са няколко примера за успешното му прилагане във фундаментите на крепостните зидове. Тухленият зид на Сердика, датиран в VI в., е имал основи, лежащи върху дълбоки дървени пилоти, залети обилно с хоросан и речни камъни. На места на около 1 м над пилотите основите са подсилени с дървени скари от греди, дълги по 4—5 м и деб. 0,18—0,18 м. Нещо подобно се наблюдава и в основата на ранновизантийската крепостна стена на нос Чаракман при Каварна, която била изработена от ломени камъни и полуобработени блокчета. Отгоре е била подсилена с дървени скари от надлъжно и напречно поставени греди (0,14—0,18 м). Фундаментът на стената в Дуросторум също така лежи върху пилоти, обилно залети с хоросан (деб. 0,30 м), в който е примесена счукана тухла.

Направеният преглед показва, че ранновизантийските строители използват ограничен брой строителни материали, но ги прилагат в конструкциите умело, поради което те се отличават със здравина и стабилност. Макар и не съвсем стриктно, те се придържали и спазвали античните традиции и принципи.

Втора част

БЪЛГАРСКИ УКРЕПИТЕЛНИ СЪОРЪЖЕНИЯ (VII — X в.)

Раннобългарската укрепителна система започва да се изгражда веднага след създаването на държавата (края на VII в.) и получава своя завършек в края на X в. Тези хронологически граници обхващат един период, който е прието да се нарича епоха на Първото българско царство. В него могат да се различат два етапа на крепостно строителство, много тясно свързани помежду си, но и с някои характерни отлики, бележещи процеса на развитие на старобългарската фортификация. *Първият* от тях обхваща годините, през които столица на българската държава е Плиска (681—893). Той се отличава с монументалност на строежите (граждански, култови и военни), с предимно равнинно разположение на укрепените опорни пунктове, което дава отражение на начините на градеж и плановите схеми, с наличието на значителен брой землени и дървеноземлени защитни съоръжения. През *втория* етап, когато столицата се премества в Преслав (893—971), важна роля започват да играят естествените защитни прегради (възвишения, реки и др.), развива се и се подобрява строителната техника, която все повече се подчинява на изискванията за икономичност и целесъобразност на строежите, постепенно изчезват землените конструкции. След падането на Преслав във византийски ръце и последвалата отчаяна борба на българския народ за запазване на независимостта се очертава един неголям период от около половин век (971—1018), който може да се определи като преходен в крепостното строителство, когато все по-отчетливо започват да се изявяват чертите на късносредновековната фортификация, за да добие тя своята определена физиономия през XIII—XIV в.

Изследването на раннобългарските крепости и укрепителните съоръжения има близо едновековна история. Източниците, от които могат да се извлекат данни за него, са главно два: писмени и вещественi (археологически). Макар и откъслечни, писмените извори дават известна представа за характера на раннобългарското крепостно строителство и организация на отбраната. Безспорно сред тях най-многобройни са византийските хроники (Лъв Дякон, Зонара, Скилица-Кедрин и др.). По различни поводи в тях се споменават имената на повече от 150 български или побългарени византийски крепости, но това естествено е цифра далеч под реалната [Тъпкова-Заимова, 1956, с. 57]. Византийските автори са се интересували предимно от тези укрепени пунктове, които играели роля във въоръжените стълкновения между двете държави, затова изброяват редица крепости в Тракия и по Стара планина и съвсем бегло

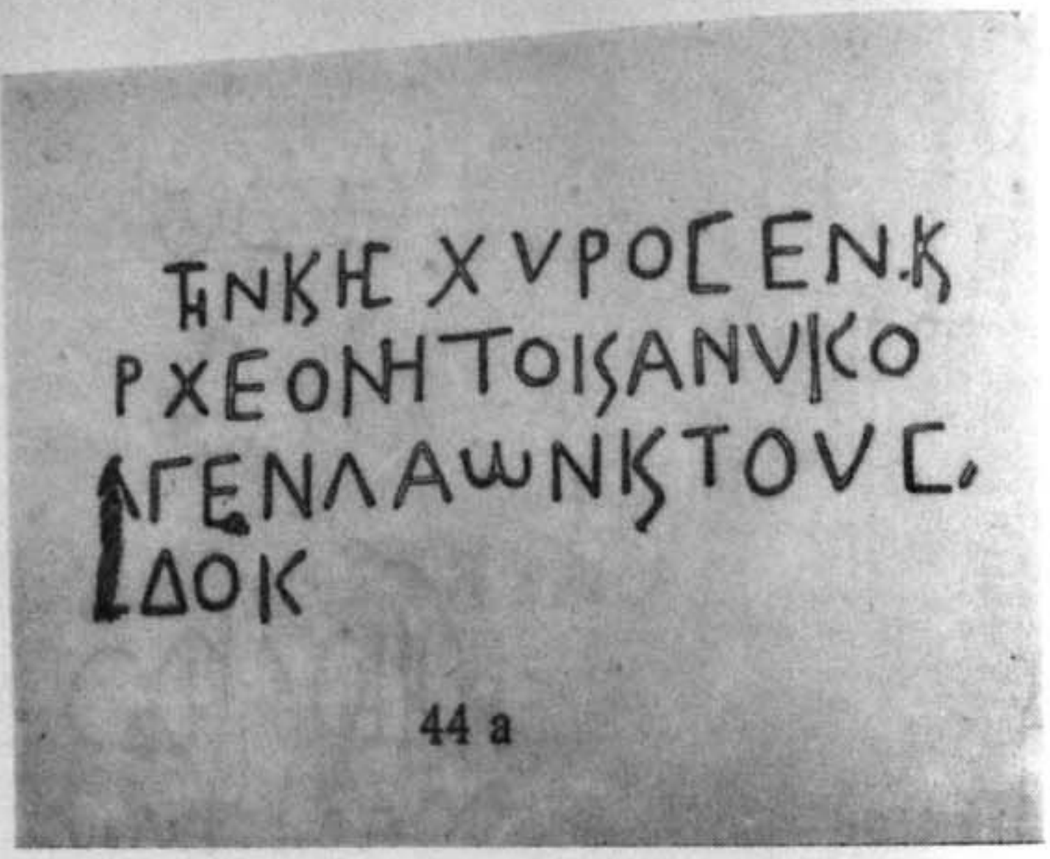

47. Раннобългарски надпис, съобщаващ за строежа на крепост

засягат тези в Североизточна и Отвъддунавска България. Още по-незначителни са данните, които техните съчинения предлагат за възстановяване вида на отделните български крепости, за техните планове, конструктивните особености и използваните строителни материали.

Малко, но твърде важни са домашните писмени и епиграфски сведения. В съчиненията на някои раннобългарски писатели, като Йоан Екзарх [Мавродинов, 1953, с. 66 сл.], както и в някои апокрифни текстове (Видение на пророк Исай) [Иванов, 1970, с. 282] се съдържат интересни бележки за началните години на крепостно строителство, за принципното устройство на българските столици и др. Сведения за организацията на отбраната и за изграждането на крепости се откриват в известните старобългарски каменни надписи — Чаталарски, Сюлейманкьойски и др. [Бешевлиев, 1979, 152—154, 201; обр. 47].

В известно отношение данни за българското крепостно строителство могат да се извлекат от някои други писмени паметници, като руската летопис Повесть временных лет — известието за гъстата крепостна мрежа по Дунава [Пов. вр. л., 1959, с. 47], от арабски пътеписи (Ал Масуди) и др. [Баласчев, 1919, с. 211].

Описания на български крепости се съдържат в някои от пътеписите на чужди пътешественици, прекосили българските земи през епохата на турското робство (XVI—XIX в.) — Бонгарсиус, Лукарич, Хаджи Калфа, Нибур, Каниц, Иречек и др. Интерес представляват някои графични изображения като тези на Каниц или Марсили (обр. 48), който

48. Графичен изглед на Преслав от Луиджи Марсили

е оставил рисунка на южната крепостна стена в Преслав [Иванова, 1959, с. 155 сл.]. След средата на XIX в. към българските старини и в частност към крепостните съоръжения насочват вниманието си българските възрожденски дейци (Г. С. Раковски, П. Р. Славейков). От това време е едно доста подробно описание на Преславската крепост, направено от шуменеца Хр. Бояджиев, който споменава за две от портите и за пръв път, макар и твърде примитивно, начертава характерния начупен план на града [Овчаров, 1975, с. 103].

Най-пълна, ясна и точна информация и представа за укрепителното дело в раннобългарската държава предлагат веществените останки, които се разкриват по археологически път. Трябва да се подчертае, че раннобългарското крепостно строителство е все още слабо и неравномерно изучено. Това се дължи на факта, че дълги години проучванията са съсредоточавани върху антични и късноантични обекти, които са по-многобройни и представителни.

В самия край на XIX в. Шкорпил изказва идеята, че величествените развалини до с. Абоба, Шуменско, които дотогава били смятани за антични, са останки от ранната българска столица. След проведените разкопки в 1899—1900 г. и най-отявлените противници на това мнение се съгласяват с него [Златарски, 1899, с. 152]. В тези първи теренни проучвания специално внимание било обърнато на крепостните стени, като били разкопани значителни части от тях заедно с една кръгла, една петоъгълна кула и северната и източна крепостни порти. Резултатите били публикувани в Известията на Руския археологически институт в Константинопол [т. X, 1905 г.]. Същата година до с. Чаталар (сега Хан Крум), Шуменско, е открита колона с надпис, в който се споменава и името на първата столица — Плиска. В същата 1905 г. Шкорпил и Успенски извършват разкопки на вътрешната крепостна стена на Преслав, като откриват частично северната порта и кръглата североизточна кула [Шкорпил

1910]. С тези проучвания фактически се поставя началото на изучаването на раннобългарската фортификация.

Дълго време след откриването и първите разкопки в двете първи български столици настъпва затишие, дължащо се на незаинтересованост-та към средновековните паметници и липсата на достатъчно материални средства за разкопки. През периода между двете световни войни (1918—1944) бе добавено много малко към по-рано известното, а нови средновековни обекти с военен характер не бяха набелязани за проучване. Само Кръстю Миятев работи през 1928—1929 г. по северната крепостна стена на Преслав, разчиства една правоъгълна кула и част от куртината [Миятев, 1932, с. 151 сл.].

Едва след Втората световна война с установяването на народната власт българското средновековие застана в центъра на вниманието на археологическата наука. В Плиска и Преслав бяха разгърнати проучвания на широки площи, при които бяха проучени и важни части от крепостните стени — южната и западната порта на Плиска [Михайлов, 1974], южната порта на вътрешния град на Преслав [Иванова, 1959]. През последните години изследванията в двете столици са подчинени на точно формулирана проблематика и това позволи разгръщането на методични и мащабни разкопки на по-голямата част от укрепителните съоръжения, уточняване на тяхната датировка, натрупване на богата информация за техните конструктивни особености и планови схеми.

Освен към Плиска и Преслав усилията на изследвачите се насочиха и към други укрепени пунктове от ранното средновековие, на които бе обръщано по-слабо внимание. За пръв път бяха проведени теренни проучвания на граничните земляни валове [Овчаров, 1971а, с. 451 сл.; Рашев, 1975, с. 152 сл. и др.], както и на земления вал в Плиска. Проучени бяха редица укрепени селища и крепости от това време, като аула на хан Омуртаг при с. Хан Крум [Антонова, 1963; Дремсизова, 1965], градището при с. Стърмен, Русенско [Михайлов, 1963], при с. Кладенци, при с. Цар Асен, Силистренско, и др.

Още при първите разкопки на Плиска преди 80 години бяха очертани основните насоки на старобългарската фортификация. Първият опит да се даде хронология и периодизация на плисковско-преславските градежи направи Шкорпил, който, без да се съмнява в българския им произход и принадлежност, различи три епохи на строителство: езическа, която нарече Омуртагова, първа християнска (Борисова) и втора християнска — Симеонова [Шкорпил, 1910, 141—142]. По-късно той доразви своята хронологическа схема, като добави още две епохи — първата, предшестваща наречената от него езическа, която обозначи като епоха на окопните укрепления, и още една християнска — трета, която завършва развитието на преславското строителство [Шкорпил, 1927, 222—223]. Окончателно и избистрено становището си за еднаквостта и едновременността на крепостните съоръжения в Плиска и Преслав Шкорпил изрази в 1929 г., когато писа: „От начина на строенето, от материалите, от плана и от размерите в детайлите е ясно, че вътрешната крепост в Плиска и двете крепости в Преслав са едновременни (812—821), и само от някои подробности излиза, че крепостта в Плиска е строена преди преславските крепо-

Заключенията на Шкорпил имаха редица методологически недостатъци и бяха основани на малоброен доказателствен материал, но в основата си бележеха правилната линия на развитие. Те бяха възприети в науката, като останалите изследвачи (Миятев, Мавродинов и др.) ги допълниха и доразвиха.

Понастоящем в българската археологическа наука се води оживена дискусия, която понякога взима твърде остри форми относно произхода и характера на раннобългарските укрепителни съоръжения и изобщо за раннобългарската монументална архитектура. Очертават се няколко мнения:

Първото от тях застъпва тезата, че българската фортификация през VIII—X в. се развива на базата на източни, главно близко- и средноазиатски традиции. Привържениците на това гледище отричат напълно или до голяма степен връзката между античното строително наследство в нашите земи в областта на крепостното строителство. Те смятат, че в началния си стадий на развитие българските укрепления са плод на развитието на самобитната прабългарска култура. Тази теза се поддържа от Ст. Ваклинов [Vaclinov, 1960], Ст. Бояджиев и др. На преден план се изтъкват влиянията, които са оказали на българското монументално строителство, включително и върху крепостните градежи, традициите на Средна Азия [Бояджиев, 1975]. Трябва да се отбележи обаче, че в следващите си изследвания тези и други автори, доразвивайки своите разсъждения, допускат известно влияние на античните строителни традиции в областта на фортификацията, в техниката на градеж, а също така и при някои от формите и плановете на крепостните елементи (порти, кули и др.) [Stančev, 1968, с. 261]. Това обаче не се извършва според тях в класическия дух на античното строителство, а е „съвременно византийско-балканско материално и духовно наследство" [Ваклинов, 1974, с. 188].

Второто мнение отстоява гледището, че раннобългарските крепостни съоръжения са продължение на античните и ранновизантийски принципи и между тях съществува тясна генетична връзка. Неговите привърженици са склонни да отрекат всякакви източни влияния върху строителното изкуство на ранните българи или да го приемат силно пречупено през призмата на византийското влияние [Василев, 1937]. По-късно това становище застъпват в трудовете си Ст. Михайлов, Ат. Милчев и др. [Mihailov, 1970, с. 213; Милчев, 1964, с. 1—12]. Според тях младата българска държава, създадена в район, наситен с паметници на една развита и богата култура, наследява и доразвива строителното изкуство на предидущата епоха и между тях съществува континуитет.

През последните години съветският археолог А. Якобсон лансира идеята за влиянието на арменската архитектура върху раннобългарската. Без да се спира специално на военното строителство, той даде да се разбере, че това влияние се отнася и за него. Той се противопостави както на теорията за иранския (сасанидски) произход, поддържана на времето от Протич, Филов и др., така и на мнението за прякото византийско въздействие върху българското строителство и архитектура [Якобсон, 1968, с. 195 сл.].

Напоследък се правят опити да се възроди една позабравена теория, според която раннобългарските укрепления в Плиска и Преслав не са български, а римски. Най-старателен негов привърженик остана до края

на живота си Д. Кръжалов [Krandžalov, 1971, с. 13], а сега тя е подхва-
ната и с известна тенденциозност се поддържа от някои югославски учени
[Boškovič, Stricevič, Nikolajevič-Stojkovič, 1961]. На преден план се изтък-
ват различни елементи, които имат античен произход, в конструкциите
на Плиска и Преслав и напълно се игнорират данните, получени при
комплексното изучаване на двата раннобългарски столични центрове,
които решително опровергават подобни твърдения [срв. Бешевлиев, 1962,
с. 1—18].

Както се вижда, две са основните линии на научни търсения — из-
тъкване на източно (иранско, сирийско, арабско, средноазиатско) влия-
ние в противовес на мнението за по-нататъшното развитие на местните
традиции. Тъй като в хода на дискусията тясно се засягат въпросите около
„континуитета" или „дисконтинуитета" на културите, необходимо е да
се изясни съдържанието на тези понятия. Под „континуитет" от фило-
софска гледна точка се разбира такова развитие, предполагащо непре-
къснатост, диалектическо развитие на определено явление или процес,
при което не е възможно да има прекъсване, хиатус. В развитието на кул-
турата трябва да се има пред вид разликата между т. нар. географски или
топографски континуитет и континуитет на културата, взета като най-общо
понятие [Иванов, 1972, с. 8]. Фактически първото е само външната, не-
съществената страна на явлението, докато второто изисква органична
връзка между две следващи една след друга култури. Такъв континуитет
е налице между античната и ранновизантийската култура. Но за конти-
нуитет между раннобългарската и ранновизантийската култура не може
да се говори, защото на мястото на едната, която се разрушава, се изграж-
да друга, която има различна етническа, социална и политическа основа.
Ето защо може и трябва да се говори за наличието на приемственост в ня-
кои елементи от заварената по-ранна култура, които се възприемат от
придошлото население (в случая от славяни и прабългари), осмислят се
по новому (това е задължително!) и се включват в новата етническа и со-
циално-икономическа общност.

Възприемането на старите традиции не се осъществява само и един-
ствено на базата на съществуващите материални паметници, но и въз ос-
нова на живата строителна традиция. Задълбочените изследвания в Плиска,
Преслав и други ранни селища показват, че балканските провинции на
Византия не са били заварени в такова окаяно състояние, каквото го
представят писмените източници. През VI—VII в. те не са били напълно
запустели и опустошени, че да приличат на пустиня [Велков, 1972, с.379].
В това отношение е необходимо критично отношение към известията на
византийските автори, които очертават една твърде мрачна действител-
ност на Балканския полуостров в V—VI в. Те в значителна степен пре-
увеличават резултатите от разрушенията, водени от различни съображе-
ния. Преди всичко за тях разграбването на имуществата на господства-
щата класа от „варварите" е равнозначно на тотално бедствие. Освен това
с изтъкването на гигантските и пълни опустошения от умишлено пре-
увеличения брой на нашествениците се оправдават военните и териториал-
ни загуби на империята.

В действителност на север от Стара планина се запазва една част от
византийското население, което влиза в контакт със славяни, а след това
и с прабългари. Археологическите разкопки говорят, че старобълга-

ските селища и крепости често възникват върху или до по-стари населени
места. За това съдействуват различни фактори: икономически удобно
разположение спрямо важен път, добра земя за обработка, за пасища и
др.), топографски (удобно местоположение край река, извор и др.),
стратегически (добри условия за естествена защитеност, недостъпни,
скрити подстъпи), практически (възможност да се използват рушевините
на византийските селища като кариери за строителен материал).

Контактите между придошлото население и местните жители се осъ-
ществяват по две линии: мирни сношения и враждебни конфликти. При
тях славяни и прабългари продължават да опознават фортификацията
и строителната техника на империята, с която са били в досег още от ме-
стата, обитавани от тях преди това: Южна Русия, Закавказието, Северно-
то Причерноморие. Безспорно е също така, че те донасят със себе си
определен начин на живот и по-специално строително-фортификационни
навици. От тясното преплитане на донесеното със завареното се получила
онази характерна и специфична същност на раннобългарското укрепи-
телно изкуство, която рязко го отличава от това на съвременна Византия.

Известно е, че военният потенциал на създадената българска държава
е бил значително по-малък от този на нейната съседка и противник Ви-
зантия. В края на VII в. българите се настаняват на територия, добре
и внимателно укрепена. Част от заварените крепости били в добро със-
тояние, други — разрушени. Трябва да се предполага, че заварената
укрепителна система е била напълно или поне частично използвана за
защита на новата държава. Разкопките обаче не подкрепят такова пред-
положение. Българите се настаняват отчасти или изцяло в някои
късноантични и ранновизантийски центрове (Абритус, Ескус и др.), но
това става след тяхното разрушаване и изоставяне. Новото население
не използва старите градежи, в това число и крепостните. Има случаи
обаче, когато античните строежи, макар и в руинно състояние, били включ-
вани в новоизградените отбранителни съоръжения. Най-често останки
от антични зидове се използват за фундаменти, какъвто е случаят с ос-
танките на античния театър на Марцианопол при Девня. Към по-ранните
зидове били изградени други, които преградили пространството в очер-
танията на театъра. На места чрез големи квадри са иззидани фундамен-
тите на големи островърхи петоъгълни кули. Две от тях се намират близо
една до друга и може да се предположи, че са фланкирали порта, от коя-
то не са се запазили следи. Намерените останки дават основание този
градеж да се отнесе към раннобългарската епоха или по-точно око-
ло VIII в.

Има и случаи, когато стените на ранновизантийските крепости са
използвани след превземането им от българите. Така станало с античния
Дуросторум на Дунав (средновековния Дръстър, днес Силистра). Включ-
ването на Дуросторум в системата на българските отбранителни съоръже-
ния в тази ранна епоха се съобщава в българската апокрифна летопис
като дело на хан Аспарух. Според нея градът е новооснован, но това трябва
да се разбира в преносен смисъл. Летописецът е имал пред вид възоб-
новяването на старите градски стени. Разкопките дадоха блестящо по-
твърждение на това легендарно известие. Вече е напълно сигурно, че много
скоро след превземането на града от българите стените му са възстановени.
Това личи, както по крепостната куртина край реката, но и при новоизгра-

дената източна порта. Поправките на стената са направени в духа и техниката на по-ранната стена. Използвани били добре обработени варовикови квадри, част от които била взета от по-старите градежи. Така е била построена и портата, която в план представлява две правоъгълни двуделни кули, фланкиращи тесен проход. Проходът е покрит с широки каменни плочи и е затваряи с две врати — спускаща се (катаракта) и двукрила. По своето устройство тя напълно наподобява портите от Плиска и Преслав и това, както ще видим по-нататък, е твърде показателно и важно при изучаването на етапите на развитие на българското крепостно строителство.

Средновековната стена и порта в Дръстър се датират сравнително точно според културните пластове край тях в VIII—IX в. [Ангелова, 1973, с. 90—91]. Построяването им обаче може да се постави в края на VII и нач. на VIII в. Те изявяват една нова и неизвестна досега брънка, която липсваше за изясняване на влиянията на византийското крепостно строителство върху българското.

Крепостната стена на Сердика (София) даде аналогични резултати. В района на ларгото, пред Партийния дом, бе открита източната крепостна порта и части от куртината. Портата е монументална, фланкирана от две мощни петоъгълни кули. Сред многобройните репарации се откроява една преправка, при която нивото на портата се е повдигнало значително, входното пространство е било покрито с големи плочи, а самият отвор на вратата е стеснен с два масивни пилона, изградени от големи квадри. Тази преправка изследвачите са склонни да свържат с раннобългарската епоха. В сравнение с Дуросторум това става по-късно, след превземането на Сердика от хан Крум в 809 г., но несъмнено представлява един от етапите на силното и продължително местно влияние върху строителните и укрепителни похвати на българите. По безспорен начин се установи, че „в своята цялост крепостната стена на Сердика е била в достатъчно добро състояние, за да се приеме като укрепителен пояс на средновековния Средец — важен стратегически пункт на Първата българска държава" [Станчева, 1974, с. 214].

Несъмнено българите използват и някои други крепости на византийците, например падналата в български ръце през 812 г. Месемврия. Някои сред многобройните преправки по нейните крепостни стени очевидно трябва да се отдадат на българското присъствие в града [Venedikov, 1969, с. 125 сл.]. Напоследък се изнасят някои данни за използването от българите на яката византийска крепост в Балчик (ант. Дионисопол). Смята се, че нейната крепостна стена, подсилена с нови кули, е приютила малък военен гарнизон. Едновременно с това била устроена нова пред страна с каменен зид. Посочените по-горе факти дават основание да се приеме, че византийските крепости по брега на Черно море и отделни крепости по Дунавския бряг влизат последователно в системата на раннобългарската отбрана, което се диктувало от удобното им стратегическо местоположение. В такъв случай трябва да се очаква, че при бъдещи разкопки ще се открият останки от крепостни съоръжения, които да подкрепят един подобен извод.

Що се касае до многобройните византийски крепости с по-малки размери (кастели, бурги, фрурии), които били разположени по планинските

вериги, те явно не са били включени в системата на отбраната на новосъздадената българска държава. Твърдението на някои автори, които смятат наличието на раннобългарски материали в много късноантични крепости за доказателство, че са били тотално използвани, не отговаря на действителността [Михайлов, 1972, с. 2]. Наистина в редица крепости (Търново — Царевец и Момина крепост, Разделна — Петрич кале и др.) са установени културни пластове от IX—X в., но без каквито и да било указания за използването на техните крепостни стени по предназначението им. Това може да говори само, че след разрушаването на тези крепости върху тях или части от тях са се появили селища с българско население. Тези селища са неукрепени и не са изпълнявали военнозащитни функции. Това се дължи главно на промяната в предназначението на цялостната укрепителна система на Византия. Изградена с фронт на север, по десния и отчасти левия бряг на р. Дунав и по северните склонове на Стара планина, Средна гора и Родопите, тя вече била безполезна за една отбрана, насочена на юг. При това значителна част от крепостите пострадали, от нашествията, били покрити с рушевини и било невъзможно разчистването им и по-нататъшното им използване. Това се потвърди от наблюденията върху значителна площ от Североизточна България [Димитров, 1967, с. 4—5]. Не е без значение и фактът, че българската войска особено в началния период е била съставена предимно от конни части и затова най-ранните укрепления са изградени в равнинни и степоподобни терени.

Малко по-друга е картината в Южна България. Данните от проучените крепости при с. Долно Церово, Благоевградско, Любеново, Хасковско, и др. изтъкват, че при присъединяването на тези райони към българската държава много от кастелите са използвани, като полуразрушените им и разчистени зидове били отново надзидани [Аладжов, 1975, с. 121 сл.]. Така е станало и при селата Марица, Минерални бани в Хасковско, край които са проучени византийски крепости. Преправките са били в две насоки: или изцяло е използвана ранната стена, или са извършвани изменения, за да се постигне по-добър отбранителен ефект. За тази цел било изменяно трасето на крепостния зид, изоставяни били някои кули или били зазиждани ненужните порти (Любеново, Марица).

Първа глава

ИЗГРАЖДАНЕ И ХАРАКТЕРНИ ЧЕРТИ НА РАННОБЪЛГАРСКАТА УКРЕПИТЕЛНА СИСТЕМА

Появила се в резултат на победоносна война, българската държава доказала правото си на самостоятелно съществуване. Това право обаче трябвало да се защищава векове наред по различни начини — с тънки дипломатически ходове или, което било най-често, в тежки и продължителни войни. Ето защо грижата за нейното опазване става първостепенна задача и на нея българските владетели отделят изключително внимание. Наред с поддържането на добре обучена, боеспособна войска централно място в тази насока заема организирането на разумна и ефикасна укрепителна система на защита.

Досегашните проучвания показват, че тази укрепителна система се е състояла от три основни съставки: 1. Укрепени гранични линии, 2. Укрепени селища и чисто военни крепости (аули), 3. Централно укрепено военно средище — столицата на държавата (първоначално Плиска, а след това Преслав). Това е защитна концепция на концентрично разполагане на опорните пунктове, която била подчинена както на принципите на прабългарската военноадминистративна система, така и на особеностите на географския релеф на заетата от българите територия в края на VII в. Важна роля в това отношение играели естествените защитни прегради, като старопланинската верига, р. Дунав и Черно море (обр. 49).

Първоначалната южна граница на държавата се явява най-важна в отбраната, тъй като я отделяла от нейния най-сериозен и вековен противник — Византия. В началните десетилетия тя следвала билото на старопланинската верига, поради което укрепителните работи били съобразявани с нейните особености. Съоръжени били няколко землени вала, обърнати с фронт на юг, като особено внимание било отделено на Източна Стара планина, през която минавали най-преките пътища от юг към българските земи и столицата Плиска. Тези валове са сравнително къси (400—500 м) и са разположени на най-уязвимите места — планинските проходи [Skorpil, 1930, с. 197 сл.; 1931, с. 11 сл]. По-късно, когато към България се присъединяват значителни територии южно от Балкана (края на VIII и нач. на IX в.), и граничната линия се измества в югоизточна Тракия, е съоръжен грандиозният по своите размери землен вал „Еркесията". Той се простира на повече от 130 км от Мандренското езеро при Бургас до р. Марица [Благоев, 1925, с. 293 сл.]. С неговото изграждане значението на старопланинските прегради валове намаляло, но, както изглежда, не изчезнало напълно. Те още дълго време били използвани като една втора преградна линия против вражеските нахлувания, докато Еркесията поради своята големина и невъзможност за цялостна охрана

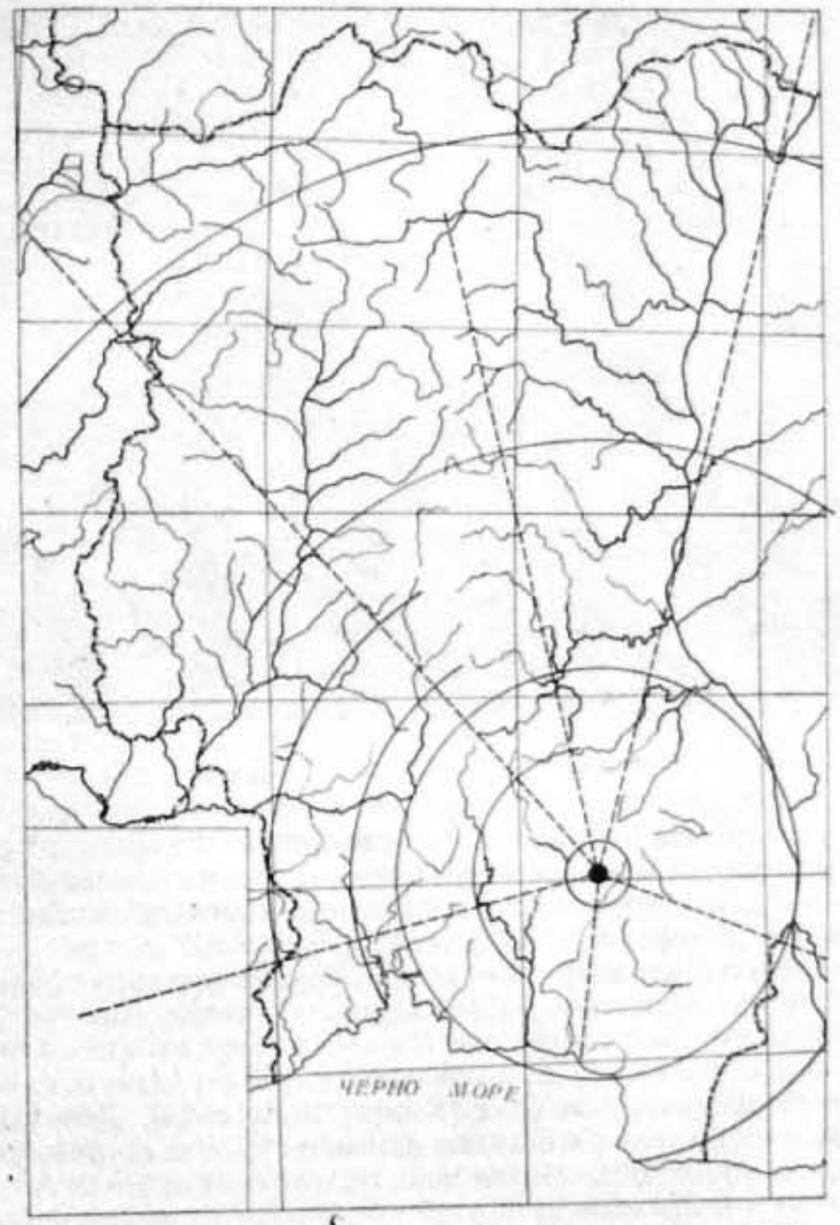

49. Принципна схема на концентрична организация на отбраната на българската държава — VIII—X в.

имала повече значение на трайна гранична линия, определяща границите между България и Византия (обр. 50).

Като естествено продължение на българо-византийската граница се явява западният черноморски бряг, твърде уязвим за мощната византийска флота. Затова той също е защитяван от землени насипи, които се откриват между р. Батова и нос Емине. Тази отбранителна линия се състои от пет отделни вала (дълги от 500 до 3500 м), които преграждат най-достъпните места от браговата ивица (предимно устията на реките и нейските пясъчни плажове) [Рашев, 1977, с. 10].

При организирането на северната българска граница са използвани най-ранните землени строежи на прабългарите, създадени преди образу-

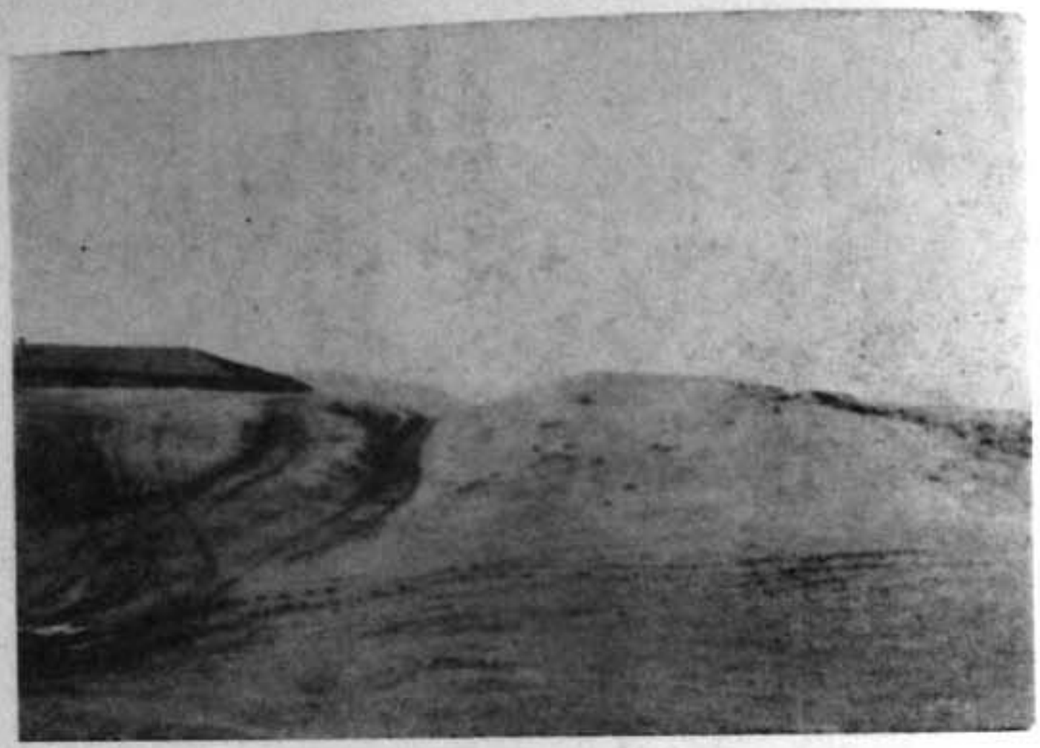

50. Изглед от земления вал „Еркесията"

ването на държавата — Южният бесарабски и Галацкият вал. По-късно тази укрепена линия е продължена с дългия землен вал (т. нар. Новакова бразда), който защищавал обширните отвъддунавски владения на България [Шкорпил, 1905б, с. 525].

Несигурността на северната граница поради достъпния равнинен характер на терена наложила изграждането на втора защитна линия, в основата на която стояла р. Дунав. Запазени са останките от значителен землен насип с дължина около 20 км между Тутракан и с. Бръшлян, който бранел ниския речен бряг [Рашев, 1975, с. 94]. Добруджанската равнина била пресечена от солидно каменно-землено съоръжение, което се простирало от Дунав до Черно море (т. н. Велик президв Апокрифния летопис от XI в.). Значението на тази втора защитна линия нараства особено много, след като през втората половина на X в. България загубва своите отвъддунавски територии и окончателната граница се установява по р. Дунав.

Западната граница на държавата била също така добре защитена. Издигнати били три почти успоредни и разположени близо един до друг вала (Островски, Хайредински и Ломски), които започвали от Дунавския бряг с посока към Стара планина. Според някои изследвачи тяхното насипване бележи последователно териториално разширяване на запад [Ваклинов, 1977, с. 81], докато други смятат, че това е една единна система на дълбока отбрана, пригодена за защита от подвижен противник (например варварската конница) [Рашев, 1977, с.11]. Както се вижда, западната укрепена линия е съществувала още в началните десетилетия след образуването на българската държава, но към края на VIII—

нач. на IX в. след включването на земите, населени гъсто със славяни, тя е станала ненужна и е била изоставена.

Разгледани в тясна връзка помежду си, крайграничните български защитни валове издават добре обмислена и старателно изпълнена система на отбрана, която води своето начало още от създаването на България (края на VII в.) и продължава да се доизгражда до падането ѝ под византийско робство (края на X в.). Тя в никакъв случай не бива да се схваща като една линия, а като една доста широка ивица, съчетаваща в себе си граничните валове и крепостите край тях, с които е взаимодействала, т. е. тя е отбрана, изградена в дълбочина [Коледаров, 1978, с. 116]. Освен отбранителните функции на валовете е отдавано и важно политическо значение за издигане на авторитета на държавната власт и подчертаване на историческите права върху завоюваните територии [Овчаров, 1970, с. 459].

Второ важно звено в укрепителната система на Първото българско царство през VII—IX в. са укрепените селища и военноопорни пунктове (аули). По своето местоположение в структурата на тази система те могат да се разделят на две основни групи: укрепления, разположени по граничните линии от вътрешната страна на землените валове, и укрепления и укрепени селища във вътрешността на страната.

Укрепленията по граничните линии са най-тясно свързани с функционирането на крайграничните валове. Понякога те са органично свързани с тях, както е случаят с Големия каменен вал в Добруджа, където почти на равни интервали от вътрешната му страна са открити значителни по своите размери укрепени площи. В тях очевидно лагерували неголеми подвижни военни части, които в необходимия момент посрещали неприятеля. Подобен укрепен лагер е долепен и до южния вал „Еркесия" в района на с. Люлин, Ямболско. В пространството, което той заема, не са установени следи от трайно обитаване, което показва, че е бил използван само при необходимост [Овчаров, 1970, с. 449].

В други случаи граничните укрепления са били изтеглени във вътрешността на няколко километра, но пак в тясна близост с граничните валове. Подобни укрепления са установени по източната крайморска граница и по северната дунавска граница. През последните години бяха изучени по археологически път и чрез разкопки няколко укрепления по дунавската линия. Те са били защитени със землени валове, разположени са недалеч едно от друго, като помежду им е била осъществявана добра тактическа връзка. Такива са укрепленията при с. Бръшлян (Кале), с. Нова Черна (Бююк кале), с. Старо село (Кючук кале), с. Дунавец, с. Попина (Калето), с. Малък Преславец и др. Голяма част от тези укрепления е изградена върху по-стари антични и ранновизантийски крепости, без да бъдат съобразени с по-ранните фортификационни съоръжения. Някои от тях имат неправилна квадратна или четвъртита форма, други са с триъгълен или трапецовиден план, съобразен с особеностите на терена и изискванията на отбраната.

Създаването на крайграничния пояс от укрепления и тяхната несъмнена връзка с граничните землени и каменно-землени валове отразява голямата грижа, която българската власт полага за охраната на държавните граници. Тези укрепления са типични военноопорни пунктовее които са били обитавани от военни части и обслужващото ги населени,

и са се намирали в пряка връзка с укрепленията във вътрешността на държавата.

Въпросът за броя и характера на укрепените селища и военни крепости във вътрешността на България през разглежданата епоха не е напълно изяснен поради ограничения обем на археологическите проучвания. Ако се съди по някои писмени данни, те са били твърде многобройни. В руската летопис „Повесть временных лет" се съобщава, че княз Светослав превзема и разрушава 80 български крепости край Дунав. Това известие обаче трябва да се тълкува внимателно, тъй като в този брой вероятно се включват както малките гранични укрепления, така и укрепленията по линията на валовете (например Големият каменен вал в Добруджа). Археологическите данни показват, че броят на укрепените селища във вътрешността спрямо неукрепените не е бил голям. Изследванията в Североизточна България дават да се разбере, че от известните досега ранносредновековни селища само 7% са били снабдени с укрепителни съоръжения. Това съотношение, разбира се, подлежи на доуточняване, но при всички случаи изводът е един — през VII—X в. преобладават неукрепените поселения със селски и полуселски характер [Димитров, 1967, с. 3].

Проучените няколко укрепени селища са били защитени предимно със землени валове и по-рядко с каменни стени. Със землен насип от най-обикновен тип и ров е оградено селището при с. Кладенци, Толбухинско, при с. Якимово, Михайловградско, и др. [Станчев, 1963, с. 11]. По-сложна е направата на земления вал на градището при с. Стърмен, Русенско. Той е бил подпрян (облицован) от външната страна със зид от ломени камъни на кална спойка, а пред него, на 2,5—3 м е изкопан ров. Тази конструктивна особеност се запазва и след предприетата реконструкция на вала, при която той бил удебелен, а пред него бил прокопан нов ров. В същото време по ъглите и по фронта били съоръжени бастиони, издаващи се навън и подсилващи отбранителните възможности на укреплението [Михайлов, 1963, с. 6—7].

Типично каменно укрепление е градището при с. Цар Асен, Силистренско, разкопано отдавна, но още непубликувано. То заема площ от около 40 дка, защитено е от стена, издигаща се върху основа (дълб. 0,50 м, шир. 2,40 м). По стената, долепени на фуга, са изградени правоъгълни кули, от които са проучени четири. Портата е образувана чрез обикновено прекъсване на зида и не е защитена с кули. Пред стената е изкопан ров (дълб. 4 м).

Каменното крепостно строителство в българските земи се налага напълно през X в. Тогава са построени ранносредновековните крепостни стени на Шуменска крепост [Антонова, 1975, с. 150 сл.], стената на градището при с. Градешница, Врачанско [Вължарова, 1965, с. 124], крепостта при Оряхово [Димитрова, 1975, с. 165 сл.], при Никопол [Манова, 1975, с. 182 сл.], редица крепости в околностите на Преслав, които охранявали втората столица (Бялград, Страдините и др.) [Джингов, 1962, с. 16 сл; 1964], а в Южна България — крепостта при Хасково [Аладжов, 1975, с. 125 сл.], Перишката крепост [Чангова, 1963, с. 65 сл.], крепостта при с. Долно Церово, Благоевградско [Стоянова-Серафимова, 1963, с. 20] и др. Старата традиция на укрепяване със землени валове изчезва на границата на IX—X в. [Рашев, 1977, с. 16] и може да се открие

само като реминисценция в съвсем редки случаи. Така със землен вал и система от ровове е оградено издигнатото в условията на борба с византийската експанзия в края на X в. малко укрепление при с. Ключ, Благоевградско (т. нар. Самуилова крепост).

Практиката на българското ранносредновековно крепостно строителство познава един тип крепости, които имат специфично военностратегическо характер. Това са старобългарските аули.

Въпросът за старобългарските крепости-аули стои пред българската историческа наука отдавна, но едва през последните години бяха предприети археологически проучвания за тяхното издирване и разкопаване. Терминът аул се тълкува от учените като старобългарско укрепление [ИРАИК, 1905, с. 3], като обикновено селище от номадски тип [Тъпкова-Заимова, 1956, с. 443 сл.], като дворец и изобщо монументални строежи на централната власт [Михайлов, 1972, с. 4—5], като укрепени селища [Ваклинов, 1972, с. 12], като землено укрепление [Бешевлиев, 1937, с. 77], като ханска резиденция [Златарски, 1970, с. 409]. Независимо от различните становища всички подчертават една основна черта на аулите — тази, че имат характер на укрепления. Археологическите разкопки убедително доказаха, че става дума именно за военни средища, свързани тясно с отбраната на държавния център. Със сигурност може да се твърди, че в началните десетилетия след своето създаване Плиска е била укрепен аул, без сега да може да се определи съвсем точно неговият първоначален вид поради настъпилите впоследствие значителни изменения. Около столицата постепенно се създава система от опорни пунктове на държавната власт. Оскъдните писмени известия в старобългарските каменни надписи сочат усиленото строителство на такива укрепления в първата половина на IX в. при хан Омуртаг и неговите наследници след изживяването на тежката криза — следствие на многогодишната византийска експанзия през VIII в.

Добра представа за характера и предназначението на българските крепости (аули) предлага най-добре проучената в настояще време крепост при с. Хан Крум, Шуменско [Антонова, Дремсизова, 1960, с. 28 сл.; Антонова, 1963, с. 49 сл.: Дремсизова, 1965]. Тя е разположена на добре избрано стратегически място между старопланинските проходи (Ришки и Върбишки) и Плиска, като преграждала подстъпите към столицата. Изградена е върху останките от неукрепено славянско селище от VII—VIII в., което от своя страна възникнало върху по-старо византийско, също неукрепено селище.

Отбранителната система на крепостта се състои от две защитни линии — землен вал и каменна стена, намираща се почти в центъра на землеността укрепление. Трудно е да се каже дали двете линии са били построени едновременно. Има известни основания да се предполага, че земленият вал е насипан по-рано в защита на селището, а след това е изградена каменната крепост, за което ясни указания се съдържат в намерения до с. Хан Крум надпис на хан Омуртаг от 821 г. (Чаталарският надпис) [Бешевлиев, 1979, с. 201]. Така или иначе, в окончателния си вид укреплението е съчетавало успешно преимуществата на двете защитни съоръжения и по това напълно прилича на защитната система на столицата Плиска (обр. 51).

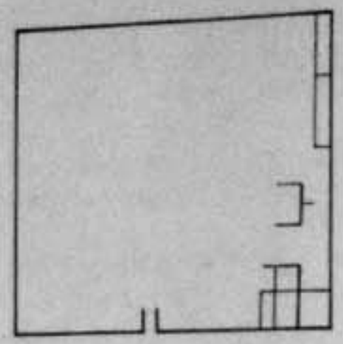

51. План на крепостта-аул при с. Хан Крум

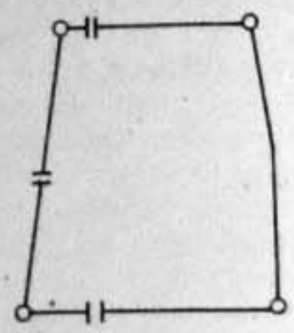

52. План на крепостта-аул при Преслав

В своя план земленото укрепление представлява издължен четириъгълник (515 на 405 м). Каменната крепост е почти квадратна в своя план (114 на 93 м). Тя има една порта, която се намира на източната стена. Липсват кули по ъглите и фронта на зида.

Военният характер на укреплението при с. Хан Крум се подчертава от неговата вътрешна застройка. Тя се състои от долепени до вътрешните лица на стените казармени помещения, изградени също така от добре обработени камъни. По-голямата част от вътрешното пространство е заета от двор, покрит с тухлена настилка. Единствената жилищна сграда и банята, намираща се недалеч от нея, са били предназначени вероятно за управителя на крепостта.

Като цяло военните строежи в аула при с. Хан Крум се намират в пълно единство и функционална връзка. Така в каменното укрепление лагерувала българска военна част, а обширното пространство между земления вал и каменната стена е било предназначено за конните табуни на войската, в него имало леки стопански постройки и евентуално жилища за малочисленото население, което обслужвало гарнизона. При военна опасност защитата се водела първоначално от линията на землената прегада, но основна опорна точка е била каменната крепост (цитадела), в която се прибирали защитниците и останалото население.

Подобна военна крепост е била построена на 9 км южно от тази при с. Хан Крум, на мястото, където по-късно ще израсне столицата Преслав. Тя била разположена на висока, равна тераса и заемала площ от около 120—130 дка [Овчаров, 1973, с. 67]. Нейният план представлява неправилен четириъгълник, ориентиран в посока север—юг. Стената е каменна, от едри варовикови квадри. В четирите ъгъла на укреплението има по една кръгла кула, а на южната, северната и източната стена са разположени порти. Вероятно порта е имало и на западната стена (обр. 52). Аулът при Преслав не е имал външно землено укрепление, тъй като пресечената местност, на която е построен, не го е налагала. Въпреки това крепостта е била надеждно защитена от дебелата крепостна стена, от ъгловите кули и от надвратните масивни кули. В обширната площ на земленото укрепление, подобно на крепостта в с. Хан Крум, е имало казармени помещения, установени сега в югоизточния му ъгъл. Почти в центъра на оградената площ се намират останки от значителни по размери и внушителни по начин на градеж сгради, които по-късно остават под ос-

новите на царския дворец. Те вероятно били предназначени за военния началник на гарнизона и неговите офицери. Към същото време може да се отнесе и откритата банска постройка, намираща добри аналогии с останалите прабългарски бани.

За времето, когато е построена тази военна крепост, няма преки писмени данни. Смяташе се, че това е станало по времето на хан Омуртаг въз основа на Чаталарския надпис, сведенията в който, както се установи по-късно, се отнасят до укреплението при с. Хан Крум. Но като се вземат под внимание голямата близост в градежа, еднаквостта на строителната техника и материалите, плановете и местоположението на двете крепости, може със сигурност да се предположи, че те са едновременни и тяхното построяване е станало в първите десетилетия на IX в. Между двата аула е съществувала пряка военнотактическа връзка и помежду им е осъществявано добро взаимодействие.

Разбира се, налице са и редица отлики, които се изразяват в по-големите размери на преславската крепост, в нейното по-добро укрепяване с допълнителни фортификационни съоръжения (кули), в по-сложния и монументалния вид на крепостните порти. Това изтъква крепостта на преден план по значение в отбраната на страната. Нейната важност се обуславя от непосредствената ѝ близост до северния изход на Върбишкия проход и вероятното ѝ предназначение е първа да посреща вражеските нахлувания. В нея са били концентрирани по-значителни и по-добре въоръжени части, пряко свидетелство за което са каменните инвентарни списъци за въоръжение и военно снаряжение, предназначени за гарнизона на крепостта [Венедиков, 1968, с. 39 сл.]. Въз основа на тях бе изказано предположението, че в тази крепост се е намирала резиденцията на един от преките и най-близките военни помощници на хана и главен военачалник на българските крепости — ичиргу боилата [Венедиков, 1968, с. 46].

В търновския Омуртагов надпис се споменава за изграждането на още една крепост и се уточнява, че тя се намирала на Дунава [Бешевлиев, 1979, с. 193]. В надписа тя е наречена „преславен дом" и без съмнение трябва да се свърже с построяването на вътрешните старобългарски аули. В историческата наука господстваше изказаното още от Успенски мнение, че този аул трябва да се търси в останките на Кадъкьойското градище [ИРАИК, 1905, с. 552; Златарски, 1970, с. 417]. Извършените разкопки до с. Малък Преславец не потвърдиха тази теза [Миятев, 1952, с. 244 сл.]. По-късно бе изказана идеята, че този Омуртагов дворец-крепост се намирал на мястото на дн. Силистра. Най-вероятно остава гледището, според което споменатият в надписа аул може да се отъждествя с разкопаната през последните години от румънските археолози крепост на дунавския остров Пъкуюл луй Соаре [Миятев, 1965, с. 45—47; Кузев, с. 138].

Румънските археолози твърдят, че тази крепост е създадена от византийците след падането на България под византийско робство в 972 г. [Diaconu, Vîlceanu, 1972], но нейният български характер е очевиден. За съжаление планът на крепостта не може да бъде възстановен напълно, тъй като островът е силно разрушен от дунавските води. Както изглежда, тя е имала неправилен многостранен план, подчинен на очертанията на острова. Сега са запазени части от северната и източната стена и прилежащите към тях крепостни съоръжения.

Крепостната куртина е дебела до 4,20 м и е изградена от добре обработени квадри в плътна зидария. Тя се издига върху много здрава основа, укрепена с пилоти. Стабилността на градежа се подсилва и от многостъпалния цокъл на стената. Блоковете са подреждани правилно и са скрепени със здрав хоросан, в който има примес от счукана тухла. Отвън фугите са измазвани с червена хоросанова замазка. Зъберите на платформата са били покрити с триъгълни капаци, подобни на тези в Плиска и Преслав. Описаната техника намира пълни и очевидни аналогии с двете български столици.

В североизточния ъгъл на крепостта е изградена бойна кула с овална форма, а на северната стена, на 25 м западно от ъгловата кула, се намира северната порта. На източната стена, която през средновековието е вървяла непосредствено по браговата ивица (сега затлачена), на сто метра от ъгловата кула, е бил устроен оригинален пристан с порта. Във вътрешността на крепостта са установени няколко културни пласта от различни епохи. Голямото количество старобългарска керамика и други находки, които могат да се свържат с ранносредновековната българска култура, както и конструктивните особености на стените, кулите и портите показват, че тя е била изградена от българите. Това е станало вероятно в първата половина на IX в. и може уверено да се свърже с надписа от Търново и да се отдаде на строителната дейност на хан Омуртаг. Крепостта се явява един от важните опорни пунктове на българската държава по нейната северна граница. Съществуването на едно речно пристанище-крепост разширява нашите познания за военната организация на България през ранното средновековие. Съпоставено с редица известни отдавна писмени исторически известия за военните походи на хан Омуртаг по Дунава на запад в Панония и на изток до р. Днепър, съдържащи се в прабългарските каменни надписи и някои чужди (предимно западни) хроники, нейното съществуване се явява напълно естествено и закономерно [Овчаров, 1979].

Засега е трудно да се очертае картината на укрепителните работи на раннобългарската държава в отвъддунавските ѝ територии. Не може да има обаче съмнение, че граничните прегради (валове) също така са били съчетавани с разположени във вътрешността на страната военноопорни пунктове. В тази насока голям интерес представляват проучванията на румънските археолози и по-специално разкопките на крепостта при с. Слон в района на Карпатите [Comsă, 1969, с. 232, 238]. Тази крепост е изградена от добре одялани квадри в техника, напълно аналогична с тази от Плиска, Преслав, аула при с. Хан Крум и на остров Пъкуюл луи Соаре. Тази близост се подкрепя и от намерената керамика, и от големия брой рунически знаци върху строителните камъни, които издават несъмнено българския характер и произход на укреплението и го поставят в рамките на IX—X в. Твърде вероятно е то да е принадлежало към групата на военните крепости-аули, което ще се изясни след окончателното приключване на разкопките.

Изложеното дотук показва, че отбраната на българската държава през първите векове от нейното съществуване е била замислена и изпълнена с оглед на най-рационалната охрана на държавната територия и най-вече на държавните центрове. Последните са не само неразделна част от цялата система от военноопорни пунктове, но и центрове, откъдето са се

ръководели и направлявали отбранителните действия. Ето защо Плиска, а след това и Преслав са били надеждно укрепени, като по замисъл техните укрепителни съоръжения повтаряли в малък мащаб идеята за концентрична отбрана на цялата страна, състояща се от няколко отделни, взаимно свързани и допълняващи се линии.

Тази идея намира приложение още в най-ранния период от присъствието на прабългарите на Балканския полуостров, в десетилетията, предшествуващи създаването на държавата. Така в центъра на създадената от тях укрепена територия в делтата на Дунав, между северния и южния землен вал и между р. Дунав и Черно море, те изграждат мощен укрепен лагер. Този лагер се намира в околностите на с. Никулицел и обхваща огромна площ от 48 кв. км. Предполага се, че това е споменатият от византийските хронисти патриарх Никифор и Теофан Изповедник Онглос (Англос, Оглос) на Дунава. Идентифицирането на Онглоса с останките при Никулицел, което бе направено още преди години от Шкорпил [Шкорпил, 1918, с. 227—234], не подлежи вече на съмнение и бе потвърдено от по-сетнешните археологически разкопки. Опитите на румънските археолози да оспорят този факт нямат успех. Те го свързват ту с укрепителната дейност на късната римска държава през IV век [Barnea, 1975, с. 96—99], после го сметнаха за дело на византийската власт през XI—XII в. [Barnea, Ştefanescu, 1971, с. 119] и най-сетне го отдадоха на варварско население, настанило се в Добруджа със съгласие на Византия [Diaconu, 1975, с. 101—106]. Тази неустановеност и противоречивост в мненията се дължи на това, че укреплението не се изследва на фона на историческите събития (появата на прабългарите на Дунава в средата на VII в.) и не се поставя в тясна връзка с останалите паметници на земленото крепостно строителство през този и следващите векове, което се разгръща на Балканския полуостров и е осъществено от българската държава.

Никулицелският землен лагер се състои от външен землен вал и вътрешно, състоящо се от няколко по-малки, но свързани помежду си землени укрепления. Както и останалите български землени валове, той съчетава землен насип с ров от външната страна. Насипът, широк в основата си 15 м, е образуван от изкопаната от рова пръст с незначителни примеси от камъни в него. На места в ядрото се забелязва, че пръстта е по-чиста, глинеста и трамбована добре. Ровът отстои на 7—8 м от насипа и е дълбок 3 м, при ширина в горната си част 6—7 м. Така изграден и устроено, Никулицелското укрепление е било добре защитено и представлява от научна гледна точка важно свързващо звено в развитието на старобългарското укрепително изкуство.

УКРЕПИТЕЛНИТЕ СИСТЕМИ НА ПЛИСКА И ПРЕСЛАВ

Третата съставка от укрепителната система на раннобългарската държава — укрепените столици — трябва да се разглежда в две направления. От една страна, като отправна точка за организация на цялостната защитна система на държавата и нейн основен, ръководен център. От друга — като последно звено в отбраната, което трябвало да устои на вражеските пристъпи, след като противникът е преодолял по своя път

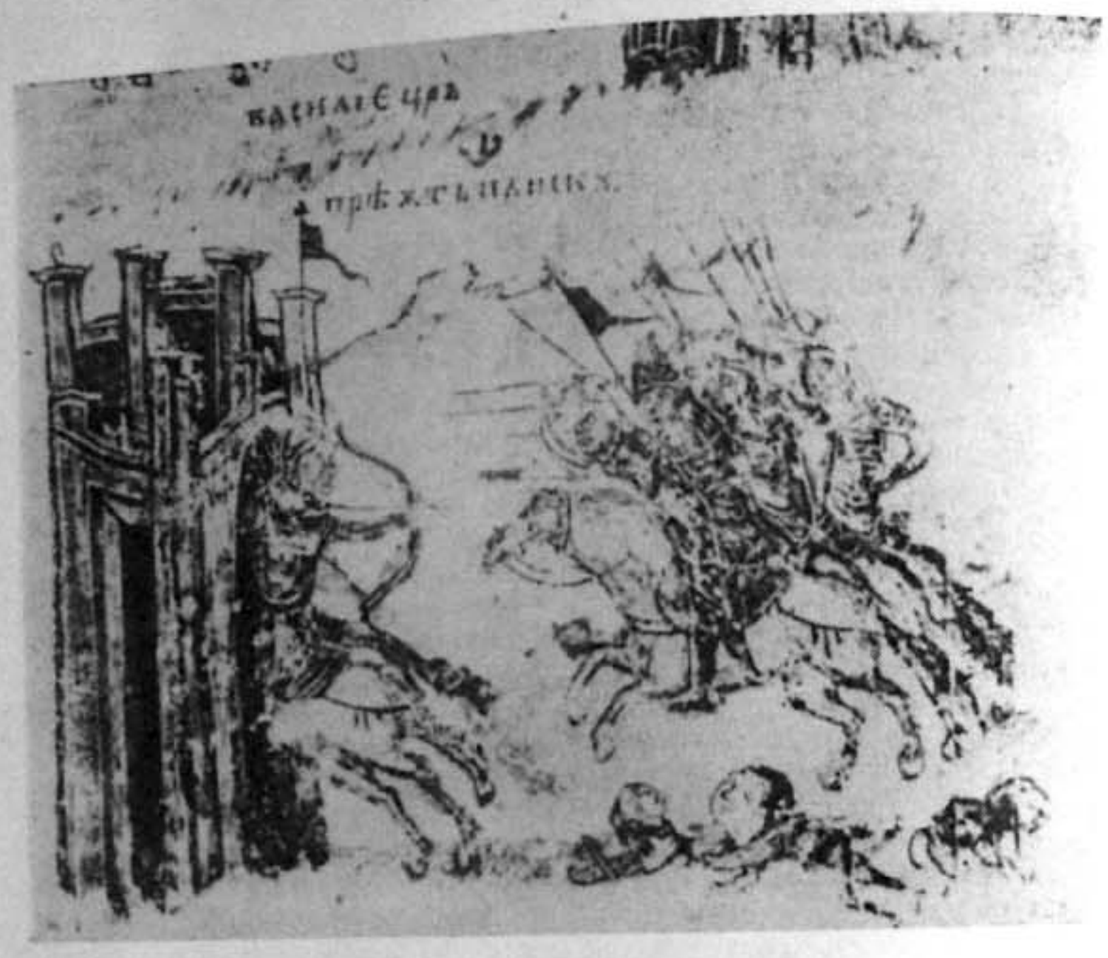

53. Защитата на Плиска от византийците в 971 г. (миниатюра от Манасиевата хроника)

останалите препятствия. Ето защо в изграждането на укрепителните съоръжения на столиците е бил вложен целият натрупан и придобит през вековете опит и умение.

В укрепленията на първата столица — Плиска, успешно са съчетани различни конструктивно-фортификационни принципи. Избирането на нейното местоположение (на равен и открит терен) е подчинено на спецификата на прабългарската военна организация и тактика, която предполагала масовото използване на конницата във военните действия (обр. 53). Плисковското поле предлагало много добри тактически и стратегически преимущества в това отношение [Чангова, 1975, с. 80]. На сегашния етап на проучвания се вижда, че отбраната се е състояла от три концентрични отбранителни линии; външна (землена), средна (каменна) и вътрешна оградна стена на ханското жилище (тухлена). Със сигурност обаче може да се твърди, че тези три прегради не са оформени едновременно, а са изграждани в последователност, обусловена от изискванията на историческото развитие и усъвършенстването на техниката на крепостно строителство. Безспорно най-ранен е земленият вал, който е издигнат вероятно веднага след създаването на държавата на мястото на заварено по-ранно славянско селище.

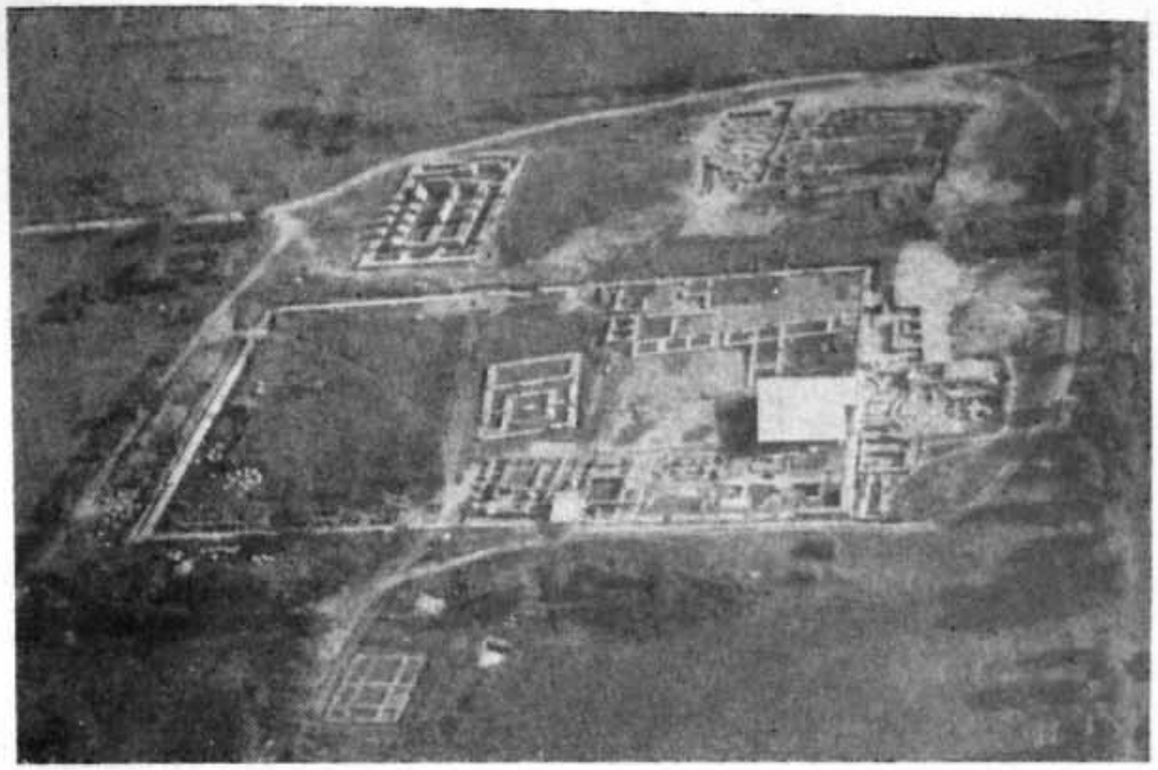

54. Тухленото укрепление в Плиска (трети укрепителен пояс)

Земленият вал ограждa една наистина внушителна по своите размери площ от 23 кв. км. Тя има форма на неправилен четириъгълник, ориентиран с дългите си страни в посока север — юг. Средната му дължина е 7 км, а ширината 3,9 км в северната част и 2,7 км в южната. Самият вал е грандиозно съоръжение, за построяването на което били изразходвани огромно количество човешки труд и материални средства.

Почти в центъра на оградената със землен вал площ се намира вторият укрепен пояс. Предполагаше се, че той също така е бил първоначално землен насип, върху който по-късно е издигната каменната крепостна стена. Проучванията на тази стена не подтвърдиха това предположение. Липсват също така някакви податки за съществуването на землена преграда извън или от вътрешната страна на каменния зид. Но наличието на синхронно с големия външен вал вътрешно укрепление в тази ранна епоха се потвърждава недвусмислено от писмените извори. Според византийските хронисти при превземането на Плиска от император Никифор I в 811 г. той опожарил някаква дървена ограда от гъсто поставени едно до друго дървета (колове), с които бил ограден ханският аул [Дуйчев, 1937, с. 147 сл.]. Специалното споменаване на тази ограда в хрониките показва, че тя е била доста внушителна по размери, макар сега да не може да се установи нейният облик. В ограденото от нея пространство били разположени жилището на българския владетел, други представителни сгради, имало добре оформени улици.

През 1978—1979 г. съветската експедиция, която работи в Плиска съвместно с българските археолози, откри останките от ранна крепостна

стена. По предварителни съобщения в пресата досега от нея са открити около 100 м. Стената има посока запад — изток и отстои от каменната стена на 35—40 м северно. Основите ѝ са дълбоки до 2,6 м и широки около 3 м. Изградени са от лицеви каменни облицовки и трамбована пръст между тях. Разкопвачите са склонни да свържат този зид с разрушената от император Никифор най-ранна стена на столицата. За съжаление не може да се каже нищо определено за нейното устройство във височина [Антени, бр. 44/460 от 31. X. 1979].

Сега е невъзможно да се установи къде точно е била построена дървената крепостна стена-ограда. След нейното унищожаване е изградена каменната крепостна стена и това трябва да се отнесе към времето след 811 г. (най-вероятно при хан Омуртаг). Във всеки случай нейното съществуване през средата на IX в. е безспорно — това е отразено в писмените извори и е потвърдено от археологическите разкопки. Според една западна хроника княз Борис излиза със своята войска в 866 г. от градските врати на Плиска, за да се разправи с разбунтувалите се боляри посочвайки, че става дума за Вътрешния укрепен град на българската столица [Миятев, 1965, с. 33 и заб. 7] (обр. 54).

Трябва да се отбележи, че още със създаването на земленото Плисковско укрепление са били издигнати други подобни на него, но по-малки, които са разположени източно и западно (до гр. Нови Пазар и до с. Върбак) [Шкорпил, ИРАИК, 1905, с. 38—42]. Така била създадена взаимно свързана тройна защитна система, главната цел на която била засилването на отбраната на столицата.

Каменната Плисковска крепост има формата на трапец, ориентиран по посоките на света, с дължина на страните: северна и южна — по 740 м, източна — 612 и западна — 788 м. Зидовете са изградени от големи варовикови блокове, които и днес респектират със своите размери, като вдъхвали страх и уважение не само на неканения неприятел, но и на обикновеното градско население. Този дух на монументализъм е характерен за строителството през най-ранната епоха и е приложен и при строежа на официалните ханski постройки.

Всяка една от четирите страни е имала по една порта. Очевидно западната и източната порти са били главни, официални и през тях преминавали не само пешеходци, но и превозни средства, докато южната е била само за пешеходци, но по-късно е била зазидана, а северната скоро след изграждането ѝ е била също така зазидана и престанала да функционира.

Крепостният зид е бил защищаван от яки бойни кули, които по ъглите са с кръгъл план, а по фронта — петоъгълни. По някои от кулите са открити малки вратички-потерни, от които бранителите нанасяли внезапни удари на врага. Изкачването до бойната пътека на стената е ставало отначало по стълбите, изградени във вътрешността на кулите и портите. Може би покрай стените е имало и дървени стълби, но те не са се запазили. По-късно покрай стените от вътрешната стена са долепени каменни стълби. Две такива стълби са разкопани до източната и до южната стена и от тях са се запазили само основите и по няколко стъпала.

Едно интересно съоръжение на южната стена е откритият неотдавна подземен таен излаз или вход. Той пресича основите на зида и е построен

след неговото начално изграждане, когато неизвестни обстоятелства са наложили това. Посоката му сочи ханските дворци и по-нататъшното му проследяване ще покаже доколко и как той е свързан с тях и тяхната защита.

Крепостната стена в Плиска е имала дълъг и бурен живот. Зидът неколкократно е преустройван и преправян, при което нивото от вътрешната страна се е повдигнало средно с 1 м. Това наложило издигането на подовете и праговете на портите и кулите, а заедно с това издигането на сводовете и стесняването на портите със странични тухлени зидове. Така например при южната порта се наблюдават три последователни строителни периода, при западната са изместени вратите и съоръжени нови, а северната порта, както вече бе посочено, била изолирана и преградена набързо със зид от големи варовикови блокове. Някои от вратите към кулите били зазидани (тази на североизточната ъглова кула). Зазидани били потерните в кръглите и петоъгълни кули. Всичко това говори за тежки и критични времена, каквито неведнъж преживявала българската столица в няколковековната си история.

Третата укрепена площ на Плиска включва в себе си жилищния комплекс на българските ханове. Тя се намира в центъра на каменното укрепление и е оградена с тухлена стена върху здрава каменна основа. Има правоъгълна форма с размери 128 на 84 м. По тази стена няма кули и други защитни съоръжения. Главният вход, образуван от два къси и засводени отгоре зида, се намира на южната стена, а на западната и на северната стена е имало по един второстепенен вход. На южната стена освен главния вход е имало и един подземен и засводен вход, от който е излизал таен проход на юг.

Твърде опростеният план на това вътрешно укрепление не е случаен. Ние го видяхме приложен в каменното укрепление на аула при с. Хан Крум. Тази близост в плановете и изричното указание за построяването на аула от хан Омуртаг дават основание да се предполага, че и ханската резиденция е оградена със стена по това време и може би едновременно с построяването на каменната Плисковска крепост (средния укрепен пояс). Възстановяването на унищожения от Никифор I ханski център е било, както се вижда, едно от първите строителни начинания на току-що възкачилия се на престола хан Омуртаг. Едно доказателство за това е и откриването на гъста мрежа от подземни тайни ходове, които свързвали по-ранния Крумов дворец с жилищните постройки (или с част от тях), които след изграждането на тухлената стена са пресечени от нейната каменна основа и вече не са били използвани по предназначението си.

Всяка една от защитните линии в Плиска имала определено предназначение. Земленият вал бранел цялата територия на града и бил първото препятствие за противника. В обширното пространство между него и каменната стена се разполагали отделни селища или махали, обитавани от обикновеното население. Единствен монументален градеж се явяват изградената след приемането на християнството църква (Голямата базилика) и манастирът около нея. Каменната стена защищавала официалзилика) и манастирът около нея. Каменната стена защищавала официалните граждански и духовни постройки: Тронната палата, езическите свещища, превърнати по-сетне в християнски църкви, а също така и жилищата на българската аристокрация. Тухлената стена бранела жилището и свързаните с него стопански, култови и други постройки на хана. По

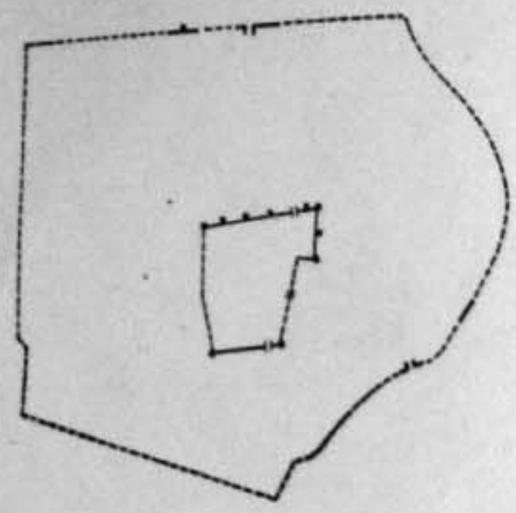

55. План на укрепителната система на Преслав

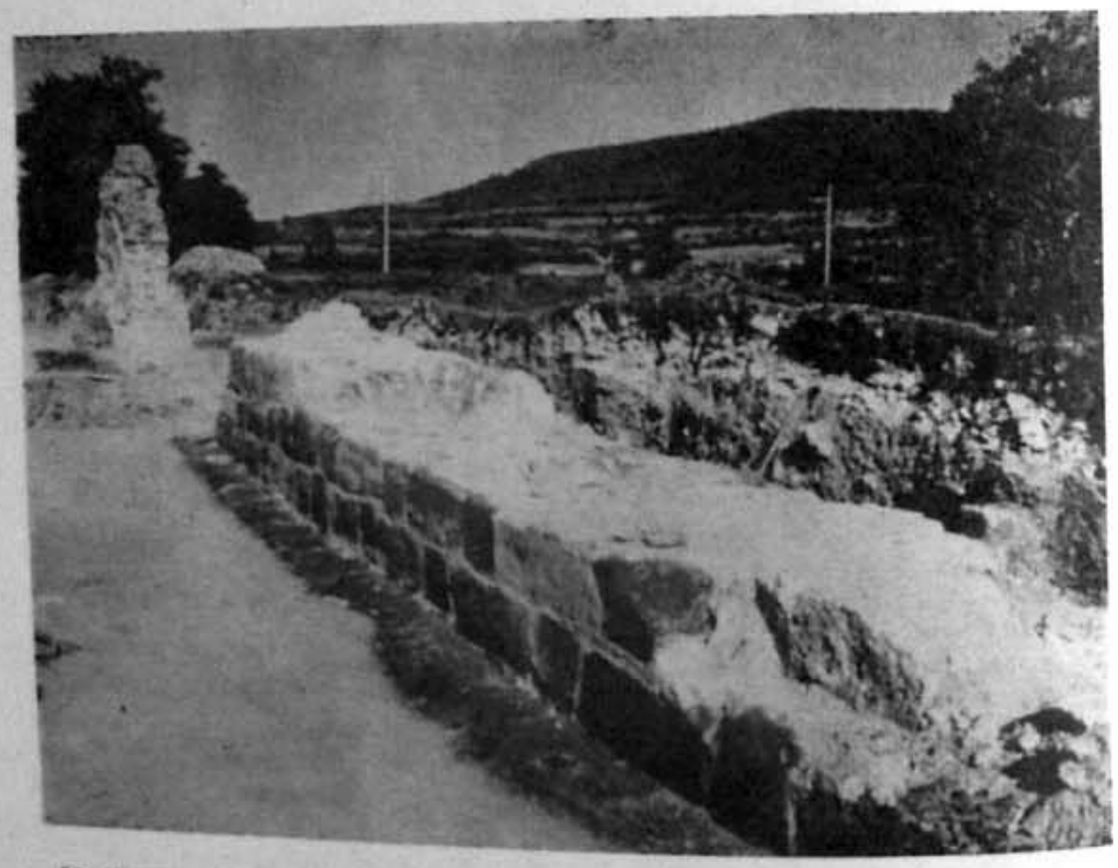

56. Източна крепостна стена на Вътрешния град на Преслав (след разширяването)

такъв начин освен военнозащитни функции укрепителните пояси в българската столица придобиват и ясно изразено социално-политическо значение и отразяват засилилата се класова диференциация в българското общество.

Още по-добре този процес може да се проследи при оформянето на втората българска столица — Преслав, която възниква във време, когато „феодализацията на българското общество е отишла доста напред, икономиката се намирала във възход, а имущественото неравенство се е увеличило“ [Чангова, 1975, с. 85].

За разлика от Плиска Преслав възниква на мястото на по-старо укрепление. Археологическите разкопки през последните години опровергаха гледището, че втората столица се изгражда в края на IX и началото на X в. в завършен вид, с единна градоустройствена физиономия, основаваща се на концентрично застрояване и образуване на предварително замислени вътрешен и външен град. Това мнение се основаваше на легендарното известие в апокрифния писмен извор от XI в., според който Преслав е граден от цар Симеон в продължение на 28 години [Иванов, Й., 1970, с. 283]. Вече няма никакво съмнение, че градът е закономерен резултат на продължително развитие, като към предишната по-малка военна крепост-аул се добавят последователно нови части [Овчаров, 1973; Овчаров, 1975, с. 107 сл.].

Първото значително териториално изменение последвало веднага след преместването на столицата от Плиска в Преслав в края на IX и началото на X в. То се състои в добавянето на значителна площ към ранния аул от север. Едновременно с това северната стена на по-ранното укрепление е разрушена до основи и новата крепост придобива неправилен Г-образен план (обр. 56).

Добавената от север нова стена се различава по градеж от по-ранната. Тя е изградена от две лица с големи варовикови квадри, а пространството между тях е запълнено с необработени каменни късове, обилно залети с хоросан. Новата стена е много добре защитена с бойни кули. По ъглите те са с кръгъл план и размери, аналогични на по-ранните. По фронта на куртината са разположени правоъгълни кули, които се издават от лицето на зида навън. Те се редуват на почти равно разстояние по северната стена (4 кули) и по източната (1 кула). Трябва да се предполага, че по неразкопаната западна стена е имало също така подобни кули.

На новата северна стена е построена порта, която по план, размери и устройство е напълно аналогична на плисковските.

Настъпилите изменения в малката Преславска крепост показват, че тя променя съществено своя характер и загубва предишното си чисто военно предназначение, като придобива определени градски черти [Овчаров, 1975, с. 102 сл.]. Това още по-отчетливо може да се проследи във времето след изграждането на външната крепостна стена.

Външната крепостна стена (обр. 57) на Преслав е издигната едновременно или много скоро след построяването на северната добавка на вътрешната крепост. За това говорят преди всичко еднаквият градеж и еднаквите строителни материали в двете стени — едри, добре обработени квадри по лицата и емплектон между тях. Тази стена е на здрава основа от речни камъни и набити в земята дървени колове, а в стръмните склонове покрай р. Тича отвън е подсилена с няколкостъпален цокъл.

Подчинявайки се на силно нагънатия релеф на местността, външната крепостна стена огражда пространство с неправилна форма. Докато нейната северна куртина образува много правилна линия, източната прави огромна дъга по левия бряг на реката. От юг и от запад в една силно начупена линия стената се изкачва по доминиращия над низината хълм

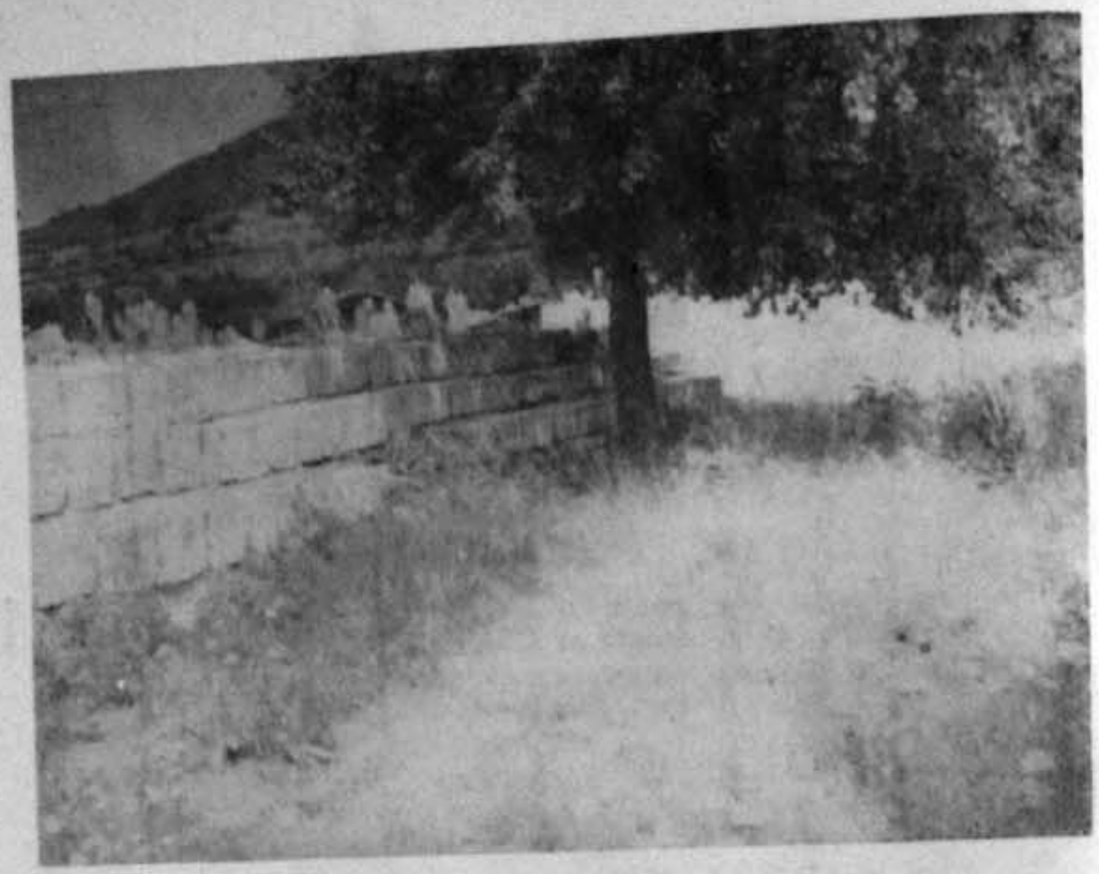

57. Фрагмент от външната крепостна стена на Преслав край р. Тича

Зъбуите. Общата площ, която заема укреплението, наричано Външен град, е около 3,5 кв. км.

По външната крепостна стена са открити и разкопани две порти: северната и южната. Те са образувани от по два издаващи се навътре къси зида, над които подобно на аула в с. Хан Крум се е извисявала надвратна кула. При северната порта е разкопана единствената засега известна крепостна стълба в Преслав, а западно от портата са установени издаващи се навън от лицето на зида каменни масиви, може би играещи ролята на бастиони.

Едва след изграждането на външната крепостна стена в Преслав може да се говори за наличието на оформена крепостна система с два концентрично разположени отбранителни пояса — външен и вътрешен. Вътрешната крепост добива определено изразена функция. Разположена на по-високата тераса, тя започва да играе ролята на цитадела, резиденция на българския владетел, на върховната духовна власт и на висшите боляри и сановници (обр. 55). Това много ясно проличава от описанието, което е оставил за Преслав Йоан Екзарх, и от сведенията на византийските хронисти — Лъв Дякон, Скилица-Кедрин, Зонара — за превземането на града през 972 г. от византийските войски [Мавродинов, 1955, с. 66 сл; Златарски, 1971, с. 584]. Останалата площ, заключена между цитаделата и външната крепостна стена, представлява същинската градска територия. Характерно за нея е, че не е била плътно застроена. Силно пресеченият терен обуславя обособяването на няколко района, които са

изпълнявали различни функции — търговско-занаятчийски, квартал на градското население (мест. Селище) и др. По-късно се оформят и няколко извънкрепостни района, в които са били изградени предимно манастири и се е развила оживена културна и просветна дейност [Ovčarov, 1979, с. 51—61].

Както се вижда, между Плиска и Преслав съществува голяма прилика, която се изразява в близостта на планировката, употребата на еднакви строителни материали и техники, използване на едни и същи планове в крепостните елементи: порти, ъглови кули и др. Същевременно са налице и съществени различия, които отразяват по-нататъшното развитие на фортификационната практика. Преди всичко в Преслав изчезва земленият вал. Той е заменен и при външната укрепителна линия с каменна стена. Вместо петоъгълни кули по фронта на стената са изградени правоъгълни. Липсва сравнително правилната, ориентирана по посоките на света планировка. Липсват данни за употребата в крепостните конструкции на Преслав на тухлата, дори и при по-късните преправки.

Отбелязаните различия между крепостните системи на двете български столици не се дължат само на развитието на военната мисъл и техника, но отразяват по-напредналия стадий на обществено-икономическо развитие. Ето защо не може само този фактор да се изтъква като решаващ [Венедиков, 1968, с. 46]. Съвсем очевидно е, че към средата на X в. в навечерието на византийското завоюване Преслав е имал добре очертан облик на феодален град. Той наистина възниква на базата на малка военна крепост, когато обаче за това са назрели необходимите исторически условия. Обявяването му за столица изиграло ролята на ускорител на този процес. В резултат на целенасочената дейност на българските владетели и изискванията на историческата епоха, както и на безспорното влияние на византийската столица градът придобива много и различни функции, които дават отражение върху неговото градоустройство. Съсредоточаването на централната власт в него предизвиква активно монументално строителство и дава тласък за развитието на архитектурата, която достига най-високия си разцвет. Оформяйки се като първостепенен културен и религиозен център, в него се съсредоточават най-представителните църковни сгради и се изграждат много манастири. Голям тласък оказва централната власт и на социално-икономическото развитие, като поощрява и в определени случаи активизира и организира занаятчийската и търговската дейност. Същевременно градът продължава да бъде военно-административно средище с определено и важно стратегическо значение в отбраната на страната и затова бива снабден с мощна и добре обмислена фортификационна система.

Втора глава

ЕЛЕМЕНТИ НА РАННОБЪЛГАРСКИТЕ УКРЕПИТЕЛНИ СЪОРЪЖЕНИЯ

Значително обезличени, достигналите до нас землени укрепителни съоръжения предлагат твърде малко данни за изясняване на отделните елементи, от които са образувани. Основното при тях е земленият насип, който винаги е съчетаван с ров, изкопан пред фронта непосредствено от външната страна или на известно разстояние от него. По своя вид валовете могат да бъдат: прави, но в повечето случаи начупени линии с определена посока (отворени защитни прегради) или да ограждат дадена площ (затворени защитни съоръжения) [Рашев, 1977]. Към първите принадлежат пограничните валове, които имат различна дължина — от 500 м до 100 и повече километра. Към вторите спадат укрепените селища, чиято защитена територия има различни форми и размери — по-малко или повече правилен четириъгълен или многоъгълен план.

Земленитe укрепителни съоръжения като правило нямат други защитни елементи. Само Стърменското градище е притежавало бастиони по ъглите и по фронта на вала, но това е станало в едно по-късно време, след предприетата реконструкция [Михайлов, 1963, с. 6—7]. Отбраната се е водила от заравнена площадка на най-високата част от насипа, която отпред е имала вероятно някаква дървена или примитивна каменна стена, но такава никъде не се е запазила. В такъв вид тези защитни съоръжения нямат голяма ефективност, били са лесно преодолявани и поради това не играят съществена роля в цялостната система на отбрана.

Земленитe укрепления и валове са имали порти, но за тяхното оформление също така не може да се каже нещо определено. Понастоящем те могат да се забележат като прекъсвания на вала на определени места — най-често по средата на неговата дължина. Навярно са били оформени като тесни проходи, чиято дълбочина е била равна на ширината на основата на насипа (средно 20 м), като отстрани земната маса е била подпирана от гредоред, а във височина се е извишавала стражева и бойна надвратна кула.

От конструктивна и фортификационна гледна точка особено важно значение имат каменните крепостни съоръжения, които позволяват развитието на по-сложна система от отбранителни елементи. Раннобългарските крепости отразяват съвременното ниво на крепостно строителство, наследило опита на късната античност в различните негови аспекти и под различни влияния и затова съдържащо абсолютно всички необходими елементи на една крепостна стена.

КРЕПОСТНА КУРТИНА

Както и в ранновизантийската епоха, което бе изяснено по-горе, крепостната куртина се явява гръбнакът на отбраната. Тя представлява дебел зид,който е имал основа, средна част и платформа със зъбци.

Основата (субструкция) на раннобългарската крепостна стена е била много грижливо изработвана, особено в центровете и важните стратегически крепости, за да може да издържи налягането на огромната каменна маса на суперструкцията. Дълбочината, на която е вкопавана, е различна в зависимост от различните начини на фундиране. Въз основа на известните досега примери могат да се различат три основни начина. Първият от тях се изразява в изграждането на каменна основа от дялани квадри в редовна зидария по цялата дебелина на зида, при което основата почти не се различава от надосновната част на стената и двете са органично свързани. Такъв фундамент се среща рядко и типичен пример в това отношение е крепостната стена на Плиска. За изграждането ѝ е бил изкопан широк и дълбок изкоп, на дъното на който е имало пластове плътна глина и ломени камъни, залети с хоросан. Върху тази подложка е изградена стена от по-грубо дялани варовикови блокове в два до три реда. Нейната дебелина е около 2,60 м и дълбочина 2,10 м. След това изкопът е бил запълван отстрани с дребни камъни и хоросан и е продължавал строежът на надстройката. На същия принцип е било подчинено изграждането на каменната основа на тухлената ограда около ханския дворец, с тази разлика, че на дъното на изкопа са били подредени дървени греди на разстояние 0,30—0,50 м, залети с хоросан, и върху този пласт легнала квадрова зидария за горната част на основата [Василева, 1975, с. 285—287]. Изградените в редова зидария основи са много стабилни, но неикономични, затова не намират широко приложение с изключение на Плиска и отделни случаи в Преслав, където освен в крепостните стени се прилагат и в монументалната гражданска и културна архитектура.

Вторият начин на крепостно фундиране е значително по-опростен и се среща в крепостни строежи от по-второстепенно значение — укреплението при с. Хан Крум и ранното укрепление на Преслав [Овчаров, 1975, с .109]. Основата е била дълбока около 1,20 м и е образувана по следния начин: върху пласт от трамбован речен чакъл е бил натрупан дебел слой (0,80—0,90 м) от речни волутъци, примесени с кал (обр. 58). Този начин на основен градеж се наблюдава по цялото протежение на ранната стена, при южната и източна порта и кръглите ъглови кули. Установено е, че облият речен камък и калта са били измесвани предварително и изливани в основните изкопи, при което се получавала стегната като бетон маса [Игнатов, 1959, с. 177]. В горната си част тя е била подравнена и залята с глинен разтвор, дебел 0,10—0,15 м, върху който били полагани блоковете на суперструкцията. Общата дебелина на основата на стената достига 3 м, а на кулите — 2 м.

Значително по-сложен е третият начин на изграждане на крепостни основи, който е засвидетелстван в Преслав (II период). Дръстър, остров Пъкуюл луи Соаре. При него средната дълбочина на основата е около 1,60 м. Преди да започне нейното изграждане, дъното на изкопа е било укрепвано чрез набити в земята колове (средно 25—30 на кв. м), както показват наблюденията в Плиска и Преслав [Овчаров, 1975, с. 111] (обр.

58. Основа на крепостната стена на ранното укрепление в Преслав

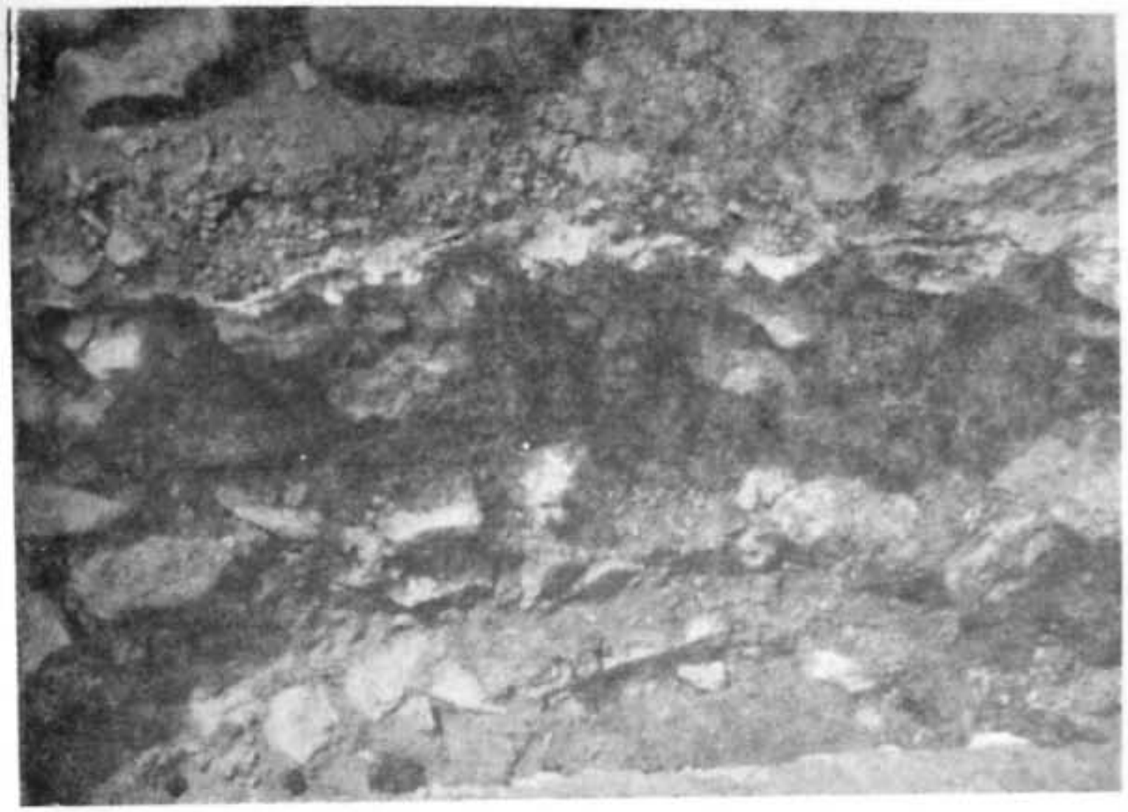

59. Каменен пласт в основата на крепостната стена на Преслав

60. Горна част на основата на кръгла кула от Преслав

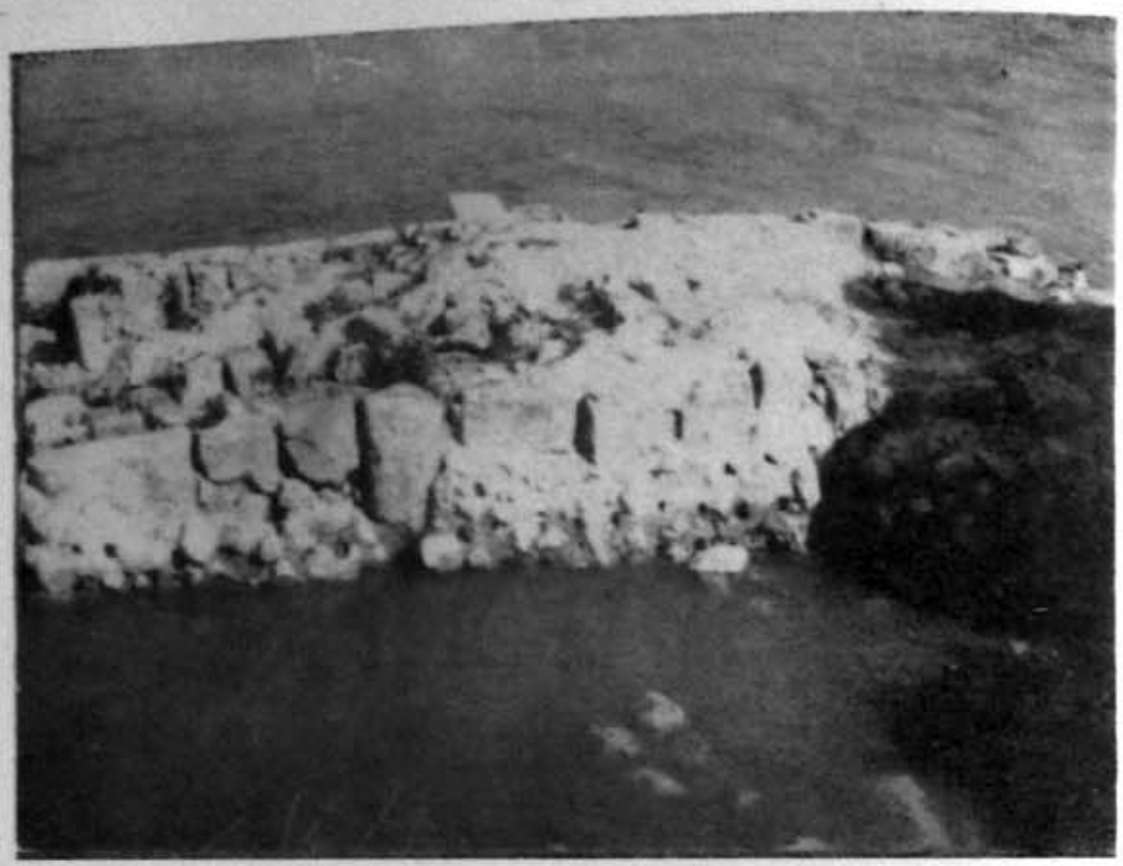

61. Паднала в Дунава стена на крепостта Дръстър

59). След това непосредствено над глинестия пласт с пилоти е полаган дебел пласт от речни волутъци, примесени с кал. Камъните прилепват много плътно един о друг и образуват трудно разрушима и неподатлива маса. Този пласт има дебелина около 0,80—0,85 м. При северозападната кръгла кула на по-късната добавка се наблюдава полагането на един до два реда косо поставени речни камъни, които прилепват плътно един о друг — т. нар. градеж „рибя кост" или „елочка" (обр. 60). Върху камъните е изливан тънък слой от чист хоросан, върху който са полагани камъните от най-долния, цокълен ред на суперструкцията. Това ставало, докато хоросанът бил още мек, така че дяланите блокове на цокъла образували гнезда в него и се създавала здрава връзка. Така оформеният фундамент е много устойчив и лесно издържал натиска на надосновната част и сътресенията, които му причинявали ударите на стенобойните машини. Между него и надземната част се създавало единство и това може да се види например от тези части на крепостната стена на Дръстър, които, подкопани от речната вода край Дунава, са паднали изцяло, без да се разпаднат на съставните си части (обр.61). Описаният начин на фундиране дава възможност за сравнително бързо полагане на основата чрез използването на евтини и подръчни материали, което определя и значително по-голямото му разпространение.

Суперструкцията на крепостната стена се издига върху заравнената горна част на основата. Понякога нейните лицеви плоскости се издават навън или съвпадат с края на основата и са нейно продължение във

62. Фрагмент от крепостен зид в Преслав със запазен цокъл

височина (Плиска). В такъв случай дебелината на крепостния зид е равна на тази на основата. Често пъти лицата на стената отстъпват навътре с 0,15—0,30 м и образуват едностъпален цокъл, както е в Преслав (обр. 62). При външната крепостна стена на Преслав и на остров Пъкуюл луи Соаре (обр. 63) цокълът е многостъпален, което се дължи на наклона, на който е изградена стената, и опасността от подмиването и подкопаването й от речните води.

Крепостните стени са били доста дебели, за да устоят на ударите на бойните машини и за да могат върху тях свободно да се развият бойните пътеки. Обикновено те са широки 2,50—2,60 м (Плиска, Преслав, Пъкуюл луи Соаре), в по-малките крепости — около 2 м. На височина достигали 10 м, но до нас не са достигнали никъде цялостно запазени зидове. Само в Преслав, на някои участъци от Вътрешната крепост, останките от тях се извишават до 9 м и дават представа за внушителния им изглед. И отвън, и отвътре бойната платформа на крепостния зид е била защитена в предната си (външна) част от парапет със зъбци, между които били оставяни достатъчно широки бойници. Зъбците на почти всички по-значителни раннобългарски крепости (Плиска, Преслав, Шуменската крепост, Дръстър, Пъкуюл луи Соаре) са били овенчани с триъгълни стреховидно оформени капаци, със заоблени от долната страна торуси, по които се стичала дъждовната вода.

63. Многостъпален цокъл на стена на крепост (о-в Пъкуюл луи Соаре)

КРЕПОСТНИ ПОРТИ

В зависимост от начина на възникване на българските крепости могат да се различат два вида крепостни порти. Обикновено при завладяване на византийските крепости продължават да се използват техните крепостни порти след известни преустройства и изменения (Сердика, Несебър и др.). По-голямо значение обаче имат за изучаване на раннобългарската фортификация портите в новопостроените крепости.

Като изключим редките случаи на елементарно устроени порти чрез обикновено прекъсване на куртината, прилагано в по-малките крепости (Цар Асен), в раннобългарското строителство се налага един основен тип порта, наричан обикновено кула-порта. Основният принцип, на който се подчинява този крепостен елемент, е издигането на една масивна еднообемна постройка, прекъсваща крепостната стена в определено място и извишаваща се значително над нея. В долната част на нейното тяло е прорязван отворът на входа, оформен като проход със значителна дълбочина — от 3 до 10 и повече метра. Преимуществото на тази конструкция се заключава в по-добрата възможност за опазване на този невралгичен пункт в крепостната отбрана, въз възможността за разгръщане на удобни бойни помещения във височина и широка маневрена бойна площадка на върха. В завършен вид кулата-порта играела фактически ролята на самостоятелно укрепление, тъй като в случаите, когато противникът успявал да проникне във вътрешността на крепостта, от нея можело да се води успешна и продължителна кръгова отбрана (обр. 64).

64. Възстановка на раннобългарска кула-порта (по Ст. Бояджиев)

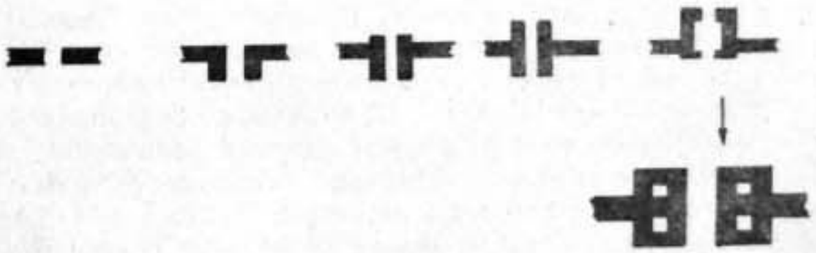

65. Планове на различни видове опростени порти и кула със сложен план

Могат да се разграничат два вида кули-порти: с опростен и със сложен план. По всяка вероятност те се намират в пряка генетична връзка помежду си, като първите бележат началото на развитие на този тип. Хронологически обаче те не могат да бъдат рязко отделени, защото са били използвани едновременно в едни и същи крепостни системи с оглед на техническите съображения, местоположението в организацията на отбраната и значението на отбраняваната територия.

Характерен белег на опростения тип кула-порта е изграждането на къси перпендикулярни на куртината зидове, които образуват входен коридор (обр. 65). Тези зидове се издават най-често от едната страна на стената, но в някои случаи и от двете. В укреплението при с. Хан Крум, тухлената стена на третия укрепителен пояс в Плиска, крепостта при

66. Порта на крепостта на о-в Пъкуюл луи Соаре

Оряхово и др. двата зида са от вътрешната страна. Същото устройство имат портите от външната стена на Преслав (южна и северна) с тази разлика, че двата зида се издават леко и навън, докато портата на оградната стена на църквата при с. Виница, Шуменско, е образувана от два дълги успоредни зида, които излизат с почти еднакви дължини от двете страни на стената. Малко по-друго, но подчинено на същия принцип е устройството на северната порта в крепостта на остров Пъкуюл луи Соаре. При нея перпендикулярните на стената зидове се издават повече навън и слабо навътре, като в техните краища са изградени къси страници, очертаващи отворите за външна и вътрешна врата (обр. 66).

Общото, което обединява тези порти, е издигането на една надвратна кула. Нейните стени стъпват върху издаващите се зидове и отчасти върху куртината, като оформят пространство с правоъгълен план (по-рядко квадратен). В долната си част тялото на кулата съдържа входния проход, който бил прегражден в предния си край от двукрила врата, а понякога е имало и втора врата към вътрешния край на прохода (Пъкуюл луи Соаре). Над вратите са изграждани каменни арки, а цялата дължина на прохода (шир. средно 3 м) е покривана с полуцилиндричен свод (обр. 67). От вътрешната страна вратите са залоствани с дебели греди, които са прибирани в дълбоки дупки, оставени в дебелината на зида (обр. 68).

Над входния проход бил надстрояван още един етаж, който имал едноделно разпределение и бил тясно свързан с отбраната на портата. От него през тесни бойници били обстрелвани непосредствените подстъпи към портата, били съхранявани оръжие и необходимите за отбраната боеприпаси. Над етажа се намирала бойната платформа, овенчана с па-

67. Останки от свода на прохода на портата (Пъкуюл луи Соаре)

рапет и зъбци, която давала по-големи възможности за далечна стрелба и маневриране на защитниците.

Височината на кулите-порти от опростения вид била около 14 м (обр. 69). Изкачването на тях ставало по долепени до вътрешното лице на крепостния зид стълби (Преслав, Пъкуюл луи Соаре), а също така можело да се влезе и от бойната пътека на куртината чрез специално оставени за тази цел входове.

Портите със сложен план почиват на същия принцип с тази разлика, че те са оформени не от единични успоредни зидове, а от по две двойни помещения, фланкиращи входния проход (обр. 70). Такива са и четирите порти на Плисковското каменно укрепление, портите на ранното укрепление и по-късната вътрешна стена в Преслав (също четири) и портата на крепостната стена на Дръстър. С изключение на последната, която е изградена върху заварената ранновизантийска крепостна стена след нейното преустройство, всички останали се намират в новопостроени български крепости. Строежът им именно в столичните центрове и важния от стратегическа и икономическа гледна точка дунавски град-пристанище говори, че този вид порти са имали редица преимущества от военно-тактическо и военно-политическо естество.

И наистина тези порти заемат значителна по размери площ, което ги превръща в малки крепости-донжони по линията на крепостната стена. Обикновено са се състояли от три етажа, всеки от които имал специфично предназначение. Приземният етаж се състоял от четири почти квадратни помещения от двете страни на входния проход. По всяка вероятност те са служели за складове на боеприпаси, а в едно от тях се намирала

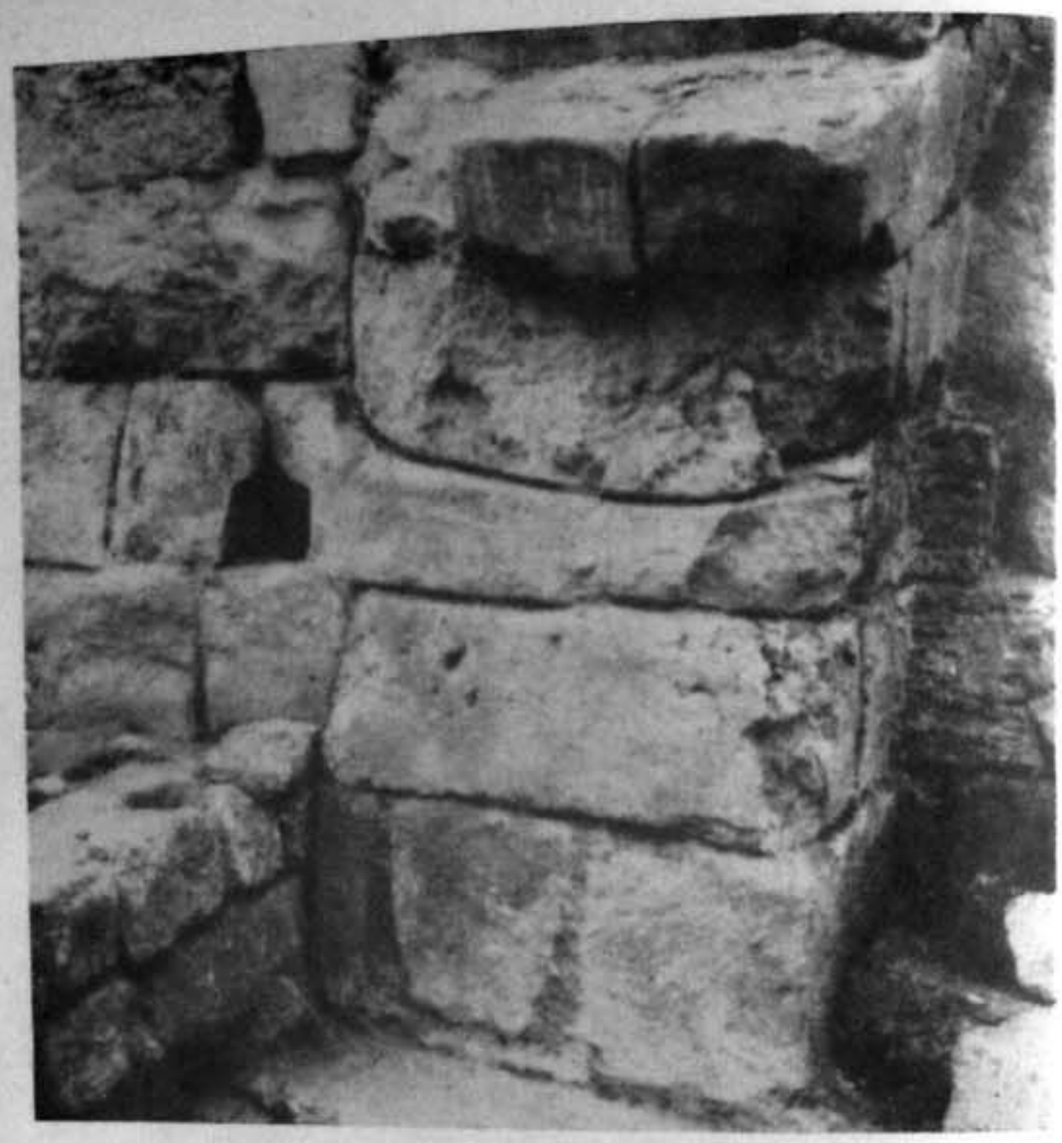

68. Отвор в зида, в който се прибирала залостващата вратата греда (Пъкуюл луи Соаре)

стълбата за изкачване на горните етажи. Такива стълби имат портите на Плиска, а трябва да се предполага, че са имали и преславските порти, но те са достигнали до нас в много руинно състояние и това не може да се установи със сигурност. Стълбите са били спираловидно извити около дебел стълб, изграден от тухли в центъра на помещението (обр. 71). Достъпът към помещенията в долния етаж се осъществявал по два начина — през тесни (1 м) вратички за двете от тях, които се намират към вътрешността на крепостта (обр. 72), или от горния етаж по дървени стълби за външните помещения, тъй като липсва вход на разделителния зид, който ги отделя от вътрешните помещения.

Входният проход е с дълбочина 14—15 м и различна ширина (от 1,50 м при южната порта на Плиска и южната порта на Преслав до 3,5—4 м при останалите). Това е свързано с тяхното предназначение — докато първите са били само за пешеходци (за това говори и наличието на каменни пратове, през които не могат да преминат превозни средства), вторите

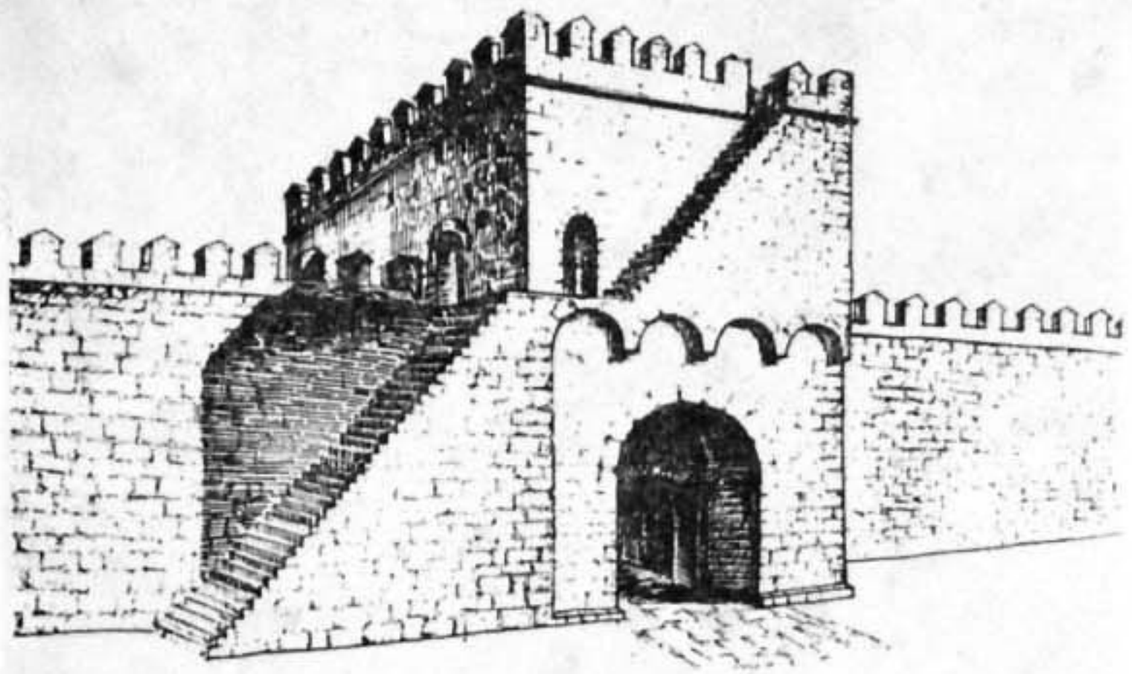

69. Възстановка на портата на о-в Пъкуюл луи Соаре (по Ст. Бояджиев) — от вътрешната страна със стълбата

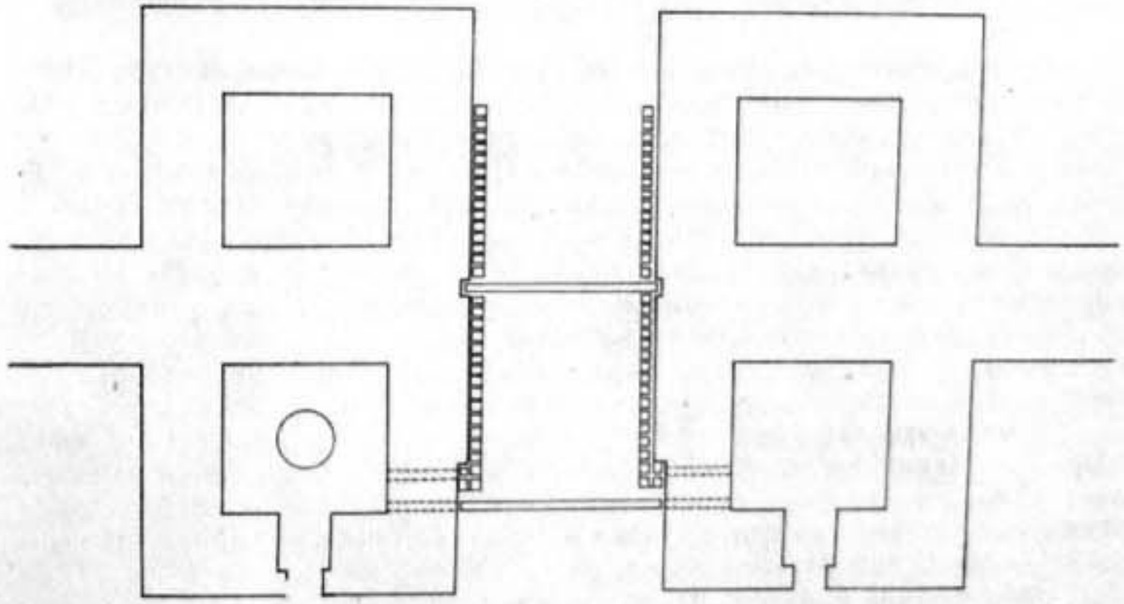

70. План на западната порта на Плиска

са пропускали и хора, и превозни средства (обр. 73). Във всички случаи подът на прохода е имал солидна настилка от големи и дебели каменни плочи, добре одялани и огладени. На някои места (западната порта на Плиска) са се запазили следите от коловози. Под каменната настилка са преминавали глинени тръбопроводи, довеждащи чиста вода в крепостта, а също така и канализационни устройства (обр. 74).

71. Останки от стълба в приземния етаж на южната порта на Плиска

Особени грижи са полагани за защита на входното пространство. То било затварянo с две врати — едната в предния край, другата в задния, а понякога, обикновено след настъпили преустройства, е била поставяна и трета врата (западната порта в Плиска). В някои случаи и двете врати са двукрили, залостваии от вътрешната страна с дебели греди, а в други са били комбинирани двукрила врата към вътрешността със спускаща се (катаракта) към предния край. За прибиране на крилата на двукрилите врати в стената са правени специални отстъпи, а за спускащите се врати в страничните стени са издълбавани вертикални жлебове, по които тя е издигана на горния етаж. Такъв жлеб е изрязван и на подовата настилка, при което катарактата се е залоствала много добре (обр. 75).

Отгоре входният проход е бил засводяван с масивен каменен свод (обр. 76). Някои изследвачи [Ст. Бояджиев, 1980] смятат и това е напълно допустимо, че входното пространство е било обстрелвано отгоре през специално оставени за целта отвори в свода. Останки от такива процепи са забелязани при разкопките на южната порта на Плиска (обр. 77).

Във височина кулата-порта от сложния тип е достигала 15—16 м, като над приземния етаж са били надстроени още два. Трудно е да се каже дали те са повтаряли разпределението на долния етаж или, което е по-вероятно, са били едноnространствени. Те служели за съхраняване на боеприпаси (оръжие, каменни ядра, масло за изливане над противника и др.) и вземали участие в отбраната на портата, която се водела от малки прозорчета-мазгали. Освен това на втория етаж е била изтегляна катарактата, когато портата била открита за влизане и излизане, а необхо-

72. Врата към приземното помещение на южната порта в Плиска

димите за това съоръжения (макари, въжета) са се намирали на третия етаж (обр. 78).

Като цяло кулата-порта представлявала внушителна постройка, която се извисявала високо над околността. Вероятно нейните външни лица са били гладки, разнообразявани само от червените ивици на хоросана, с който са запълвани вертикалните и хоризонталните фуги между блоковете. Изказано е мнение, че в горната си част стените са били гофрирани по подобие на средновековните средноазиатски крепости, но за това няма достатъчно достоверни доказателства. Има данни за това, че на външната лицева фасада на някои от по-представителните и официални порти е имало пластична украса. В Чаталарския надпис изрично се споменава, че хан Омуртаг наредил да се поставят пред новопостроената порта на аула до с. Хан Крум „четири колони, а върху колоните два лъва" [Бешевлиев, 1979, с. 201]. Намирането на статуя на лъв при порта на Плиска потвърдено и от намирането на лъвска статуя при разкопките на източната порта на Плиска. Наличието на тази украса, в символичния характер на която не може да има съмнение, е била широко разпространена практика и има определено смислово съдържание. То не може да се обясни само от гледна точка на естетическите изисквания, но е било продиктувано от идеологически съображения — да се изтъкне и подчертае могъществото на ханската власт, а оттук и силата и значението

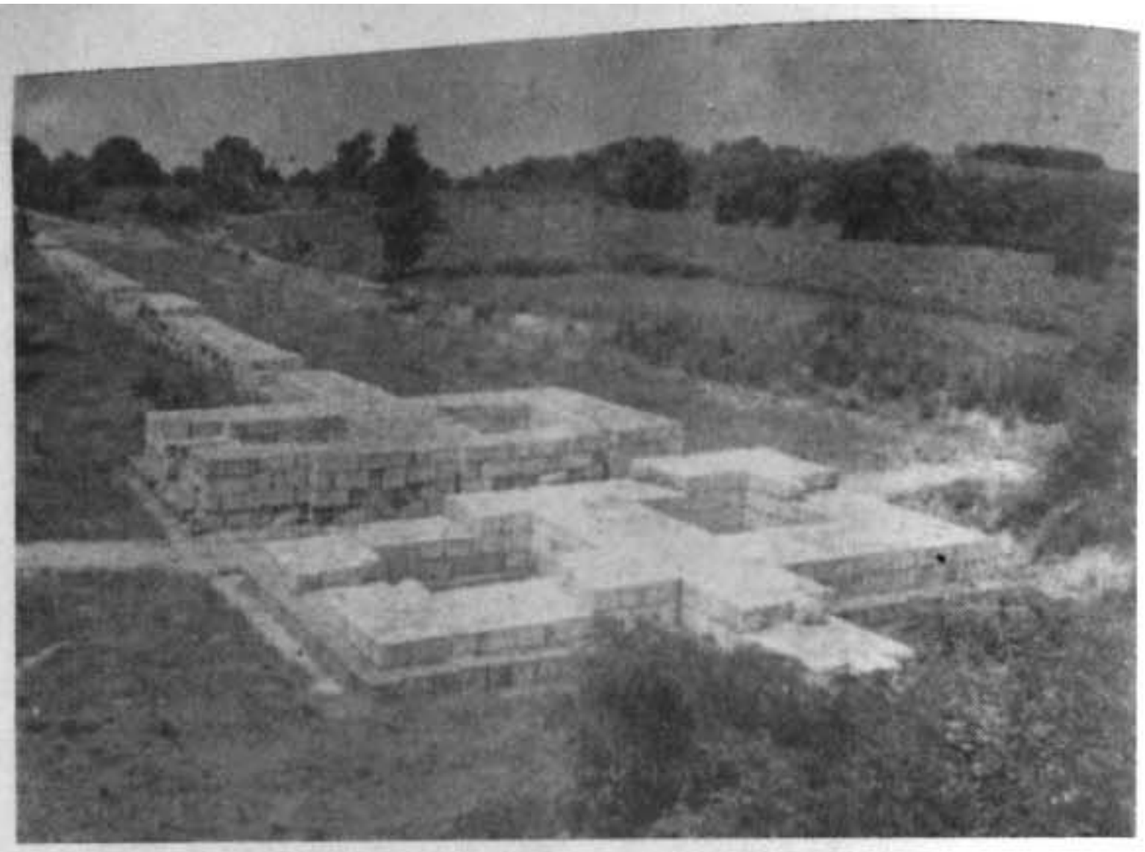

73. Северната порта на Вътрешната крепост в Преслав

74. Каменната настилка на прохода и запазения тръбопровод при портата на Силистра (Дръстър)

75. Останки от жлеб за катарактата при портата на Дръстър

на българската държава. Такова е било предназначението на каменните лъвски протомета, поставени пред портата на Дербендската крепост в Кавказките планини, а това сочи източната основа на тази традиция, към която прабългарите били съпричастни [Бакланов, 1935, с. 35—39].

В серията на българските крепостни порти особено място заема източната порта на крепостта на остров Пъкуюл луи Соаре. Тя е единствената

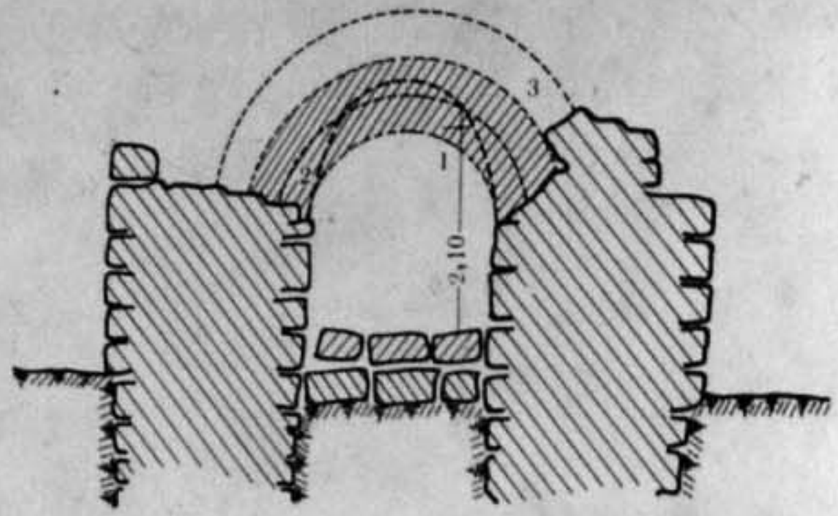

76. Етапи на засводяване на южната порта в Плиска след преустройството (по Ст. Бояджиев)

пристанищна порта, която съчетавала в себе си отбранителни функции с функциите на търговско и военно пристанище. Отворът на портата отвежда навън към широка площадка, покрита с големи каменни плочи. От такива плочи са били направени стъпалата, които се спускат към водата. Входът е бил защищаван от две големи странични правоъгълни кули, издигнати върху няколкостъпален цокъл. Между кулите и входа в стената е имало доста широки вертикални процепи, през които са минавали въжетата за привързване на акостиралите кораби (обр. 79). Източната порта-пристан на дунавската крепост е едно високо постижение на българската фортификация. Възникването на крепостта и изграждането на нейните защитни съоръжения е следствие на бързо развиващата се търговска и военна дейност на българите по Дунава и очертава важното място, което реката заемала във военностратегическата концепция и икономиката на страната [Овчаров, 1979, с. 96 сл.].

Местоположението на портите по крепостните стени е различно. Като правило, те са поставяни по средата на отсечките (куртините), на почти еднакво разстояние от ъглите на крепостта (източната, северната и западната порта в Плиска, портата на аула при с. Хан Крум и др.). Много често обаче портите са изместени към единия от ъглите в близост до кръглите ъглови кули (ранното укрепление на Преслав — южната и северната порта, северната порта на Вътрешния град в Преслав, южната порта на Плиска). Това изместване се диктувало преди всичко от отношението на портите към определени райони на крепостта, от наличието на значителни архитектурни комплекси или важни направления на пътните артерии. Така например южната порта на Преслав е почти в югоизточния ъгъл на крепостта, защото чрез нея се осъществявала връзката с южните части на Външния град, а по-късно и с големия монастирски комплекс около Кръглата църква, докато северните порти (по-ранна и по-късна)—доближени до североизточните ъгли, са извеждали към пътя, водещ към Плиска. Военнотактическите съображения за доближаването на портите към кулите играели по-малка роля, тъй като, както се видя по-горе,

77. Възстановка на крепостна порта по време на отбрана (по Ст. Бояджиев)

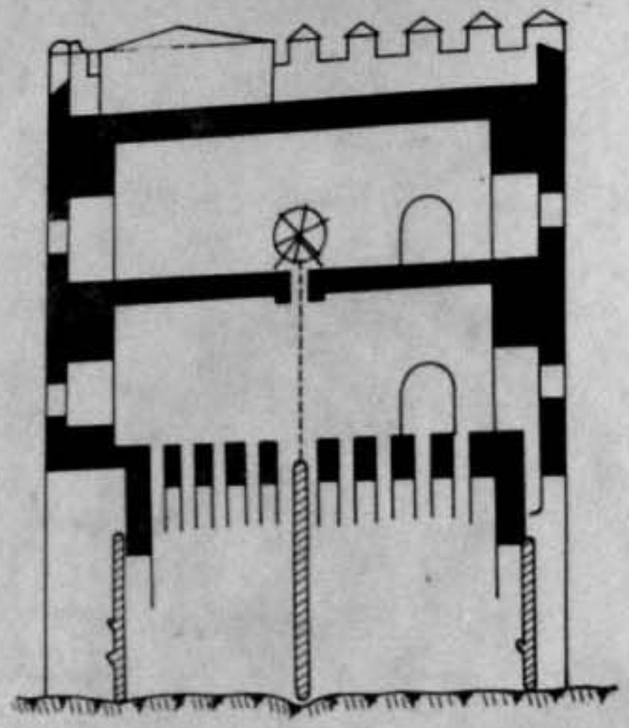

78. Напречен разрез на крепостна порта от сложен тип

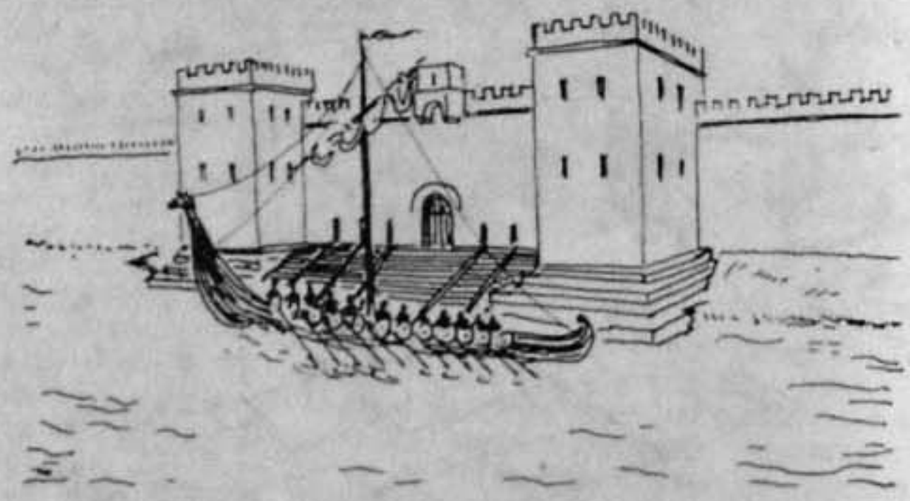

79. Възстановка на източната порта-праста на о-в Пъкуюл луи Соаре (по Ст. Бояджиев)

мощните надвратни кули са били достатъчни, за да се осигури ефикасна и надеждна защита на портите. Независимо от това близостта на кръглите ъглови кули, които давали отлична възможност за флангов обстрел на пространството пред портата, подсилвала многократно нейната защита (обр. 80).

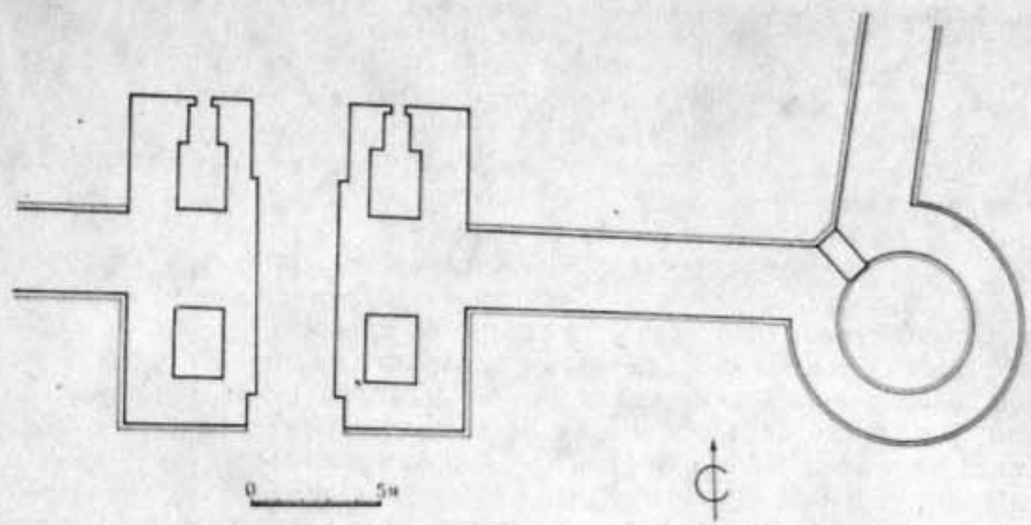

80. План на южната порта и югоизточната кръгла кула на Преслав

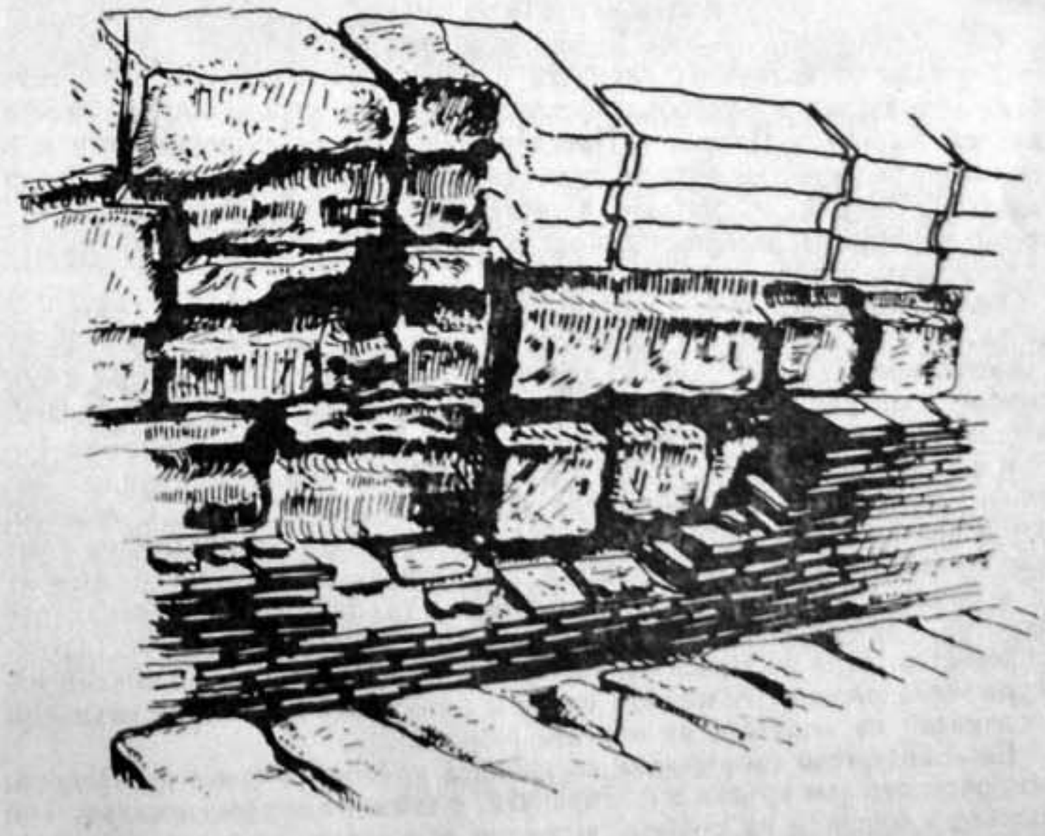

81. Останки от долепен тухлен зид към каменното лице на порта от Плиска (по Ст. Бояджиев)

Археологическите разкопки показват, че кулите-порти, както и самата куртина не остават неизменни през цялото време на своето продължително съществуване. В резултат на износване или повреди по време на обсада те са поправяни, преправяни и преизграждани. Едно от характерните изменения е стесняването на входните проходи (западната, източната и северната порта на Плиска). Това е станало чрез изграждане на допълнителни тухлени зидове, долепени до вътрешните лица на стените в прохода (обр. 81). За по-голяма конструктивна връзка между двата разнородни по градеж зида е извършено предварително изсичане на хоризонтални жлебове в каменната зидария. Общото повдигане на нивото на терена от вътрешната страна на крепостта, което се наблюдава повсеместно в Плиска, наложило проходите на портите да бъдат настлани с нова каменна настилка, която застъпва по-ранната (южната порта). Това предизвикало и повдигане на сводовете над входния проход, които са изградени също така от камък или от тухли. Промените засегнали и вратите, някои от които биват изоставени, други биват изместени напред или назад, а в някои случаи се появяват нови врати. Констатираните изменения в конструкциите на кулите-порти, макар и да не засягат принципното им устройство, показват едно по-нататъшно прогресивно развитие на раннобългарската фортификационна теория и практика.

КРЕПОСТНИ ПОТЕРНИ

Като един от активните елементи в крепостната система потерните са били използвани в раннобългарското крепостно строителство. Засега такива са открити в Плиска и Преслав, вероятно са съществували и в останалите крепости, но поради силните разрушения не могат да бъдат установени. Доскоро се смяташе, че потерните са оставяни само при кулите, но последните разкопки доказаха съществуването им и по фронта на крепостната стена.

Обикновено потерните се намират на страничните стени на петоъгълните кули или на извивката на кръглите ъглови кули, близо до една от куртините, което им осигурявало скритост и сигурност. От тях при необходимост защитниците можели да извършат внезапен излаз срещу атакуващия противник. Те са оформяни като тесни вратички с ширина 1—1,20 м и вероятна височина около 2 м, като отгоре имали арковидно покритие. Затваряни били с еднокрила дървена врата, обкована с желязо, както и вратите на портите. Двете потерни по фронта на куртината имат аналогично устройство и конструкция. Характерно за тях е, че се намират или в близост до кули, които осигурявали тяхната охрана (западната крепостна стена на Плиска), или до някоя от крепостните порти (източна крепостна стена на Преслав). Потерната в Преслав е разположена непосредствено южно от Източната порта и функциите ѝ са тясно свързани и подчинени на защитата на портата (обр. 82),

Едно интересно съоръжение по южната крепостна стена на Плиска, което очевидно има връзка и с отбраната, е тайният подземен излаз. Той е пробит в основата на стената, вероятно във време, малко по-късно от нейното изграждане. Отгоре е засводен, като зенитът на свода достига повърхността на околния терен, но остава скрит за погледа от външната

82. Останки от потерни при източната порта на Преслав

страна. Изказано е предположение, че този подземен вход (изход) е продължавал под земята във вътрешността на крепостта, свързвал се е със системата от тайни подземни ходници около и в ханския дворец, като по-такъв начин осигурявал скритото влизане и излизане в случай на необходимост. Независимо от това при военна опасност този таен излаз в крепостната стена несъмнено е бил използван за целите на отбраната и в същност играел ролята на скрита потерна.

Почти всички потерни в Плиска, включително и тайният ходник на южната стена, са използвани определено време, след което са изоставени и изолирани. Това е станало чрез преграждането им с каменни зидове от квадри (по кулите и стената) или с тухли (подземния вход). Зазиждането е наложено от някакви извънредни обстоятелства, но фактът, че по-късно те вече не са отворени, показва, че ролята им в отбраната била изчерпана. Само потерната до източната порта на Преслав останала действуваща до самия край на съществуване на крепостната стена (края на X в).

КРЕПОСТНИ КУЛИ

Раннобългарската фортификация познава три основни вида бойни кули: кръгли, петоъгълни и правоъгълни. Трябва обаче веднага да се отбележи, че тяхната роля в отбранителната система невинаги е била ед-

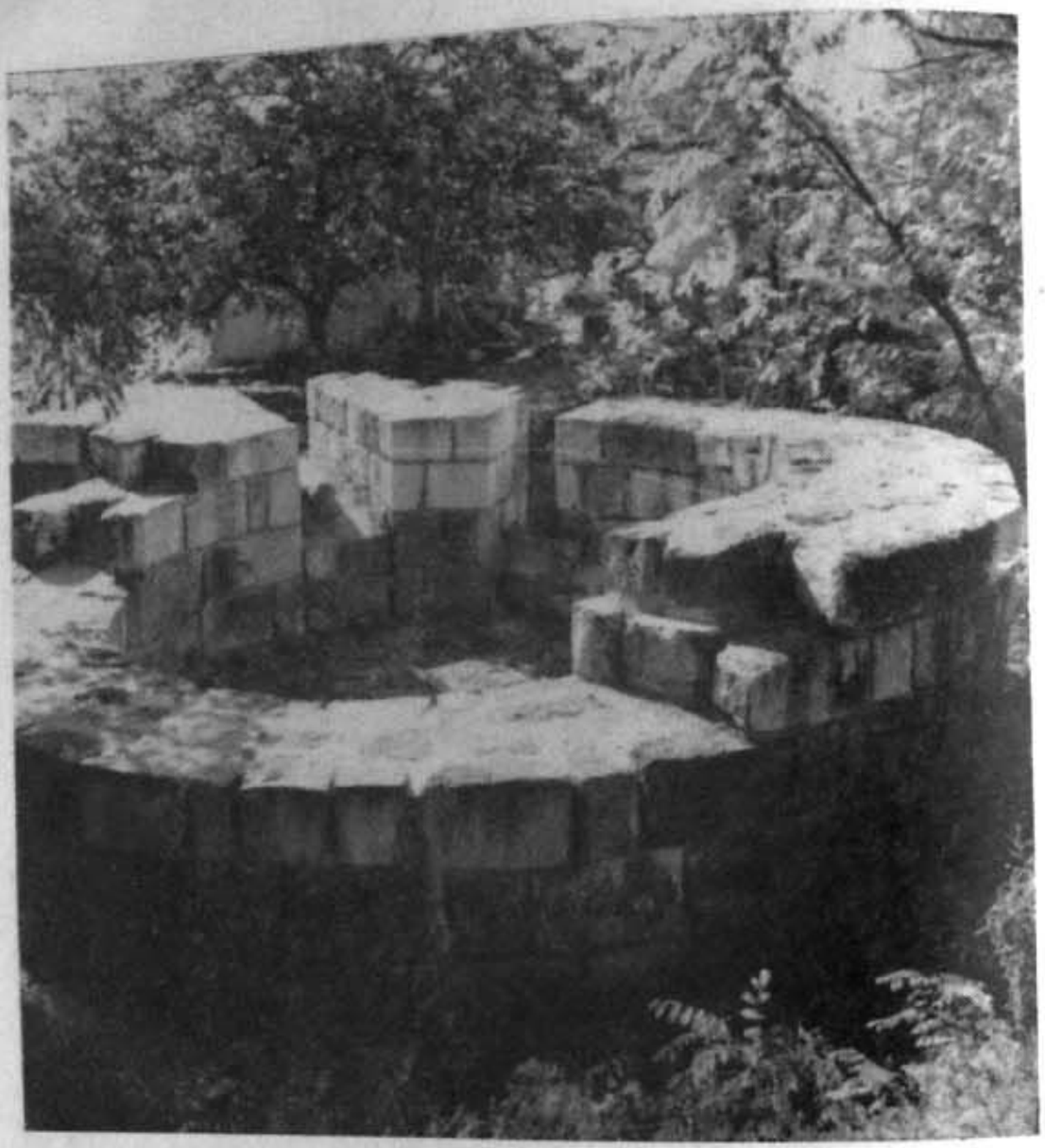

83. Кръгла ъглова кула от Плиска (североизточна)

наква. Нещо повече, някои от най-ранните укрепления не са притежавали кули. Така правоъгълната каменна крепост при с. Хан Крум няма никакви кули, докато синхронното укрепление-аул при Преслав има само кръгли ъглови кули. В каменната крепостна стена на Плиска са съчетани кръглите и петоъгълните кули, но последните са разположени на голямо разстояние една от друга, което не давало добра възможност за взаимодействие между тях. Най-добре и рационално са разположени една спрямо друга правоъгълните кули на добавената стена към по-ранната крепост в Преслав, които отстоят помежду си на 77 до 95 м. Ето защо трябва да се приеме, че линията на развитие върви от малкото укрепление без кули към постепенното осъзнаване на преимуществата на този отбранителен елемент и по-широкото му прилагане в практиката. Естествено не може да се пренебрегне и още една причина, а именно необходимостта от по-

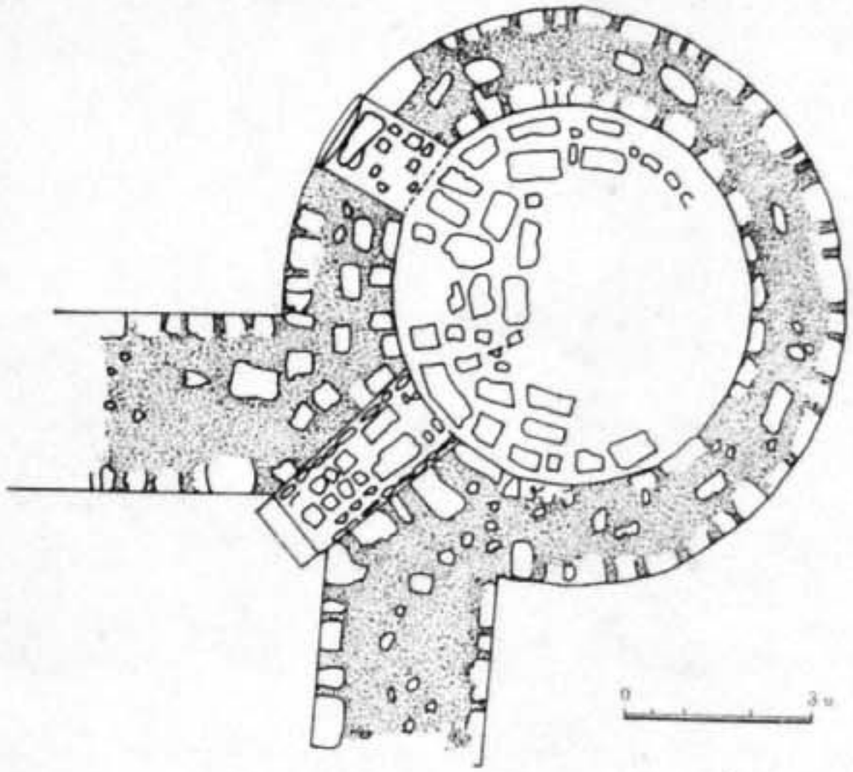

84. План на северозападната кръгла ъглова кула в Плиска (по В. Антонова)

солидно укрепяване на столичните и по-големите центрове, което било немислимо без използването на бойни кули.

Кръглите кули са изграждани само в ъглите на крепостта. В своя план те са напълно еднотипни и представляват идеална окръжност (с изключение на издължената овална форма на кулата на остров Пъкуюл луи Соаре, предизвикана от необходимостта да противостои на водите и речните ледове), която има външен диаметър около 9 м и вътрешен — 5,5—6 м (обр. 83). Зидовете им са изградени по същия начин, както и куртината и са конструктивно свързани с нея. Те са дебели 1,5—2 м, имат съвършено гладки лица, като във височина образуват масивно цилиндрично тяло. Трябва да се предполага, че са били високи до 14—15 м и са имали три етажа. Достъпът в приземния етаж е осъществяван през тесен вход, разположен точно на мястото, където двете куртини сключват ъгъла. Неговата ширина е 1,20—1,30 м, а дълбочината е около 2,5—3 м. Почти винаги е повдигнат с едно стъпало и има праг, а към вътрешността на кулата също така се снишава с едно стъпало. При разкопките се установява, че е покрит с каменна настилка. Кръглите кули от Плиска имат потерни, което бе изяснено по-горе (обр. 84). Следи от каменни стълби липсват и трябва да се предполага, че изкачването на горните етажи е ставало по дървени стълби, които при нужда да са изтеглени нагоре или унищожавани. Горните етажи са били отделени един от друг с дървени подове, за което подсказват обилните останки от въглени и силно обгорелите стени на кулите. Разпределението на пространството във вторя

85. Петоъгълна кула на източната стена в Плиска

и третия етаж е било същото като това на долния. Вероятно достъп към тях е имало освен от вътрешните стълби и от платформата на куртината през малки врати, пробити в тялото на кулата. От образуваните кръгли помещения, в които естествено са съхранявани необходимите запаси от оръжие и боеприпаси, през малки бойници е водена типична кръгова от-

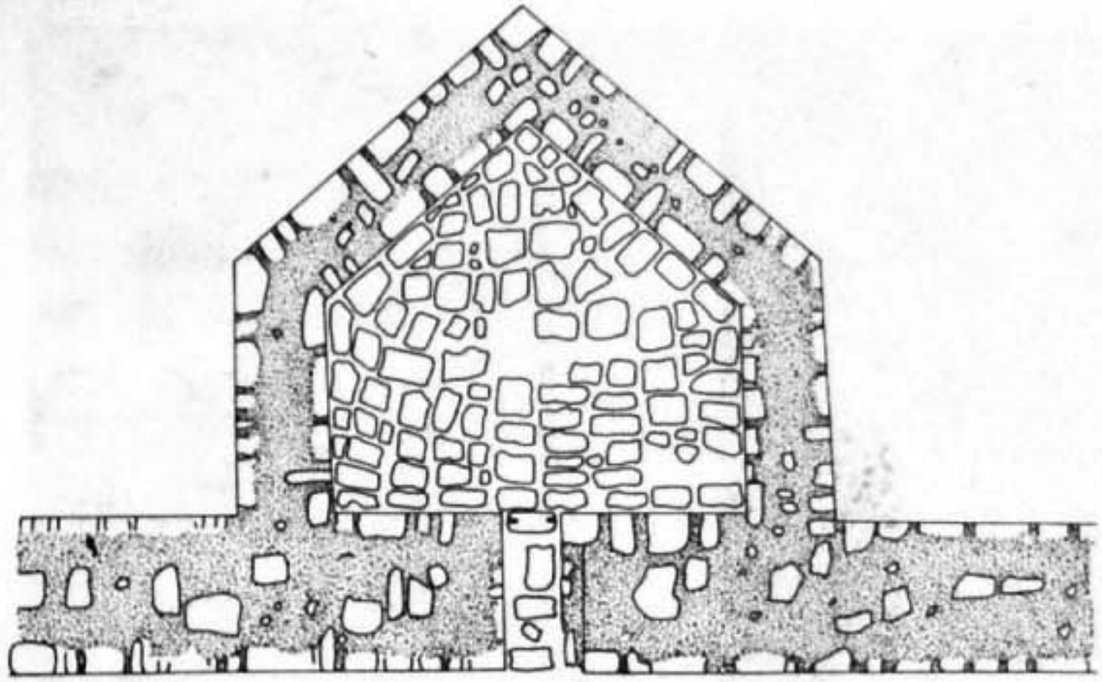

86. План на петоъгълна кула от западната стена на Плиска (по В. Антонова)

брана и флангови обстрел пред фронта на куртините. Това ставало и от площадката на върха на кулата, която имала околовръстен парапет със зъбци.

И кръглите кули претърпяват изменения, аналогични на тези, които бяха отбелязани за кулите-порти и куртината — преправки и преустройства на зида, затваряне на потерни, а в някои случаи и изолиране на входовете към долния етаж с дебели постоянни стени (сев.-изт. кула на Плиска). Някои от кръглите ъглови кули имат продължителен живот, както е станало с кулата по източната крепостна стена на Преслав. След едно силно разрушаване (вероятно в края на X в.) кулата отново е била изградена, но вече с други материали. Вместо градеж от квадри за нейното построяване са използвани необработени камъни, диаметърът ѝ е по-малък и се вмества в очертанията на по-ранната кула. Тази преправка може да се отнесе към времето след освобождението на България от византийско робство и е доказателство за приемствеността във фортификационната практика.

В ранното българско средновековие петоъгълните кули са един очевиден отглас на късноантичната и ранновизантийската фортификация и явно продължение на широко разпространена традиция (обр. 85). Тяхното възприемане не е станало механично, по инерция или подражание, а поради това, че по времето, когато се изграждат, съществува необходимостта от точно такава планова схема (срв. за това съответната глава от първата част). Ето защо те намират приложение в укрепител-

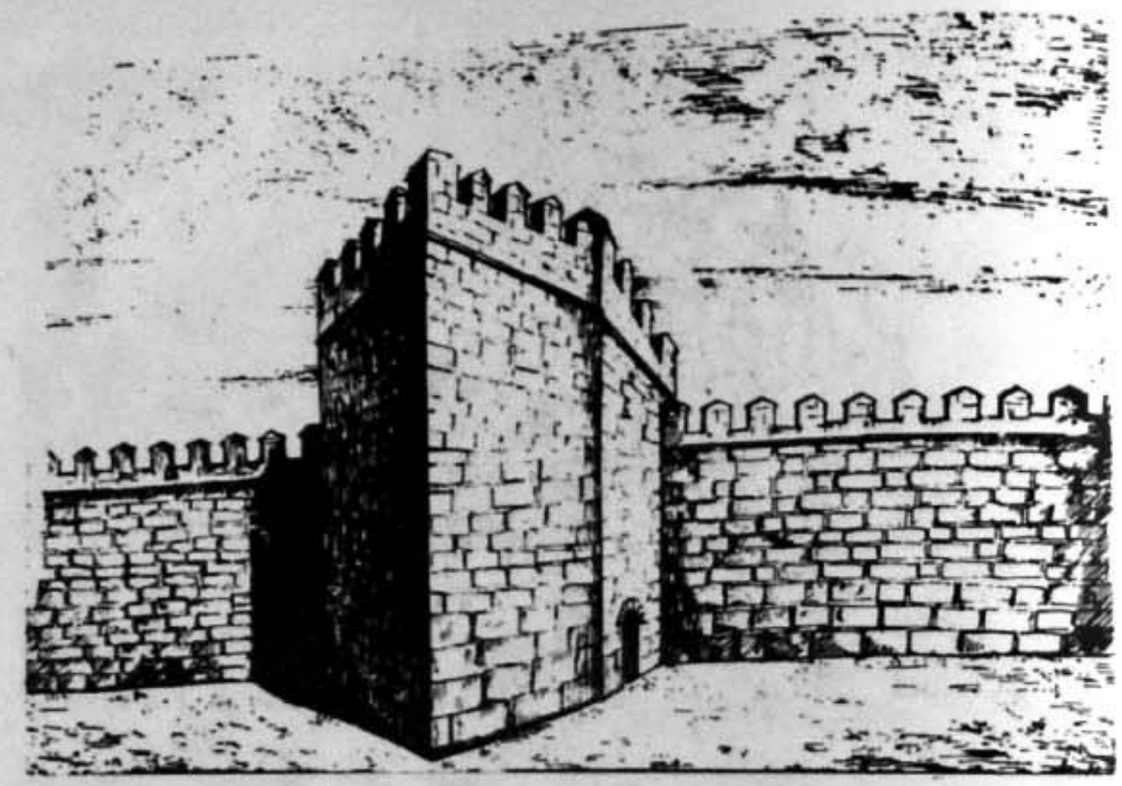

87. Възстановка на петоъгълна кула от западната стена на Плиска (по Ст. Бояджиев)

мото дело и укрепленията на първата българска столица не като изключение, а като цялостна и добре обмислена концепция (обр. 86). Те са поставяни симетрично между кръглите ъглови кули и портите и само на южната стена поради изместването на южната порта в западна посока те и двете се намират източно от нея, но също така на равни интервали. Така че всяка една от отсечките (куртините) на стената има равен брой кули, разположени в следния ред: кръгла кула — петоъгълна кула — кула-порта — петоъгълна кула — кръгла кула. Действувайки самостоятелно в определено направление, всяка една от четирите стени придобива важно значение в отбраната, като ръководният център се осъществявал от кулата-порта не само поради нейното средищно разположение, но и поради по-големите защитни възможности, които притежавала.

Петоъгълната кула се отличава с правилен план. Тя е оформена от четири зида, два от които се издават перпендикулярно на куртината и са конструктивно свързани с нея. На известно разстояние от крепостната стена (около 4,5 м външни размери) те образуват тъп ъгъл с останалите две стени, които от своя страна сключват помежду си издадения напред остър ъгъл (ръб). Тяхната средна дължина е 7 м. Петата стена на кулата е самата куртина (обр.87). Отстоянието на острия ръб от нея е около 9 м и по такъв начин кулата се вклинявала в бойния ред на противника и осигурявала добри възможности за ветриловидна и кръстосана стрелба в много посоки. Дебелината на издаващите се навън зидове е 1,6—1,8 м, което било достатъчно при косото им разположение да издържат на ударите на стенобойните машини.

88. Правоъгълна кула от Преслав (северна стена)

Подобно на ъгловите кули и петоъгълните били навярно дву- или триетажни. В тях се е влизало през малка вратичка, която имала размери и устройство като това на кръглите кули. В образуваното петоъгълно помещение се намирала дървена стълба за горните етажи. От намерените в някои от кулите многобройни рисунки по стените може да се заключи, че те били обитавани в определено време (вероятно от войниците, които ги охранявали и извършвали наблюдение от тях). Както се видя, някои от тези кули са имали скрити вратички (потерни) с военнотактическо предназначение. Горните етажи са имали същия план и едноделно разпределение. По четирите издадени пред фронта на стената стени на кулите е имало бойници (амбразури) за стрелба. Площадката на върха на кулата била с парапет и зъбци, като осигурявала много добри възможности за отбрана, наблюдение и маневриране на защитниците. Вероятната обща височина на кулата била като тази на кръглите кули (14—15 м).

Освен в Плиска петоъгълни кули от раннобългарската епоха са открити в Шуменската крепост и при Девня. Двете кули в Шуменската крепост приличат по техника на градеж и строителни материали на тези от Плиска, а се различават по по-малките си размери и начина на фундиране на основите, което е наложено от стръмния и скалист терен. Поради застъпването им от други по-късни градежи е невъзможно да се определят вътрешните очертания и да се направят съответните съпоставки с Плиска. Особен интерес представляват петоъгълните кули от Девня, които са изградени в познатия квадров раннобългарски градеж. Харак-

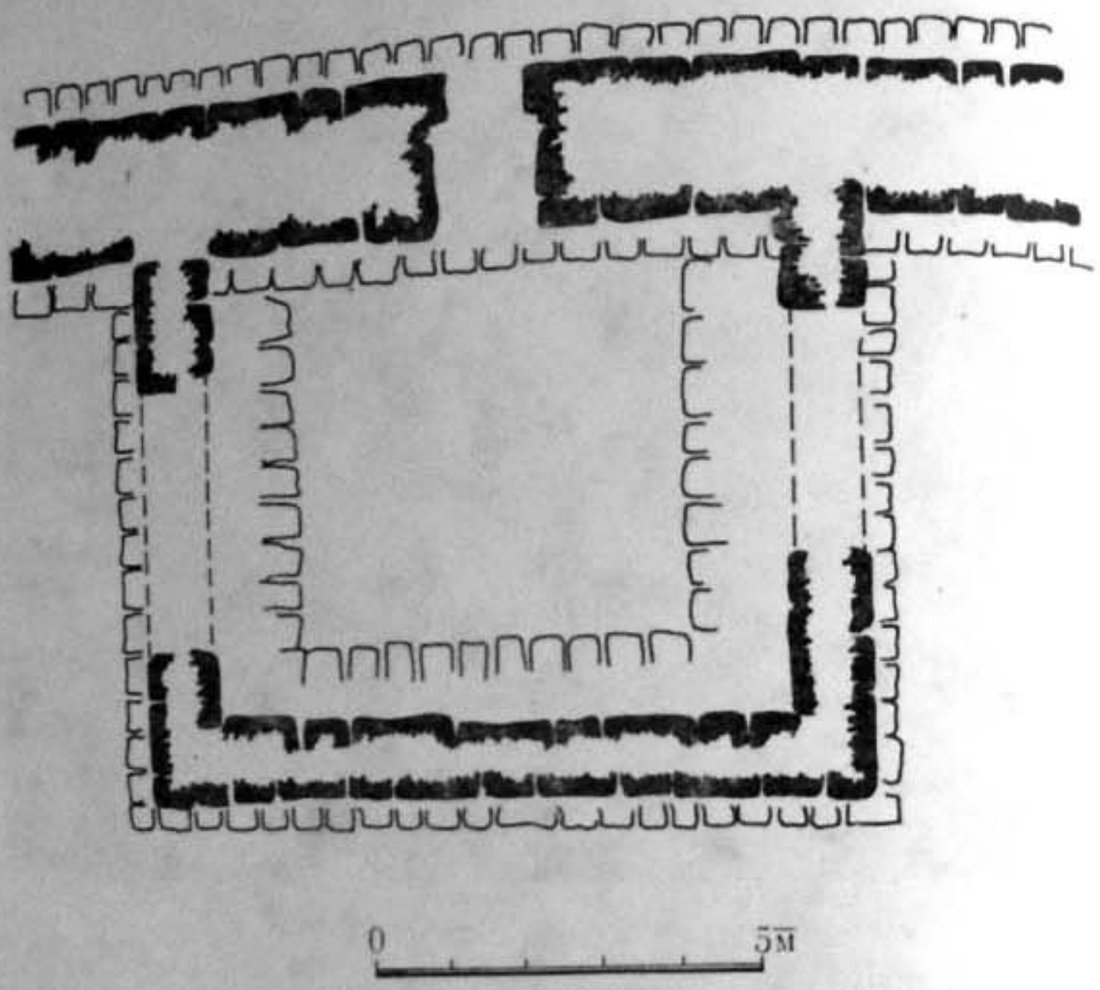

89. План на правоъгълна кула от Преслав (източна стена)

терното за тях е, че са пристроени към предварително удебелените остатъци от зидовете на античния амфитеатър, който очевидно е бил превърнат от прабългарите в малка крепост-цитадела. Това е едно ценно указание за по-нататъшното проследяване на пътя, по който този ранновизантийски план на кула е достигнал в раннобългарското крепостно строителство.

Значително приложение във фортификационната практика добиват правоъгълните кули. Показателна в това отношение е новопостроената крепостна стена на Вътрешния град в Преслав след нейното разширяване на север в края на IX и началото на X в. Крепостният зид е снабден с кръгли кули по ъглите, както и по-ранното укрепление, но между тях по фронта на стената са подредени значителен брой правоъгълни кули (обр. 88). Изцяло разкопаната северна стена има четири такива кули, три от които са изградени на дългата отсечка между северната порта и кръглата северозападна кула, а една е между портата и кръглата североизточна кула. Върху източната стена, почти в средата между двете кръгли ъглови кули, има още една такава правоъгълна кула, а навярно по западния зид ще се открие след разкопаването му симетрично разположена кула. Веднага трябва да се отбележи, че новопостроената стена, подчинена на принципа за укрепяване с кули, не е предизвикала изменения по трасето на по-ранния зид, където би могло да се очаква допълнител-

90. Правоъгълна кула от източната стена на Преслав

91. Каменен праг на кула от Преслав

ното им укрепяване с кули. Разкопките на неговите стени обаче не потвърдиха това.

Правоъгълните кули са съвършено еднотипни и имат съвсем елементарно планово разпределение (обр. 89). Те представляват слабо изразен правоъгълник, долепен до външното лице на куртината със своята дълга страна. Зидовете им лежат върху двустранен едностъпален цокъл и са дебели 1—1,2 м. Общите размери на кулите са средно 7,5 на 10,5 м. В кулата се влиза през вход, широк 1,4, м, който се затварял с еднокрила врата (обр. 90). Неговият праг е леко повдигнат и от външната, и от вътрешната страна (обр. 91). Във всички правоъгълни кули се наблюдават преустройства, най-ясно изразени в изграждането на нови прагове, което се дължало на повдигането на околния терен следствие на разрушения по крепостния зид. Във височина правоъгълната кула се развивала, както кръглите и петоъгълни кули в два, а по-вероятно в три етажа с аналогични на тях военнозащитни функции.

Проследяването на развитието на кулите след тяхната поява в българското крепостно строителство позволява да се направят някои изводи. Кръглите кули се използват през цялата раннобългарска епоха в почти неизменен вид. Тяхната монументалност може да се проследи по-нататък в добре запазените кули на Охридската крепост, която трябва да се приеме като логично продължение на монументалното крепостно строителство в Първото българско царство. Петоъгълните кули са характерни за ранния период на фортификационна дейност, когато заварената местна традиция е достатъчно силна и действена. Те отстъпват мястото си на правоъгълните кули, които могат да се приемат за характерни през целия X в., за да получат своето по-нататъшно развитие в крепостите от епохата на развития феодализъм в България (XIII—XIV в.).

КРЕПОСТНИ СТЪЛБИ

При изясняване на характера и градежа на куртините, кулите-порти и бойните кули бе засегнат въпросът за начините на изкачване по тях. Това е ставало по стълби, вместени в обемите на кулите и портите или долепени от вътрешната страна. Обаче значителното разстояние между отделните кули и между кулите и портите затруднявало маневреността и бързото заемане на местата от защитниците по цялото протежение на стената. Ето защо трябва да се предположи, че в тези участъци на известно разстояние една от друга са били поставяни дървени и подвижни стълби от вътрешната страна на куртината. По-късно, когато необходимостта от постоянни стълби станала очевидна, започнало изграждането на стабилни каменни стълби. Те са предимно еднораменни (Пъкуюл луи Соаре, Преслав — Външна крепост и др.), но се срещат и двураменни (аула при с. Хан Крум).

Крепостните стълби са широки 1—1,5 м и са изградени плътно по същия начин като стените или са от по-лошо обработени камъни на хоросан. Тяхната дължина варира от 9 до 15 м в зависимост от височината на стената, което определя и броя на стъпалата. В най-горната си част завършвали с площадка, от която се преминавало на бойната пътека на куртината или във втория етаж на кулите.

В заключение трябва да се изтъкне, че анализът на раннобългарските крепостни съоръжения дава възможност да се направи изводът, че българските строители са използвали предварителни планове, в които мястото на всеки отделен елемент от крепостната система е бил строго определен и установен, но заедно с това е проявяван необходимият конкретен подход във всеки частен случай. С оглед на изменилите се обстоятелства са били добавяни нови елементи (кули, стълби и др.), премахвани са други и дори когато се налагало, са събаряни цели отсечки от крепостния зид (ранната северна стена на Преслав). Това е ярко доказателство за творческо отношение при решаване на проблемите и е свидетелство за активното развитие на фортификационната теория и практика.

Трета глава

ТЕХНИКА НА ГРАДЕЖ И СТРОИТЕЛНИ МАТЕРИАЛИ

В предидущите глави на няколко пъти при изясняване на въпроси от хронологичен и конструктивен характер бяха засегнати накратко някои от въпросите, свързани с техниката на градеж и вложените в конструкциите строителни материали. Сега се налага да се направи едно по-широко обобщение, още повече, че именно тези страни на крепостно строителство дават нагледна представа за нивото на средновековната техника и очертават пътя на нейното развитие.

По своя характер землените укрепителни съоръжения по границите на българската държава и във вътрешността принадлежат към най-нисшия тип строителни конструкции и са познати на славяни и прабългари от тяхната прародина. Граничните валове се състоят от землен насип и ров. Най-често насипът е образуван от пръстта, изкопана от рова, без каквито и да било други съставки [Овчаров, 1970, с. 451 сл.; Рашев, 1976, с. 72 сл.] (обр. 92). Понякога обаче, когато се налагало, земленият насип е бил подсилван. Това се забелязва например в отделни участъци на южнобългарския вал „Еркесия", където външната страна на насипа е била обложена с необработени камъни, които образуват нещо като каменна броня и не позволяват на пръстта да се свлича в рова. В други случаи земленият насип бил подкрепян от каменни зидове. Такъв зид, включен в ядрото на насипа по неговата дължина, е установен при разкопките на крайморския вал при с. Шкорпиловци. Той е изграден от ломени камъни без спойка, дебел е 1,6 м и е висок 0,6 м. Неговата задача била да поеме тежестта на глинесто-песъчливата маса и да я предпази от свличане по стръмния склон [Рашев, 1975, с. 152 сл.].

Още по-сложна направа има т. нар. Каменен вал между р. Дунав и Черно море. Земленият насип, от който той се състои, е обложен от външната (северна) страна с каменна облицовка от големи, добре одялани варовикови камъни. В тази конструкция може да се забележи смесване на две разнородни техники на градеж — землена и каменна, и това дава основание да се предполага, че това съоръжение бележи един от моментите на постепенното преминаване от типично землени отбранителни съоръжения към каменни.

Землените валове, ограждащи български селища и крепости във вътрешността, принадлежат към същите типично землени съоръжения, но при тяхното изграждане се забелязват редица особености, съобразени с конкретните местни условия. Освен обикновеното насипване на землени маси, което е било най-разпространено, са установени значително усложнени конструкции, чиято цел била да се придаде максимална здра-

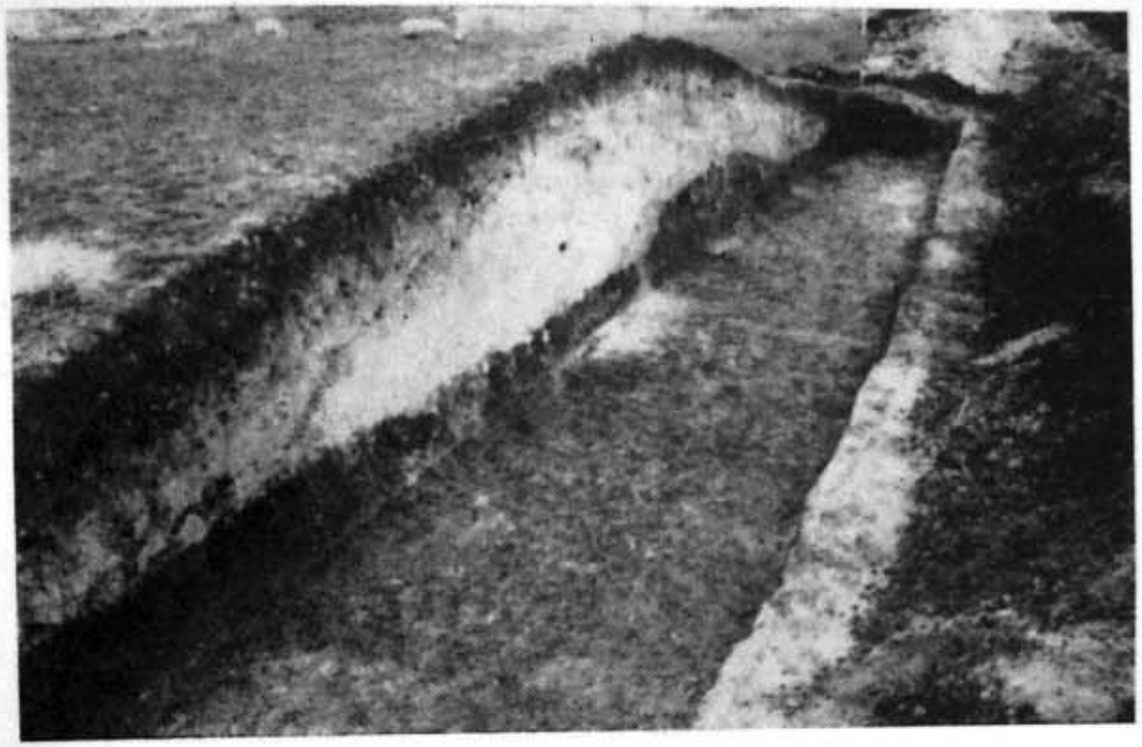

92. Разрез на земления вал „Еркесия" в Южна България

вина на съоръжението. Валът на укреплението при с. Нова Черна е широк в основата 11,40 м и е изграден от ядро, състоящо се от пластове добре трамбована глина, облицована отстрани и отгоре с чимове. Върху това ядро е насипан землен насип, а от външната страна е прокопан ров, широк в горната си част 6 м и дълбок 2,5 м [Милчев, Ангелова, 1970, с. 16 сл.; Рашев, 1975, с. 91—95].

Малко по-друга е картината, която се разкрива при проучването на вала на укреплението до с. Попина [Въжарова, 1956; Рашев, 1976а, с. 37—40]. Тук ядрото на насипа представлява плътно наредени чимове, образуващи „стена", дебела 4,20 м в основата. На места между редовете от чимове се забелязват останки от пластове камъш, които вероятно служели за заздравяване, уплътняване и изолация. Това ядро е положено върху здрава подложка от жълта глина, примесена с дребни камъни, след което било покрито с насипна пръст. Валът в основата си достига ширина до 15 м. Външната страна на насипа е била укрепена и подсигурена от нахвърляни безразборно едри ломени камъни, както е станало и при „Еркесията". Само в един случай, при укреплението до с. Вълнари, е забелязано съчетаване на землената конструкция с дървени съоръжения, обмазани с глина [Рашев, 1977, с. 14].

По-сложна е направата на вала при с. Стърмен. Насипът е облицован от външната страна със каменен зид от ломени камъни на кал. И тук, както при Големия каменен вал в Добруджа, съчетаването на насип и каменен зид е неоспорим белег за преминаването от землени към каменни конструкции. Датирането на двата строителни периода в Стърмен — първия към VIII в., вторият във втората половина на X в., потвърждават

тези констатации [Михайлов, 1963, с. 12]. С появата на допълнителните укрепителни елементи, каквито са бастионите, това укрепление добива напълно вид на крепост.

Земленият вал на столицата Плиска е образуван от пръстта, изкопана от рова пред него, и това бе установено по безспорен начин от направените в последно време проучвания. В конструкцията на вала не са използвани други строителни материали, което дава основание той да се разглежда като типично землено съоръжение. В сегашното си състояние валът е твърде обезличен, като насипът е значително снишен, а ровът е засипан. При разкопките бе установено, че той е широк в основата си до 15 м, а някъде и повече, насипът вероятно се е извишавал до 5—6 м, а ровът е бил широк до 10 м и дълбок 6—7 м. Сега не може твърдо да се каже дали върху насипа е имало други съоръжения, например дървени огради (палисади). Независимо от това земленото укрепление е било солидно и трудно преодолимо препятствие. Този начин на изграждането му — изключително с пръст, без каменни или други подпори — говори за твърде ранния му произход и ние не сме далеч от мисълта да приемем, че насипването му е станало непосредствено след създаването на българската държава, т. е. в последните десетилетия на VII в.

ТЕХНИКИ НА ГРАДЕЖ В РАННОБЪЛГАРСКИТЕ КРЕПОСТИ

Основен тип зидария в старобългарските крепости е квадровият градеж в две разновидности: плътно изграждане с големи варовикови блокове (opus quadratum) или изграждане на две лица от едри блокове и запълване на пространството между тях с емплектон (opus implectum). Втория начин на градеж често пъти неправилно наричат градеж с външни облицовки, но двете лицеви зидарии не могат да се определят като такива, защото са били изграждани предварително. По-малките каменни крепости (с. Цар Асен, Никопол, Оряхово и др.) са строени от по-малки и по-грубо обработени камъни на хоросанова спойка.

Блоковият градеж от първия вид се среща предимно в по-старите градежи (Плиска, аула при Хан Крум, ранната крепост на Преслав и др.). Това дава известно основание той да се възприеме за по-ранен и първичен. Градежът е в типична редова зидария, като блоковете са полагани върху здравата основа в определен и строго спазван порядък. Височината на всеки ред се определя от височината на квадрите и варира от 0,4 до 0,6 м. Обикновено се редуват квадри, поставени надлъж, с такива, поставени напряко на зида, така че се получавала добра връзка между тях както в хоризонтална, така и във вертикална посока, но това правило не било винаги стриктно спазвано (обр. 93). Ето защо понякога вертикалните фуги са се налагали една върху друга. Блоковете са отделяни един от друг с доста широки фуги (до 0,05—0,06 м), които много добре и релефно се очертават върху лицето на зида. Една особеност за ранните градежи (предимно Плиска) е Г-образното зарязване на два съседни камъка и захапването помежду им, което осигурявало по-добра сглобка и здравина на зида. При полагането на каменните редове в основата и във височина не е прибягвано до нивелация и затова те следват наклона на терена. Това

93. Крепостната стена на Дръстър в района край р. Дунав

94. Хоросанова замазка на фугите в крепостта на о-в Пъкуюл луи Соаре

95. Крепостната източна стена на Преслав

обаче не се отразявало на здравината на зида, което се дължи на особено здравия фундамент на стените и внимателното подреждане на каменните квадри от суперструкцията. След окончателното завършване на строежа фугите между отделните блокове и редовете старателно били измазвани с хоросан, което не е имало практическо, а по-скоро естетическо въздействие (обр. 94).

При описания начин на градеж не се забелязват различия в конструкциите на куртината и останалите крепостни елементи. Нещо повече, те са органично свързани помежду си и образуват едно единно цяло.

Вторият начин на градеж очевидно се появява малко по-късно и е наложен предимно от икономически съображения — при него строителството поглъщало значително по-малко труд, материали и време (обр. 95). Изграждането на лицеви плоскости е било подчинено на същите изисквания, както в плътния блоков градеж — редуване на надлъжно и напречно поставени квадри, отсъствие на нивелация, широки фуги и пр., с тази разлика, че стената стъпва върху широк банкет от квадри, а не направо на основата. Квадрите в банкета са поставяни напречно на основата и я покриват изцяло, а понякога се надлъват извън нея. Средната ширина на банкета е около 0,50 м. Емплектонът от вътрешността на зида образува здрава ядка, която е свързана с лицевите зидове. Понякога в пълнежа са били поставяни едри и обработени квадри, които имали за задача да подравнят и уплътнят общата маса (обр. 96).

Освен каменната зидария в старобългарските крепостни градежи се среща и тухлената, но тя винаги има подчинено положение спрямо каменната. Най-често била прилагана при извършването на по-късни преправки, наложени по една или друга причина. Чрез тухлени зидове са стеснени

96. Структура на градежа в стената на Дръстър

портите на Плиска и са изградени някои от сводовете над входните проходи. Стесняването е станало след изрязването на хоризонтални успоредни и дълбоки жлебове по гладките лица на каменните зидове. След това е изграждан тесен тухлен зид (0,30—0,40 м), който прилепвал плътно до каменния, а някои от тухлените редове навлизат в изсечените улеи и така се създава много добра назъбена вертикална връзка между двата нееднородни градежа. От тухли са изградени и големите стълбове в помещенията на кулата-порта, около които се извивали спиралите на стълбищата за горните етажи. С тухли са били покрити и някои от подовете на помещенията в кулите и портите, както и подовете на тайните проходи. Няма никакви данни, които да отбележат участието на тухлата в крепостните градежи на Преслав, както и на други крепости (с. Хан Крум, Пъкуюл луи Соаре и др.). Когато се прибягвало до поправки, преизграждане и по-късно зазиждане на входове и потерни, са използвани отново камъни — обработени или необработени, в редовен (хоросанов) или във

временен градеж на кал, а нерядко и без всякаква спойка. Това решително преобладаване на каменните конструкции в крепостното строителство, което намира отражение и в останалите монументални граждански и културни постройки, е една от най-важните отличителни черти на строителството в раннобългарската държава. Едно изключение в това отношение е стената около жилището на българските ханове в Плиска (Малкия дворец), която е изградена изцяло от тухли върху здрава каменна основа. Това може да се отдаде на сравнително късното време, когато тя е построена, на значително по-малкия обем на строителството при нея, както и на по-интимния, аристократичен характер на комплекса, изискващ по-добър естетичен вид, а не представителна монументалност, каквато притежавали величествените постройки от рода на крепостните стени или Големия ханski дворец.

СТРОИТЕЛНИ МАТЕРИАЛИ В РАННОБЪЛГАРСКИТЕ КРЕПОСТИ

От казаното дотук става ясно, че основният строителен материал в крепостното строителство е камъкът — обработен, полуобработен и необработен. За квадровия и псевдоквадровия градеж (с емлектон) са подбирани изключително варовикови камъни и това е обусловено не само от по-добрите възможности за обработка, които варовикът предлагал, но и от военнотактически съображения. Варовикът е една от най-меките каменни породи и поради това е давал известни преимущества на градежа, тъй като омекотявал ударите на стенобойните машини и каменните ядра и стената изпитвала по-малки сътресения.

Варовикът бил добиван в близост до населените места и крепости. Както изглежда, това ставало в каменоломни, като са отсичани големи късове от скалите и пренасяни на мястото на строежите, където е ставало окончателното оформяне на квадрите. За това говори голямото количество трошляк, който се открива покрай стените в Плиска, Преслав, Пъкуюл луи Соаре, с. Хан Крум и другаде и който също така е бил използван при изливане на основите и емплектона. За организираното, целенасоченото и масовото производство на квадри свидетелстват големият брой каменоделски знаци, издълбани върху лицата на блоковете. Прави впечатление, че всяка отделна крепост или определена част от нея са изграждани от един и същ по качество варовик, т. е. използвана е една кариера. Така например ранната крепостна стена на Преслав е издигната от блокове, издялани от много мек и ситнозърнест варовик с белезникав цвят, който много бързо се разпада на прах под въздействието на атмосферните явления (влага, топлина). По някои данни, получени от местното население от В. Мавродинова, такъв варовик се намира в м. Люрденица в Преславската плацина. По-късната, добавена от север стена, както и външната градска крепостна стена на Преслав са изградени от тъмносивкав еднозърнест варовик, който по своята структура и здравина е много близък до употребявания в Плисковските градежи и вероятно е докарван в Преслав от по-далечни места (Шуменското или Мадарското плато).

При обработката на камъка са използвани различни видове сечива — длета, копачки, чукове, клинове и др., каквито се намират често при разкопки. Камъните са дялани така, че да се образуват удължени, паралелепипедни форми, и въз основа на тяхната дължина могат да се определят няколко размера — малки (до 0,5 м), средни (до 0,8—1 м) и големи (над 1 м).

Освен варовик в крепостните градежи намират място различни видове пясъчници, което е характерно за по-малките и периферни укрепления. Обикновено тези камъни не са били обработвани или са грубо одялани. Заедно с едри речни волутъци те са образували ядрото и на крепостните фундаменти.

Като изключим редките случаи на каменен градеж без спойка или на кал, основното свързващо средство се явява хоросанът. Хоросановата смес, която се отличава с много добри качества, била изготвяна по подобие на тази от ранновизантийската епоха от вар, пясък и счукана тухла. През X в. количеството на тухлените частици в хоросана намалява значително и в края на раннобългарската епоха те изчезват напълно.

Има съществена разлика между хоросаните, употребявани за свързване на квадрите, и тези за измазване на фугите и лицевите плоскости на стените. Първите имат в състава си по-едър пясък и по-големи керамични частици, докато във вторите е примесван тухлен прах и много ситен пясък. В ранните градежи тухленият прах е в много голямо количество, поради което полученият хоросан има наситен червен цвят, докато в по-късните зидове той е бял. За приготвяне на емплектона е прилаган същият хоросан, който бил използван за връзка на каменните блокове, като в него били забъркvани едри камъни, отломъци и ситен трошляк. Така получената маса се отличава с особена здравина, което се вижда много добре (например в Преслав) в тези участъци от крепостната стена, където квадровата облицовка е била отнета, но хоросановата ядка се запазва дълги години здрава и непокътната. Всички видове хоросан били приготвяни на самото място на строежа. Това се потвърждава от голямото количество каменни корита (бъркалà), които се намират покрай и близо до крепостния зид и носят следи от хоросан, а някои от тях са намерени дори пълни с неизползван хоросан.

Вече беше изтъкнато, че тухлата намира слабо приложение в крепостното строителство на раннобългарската държава. Използват се два вида тухли — преупотребени от римската и ранновизантийската епоха и изработени специално за тази цел от българите. Преупотребените тухли имат добре познатите размери и изработка в античността и най-често квадратна форма. Върху много от тях се срещат печати на римските легиони или марки на частни работилници. Те са донасяни от намерените в непосредствена близост до раннобългарските центрове антични и ранновизантийски крепости и селища (например с Войвода, Шуменско, отстоящо от Плиска на 6—7 км). Тези разрушени и полузасипани останки са представлявали истински кариери за готов строителен материал [Дамянов, 1979, с. 27—28]. През тази епоха се поставя началото и на собственно българско производство на строителна керамика и преимущество на тухли, което ставало в тухларници, намиращи се в чертите на населените места или в непосредствена близост с тях. Намерените български тухли имат добра плътност и изпичане, те са с различни дебелини в зависимост от предназначението им и имат най-често правоъгълна издължена форма.

Дървото също така се прилага ограничено в крепостните градежи. Най-често това става при изработване на основите на стените, като в най-долната им част са набивани дървени колове за уплътняване на почвата (пилоти), а понякога са правени дървени подравняващи скари (Плиска). Със сигурност трябва да се предположи наличието на дървени подове, разделящи етажите на кулите и портите. Ограничаването на дървото в крепостните конструкции и особено в суперструкцията произтича от самия характер на съоръженията, тъй като откритите и изложени на обстрел дървени части биха предизвикали много лесно пожари по крепостната стена.

В заключение трябва да се изтъкне, че използваните строителни материали и строителни техники в раннобългарските крепостни градежи се отличават със стабилност и говорят за значителното строително майсторство на българите. Внушителните размери на постройките и рационалните начини на строеж свидетелствуват за добра организация на работа, осъществявана несъмнено от самата централна власт.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изучаването и анализът на паметниците на крепостно строителство през периода VII—X в. показва, че в българските земи през ранното средновековие е била организирана единна и силна отбранителна система. Естествено нейното изграждане и оформяне не е станало изведнъж, а е било продължителен процес, върху който оказват влияние както общите закономерности на историческия процес, така и конкретните събития—предимно от външнополитически характер. Това намира отражение и в изменянето на плановите схеми на укрепленията, и в тяхното местоположение, и по отношение прилаганата строителна техника. Предложената от Шкорпил хронологична схема, според която землените съоръжения са поставени в началния период, а каменното строителство следва покъсно, наистина не е съобразена със закономерностите на обществено-политическото и икономическо развитие, но той не сгреши, като видя в землените укрепления най-ранните масови форми на крепостно строителство [Шкорпил, 1910, с. 141—142; Шкорпил, 1927, с. 187]. Разбира се, това не означава, че между землените и каменните укрепления съществува рязка граница по време. По-горе се видя, че те са съоръжавани и използвани едновременно, самостоятелно или в съчетания помежду си и участват успоредно в цялостната система на отбрана. Като по-примитивни и първични се явяват землените, които постепенно отстъпват място на изцяло каменните крепости.

Разширените в последно време разкопки дадоха възможност да се даде по-определен отговор на въпроса за произхода на раннобългарската фортификация. Стана ясно, че нейната поява и развитие са сложен синтез и успешно съчетаване на различни строителни и укрепителни традиции — тези, които донасят със себе си прабългари и славяни, и тези, които те заварват на Балканския полуостров в рамките на Византийската империя.

Прабългарите идват на Балканите, след като са изживели значителен период на държавно обединение в Придонието и Приазовието. В населените от тях области са строени голям брой укрепления, част от които били защитени със землени валове, а други — с каменни стени. Със землени валове били отбранявани и голям брой от раннославянските градища. Съветските археолози смятат, че както в техниката на градеж, така и в планировката на славянските и салтовските градища силно влияние са оказали по-ранните скитски традиции и поради това те външно са твърде близки помежду си. Различават се по това, че докато славянските защитни валове са изцяло землени, то салтовските имат в своето ядро каменна стена [Плетнева, 1967, с. 33].

От особено значение за проследяване на раннобългарските строителни традиции са каменните крепости в Подонието и по-специално Дес-

нобрежното Цимлянско градище и Маяцкото градище [Ляпушкин, 1958; Макаренко, 1911]. Техните стени са изградени от големи, добре обработени варовикови квадри, поставяни в редове надлъжно и напречно (обр. 97). Между тях липсва спойка. Стената се извишава направо на заравнения терен и няма основа. Отгоре е завършвала с бойна пътека и парапет със зъбери и капаци върху тях (обр. 98). Зидът е съставен от две лица, между които е имало пълнеж от ломен камък (трошляк) и трамбована глина. Дебелината му се движи между 4 и 6 м. Деснобрежното градище е имало кули, някои от които с петоъгълна форма. Портата му била защищавана от кули, които вероятно са с правоъгълна форма. От своя страна Маяцкото градище е оформено на принципа на концентричните отбранителни линии, като в центъра на площта, заета от външната крепостна стена, се намира цитадела, изградена също така от дялани камъни. Проследявайки характера на това крепостно строителство, С. Плетнева идва до заключението, че то се появява под влиянието на традициите на държавите от Закавказието (предимно Армения). През Северен Кавказ (Хумаринското градище) това влияние се разпространява по цялата територия на Хазарския хаганат и може определено да се свърже с българския етнически елемент [Плетнева, 1967, с. 44]. Не бива да се забравя обаче, че подобен начин на градеж е бил познат през V—VII в. и в редица други области като Грузия — Археополис [Мелитаури, 1969], Иран — Дербент [Артамонов, 1946, с. 121—144], византийските райони на Северното Причерноморие като Херсон и другите крепости в Крим [Якобсон, 1964, с. 36 сл.].

Значително въздействие върху формирането на раннобългарската фортификация оказват районите на Средна Азия, с които прабългарите са имали безспорни преки контакти през първата половина на I хил.на нашата ера. Характерна черта на средноазиатските крепости е било построяването на отбраната в две или три концентрични линии, като централният опорен пункт — цитаделата — е окръжен от външни крепостни стени, най-често землен вал [Воронина, 1959, с. 93; Кызласов, 1959, с. 66 сл.]. Цитаделата (кала, кухендиз) се явявала седалище на военноадминистративната власт, докато във външната крепост (шахристан) са били съсредоточени търговско-занаятчийските квартали (например Кум кала, древния Хорезъм). Най-често около крепостта са се разполагали предградия (рабади), които понякога също така били ограждани и защищавани от землени валове и стени [Лавров, 1950, с. 36 сл.].

Средновековните градове и крепости в Средна Азия са имали разнообразна планировка, съобразена с особеностите на терена, но най-често стремежът бил да се изграждат в правилна правоъгълна или квадратна форма. Твърде интересно в това отношение е Алтън тепе до гр. Отрар в Южен Казахстан [Агеева, Пацевич, 1958, с. 82—83]. Неговото външно укрепление подобно на това от Плиска (по ориентировка и план) е правоъгълно и защитено от мощен вал (вис. до 4 м) и ров. Почти в центъра му се намира цитаделата с квадратен план, която се извишавала на 12—13 м. По-късно тя била разширена, като от юг била добавена значителна площ.

По-различен е планът на градището Сауран [Агеева, Пацевич, 1958, с. 97—99]. Със начупената си линия земленият вал на неговата външна защитна линия (шир. в основата около 30 м) загражда площ с неправилна

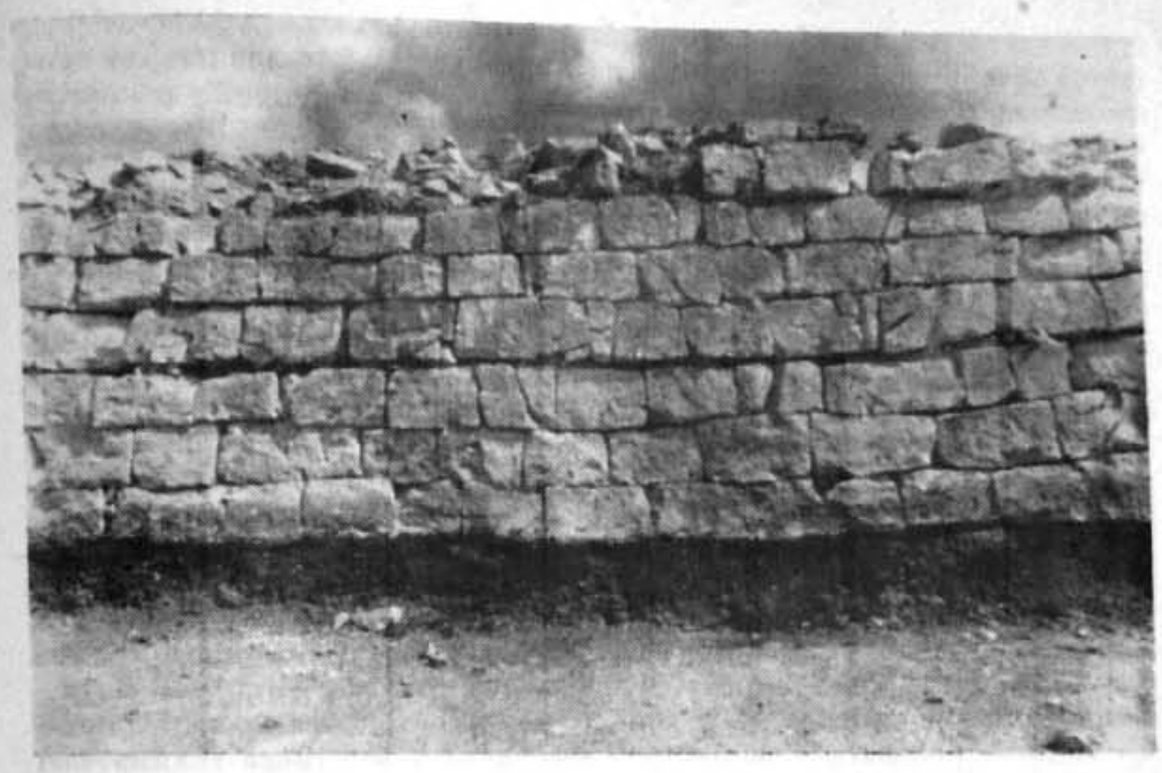

97. Крепостна стена в Маяцкото градище

98. Капак от зъбер с врязан знак от Маяцкото градище

форма и твърде много наподобява планировката на Преслав. Върху земления вал е съоръжена крепостна стена, по която има останки от кръгли кули и порти, образувани от издадени навън къси успоредни зидове, също така близки до портите от външната стена на Преслав, които обаче са със зидове, вдадени навътре.

Върху техниката на градеж на средновековните крепости оказва силно влияние спецификата на местните условия. Стените са издигани от трамбована глина (пахса), от кирпичи или комбинацията между тези два вида — един своеобразен смесен градеж. Като строителен материал камък е използван само в основите на стените, а нерядко последните били изграждани направо върху заравнения терен. Кули е имало по фронта и ъглите. Портите най-често са в средата на стените, фланкирани от кули или образувани от коридорообразни проходи (шир. до 8 и дълбоки до 20 м). Предполага се, че тези проходи са имали по две врати — едната в предния край, другата на линията на куртината.

Въпреки особеностите на градеж и специфичните строителни материали ясно се вижда, че както в планировката на крепостите, така и във формата и вида на крепостните елементи (кули, порти) има твърде голяма близост между раннобългарските укрепления в Южна Русия и Закавказието и тези от Средна Азия. От своя страна раннобългарската фортификация на Балканския полуостров наследява и доразвива голяма част от специфичните особености на крепостно строителство в Средна Азия и особено от областите, където се създават най-ранните прабългарски държавни обединения (Подонието и Приазовието). Тази несъмнена генетична връзка бе посочена и обоснована от съветските археолози и бе обяснена с общата етническа основа на населението от различните райони и неговите продължителни контакти със съседните държави, населени с тюркоезично население [Плетнева, 1967, с. 43—44].

Върху българското крепостно строителство оказва силно влияние и византийската фортификация, което може да се проследи както в техниката на градеж, така и в плановите схеми и концепции. В какво може да се установи близостта в техниката на градеж?

На първо място, в еднаквия начин на фундиране на основите, чрез използването на едри речни волутъци, кал и отчасти хоросан и укрепяването на терена с дървени колове (пилоти). На второ място, каменният градеж в неговите две разновидности е бил разпространен в североизточните провинции на Византия и по-специално в черноморските райони. Той явно принадлежи на местното строително изкуство и не може да бъде заемка от другаде [Иванова, 1959, с. 168]. На трето място, в раннобългарските крепостни градежи се използват същите материали: дялани варовикови блокове и хоросан с примес от счукана тухла. На пето място, много често каменните блокове се зарязват по ъглите за по-добра връзка, което е практикувано и в ранновизантийското строителство. Обща черта, на шесто място, е замазването на фугите с розова или бяла замазка. Най-сетне, на седмо място, архитектурното оформление с използването на клиновидно заострени камъни в сводовете, капаците с торуси по зъберите и други особености според някои изследвачи са също така местно наследство, но не и влияние на съвременното византийско строителство от IX—X в. [Иванова, 1959, с. 145].

Заедно с приликите могат да се посочат и някои отлики. Това е преди всичко уедряването на пропорциите в раннобългарските конструкции. Както каменните блокове, така и дебелината на стените, дълбочината на фундаментите се отличават с внушителност, което не се наблюдава в предидущата епоха. Налице е една съзнателно търсена монументалност, което се диктувало както от интересите на господстващата върхушка в българското общество, така и от желанието да се изтъкне мощта на българската държава. Може би това е именно причината да се прибегне към един градеж, който отдавна е бил изоставен в централните области на империята и нейната столица, но който импонирал на влезлите в контакт с нея прабългари и славяни [Vaclinov, 1964, с. 6—7].

В раннобългарското крепостно строителство съществуват и редица белези от формално естество, които го сближават с ранновизантийското. Това са, на първо място, формата и планът на портите. И двата варианта на раннобългарски порти намират паралели във византийската практика. Западната порта на Нове например се състои от две двойни помещения, очевидно във височина е оформена като кула-порта и наподобява портите в Плиска и Преслав. Кулата-порта от Пъкуюл луи Соаре също така е добре позната (Тимгад в Африка, крепостта в Равна, Джердап — Югославия и др.). На второ място стоят формата и плановете на кулите, които имат еднакво разпространение и в двете епохи. Трябва да се отбележи също така обичаят да се използват потерни в кулите и по куртината — един от основните прийоми на ранновизантийската тактика на активна отбрана.

Различията се състоят в характерната планировка, състояща се от концентрични отбранителни линии, която, както видяхме, е определено източно влияние (срв. още Майдар, 1971, с. 121 сл.). В раннобългарските крепости кулите са разположени на много по-голямо разстояние, откол-кото изисквала ранновизантийската военна наука и това е едно свидетелство за „варваризиране" на фортификационните строежи.

Наличието на антични и ранновизантийски заемки в Плиска, Преслав и други български крепости е естествено влияние, но пътищата, по които то се е извършвало, не са достатъчно добре изяснени. Едва ли това е ставало направо от Константинопол [Миятев, 1932, с. 156—157], където, както се видя, се използват други техники на градеж. В същото време видяхме, че в северните и североизточните райони на империята доминира каменният квадров или псевдоквадров градеж. Този начин на строителство е характерен за периферията на византийския свят, на което обърна внимание И. Венедиков, като подчерта, че една от причините за това е наличието на многобройни сполии [Венедиков, 1964, с. 50]. С тези строителни традиции прабългарите се сблъскват, преди още да се настанят на Балканския полуостров. Това е особено важно да се подчертае и разбере, защото редица автори ограничават възможностите за контакт между раннобългарската и ранновизантийската култура само и единствено в рамките на Балканския полуостров. Археологическите проучвания през последните години в СССР, Румъния и Североизточна България показват, че в Северен Кавказ, Северното Причерноморие и особено в Добруджа и Черноморския бряг, т. е. областите, които лежали на пътя на прабългари и славяни при движението им от изток на запад и юг, византийското крепостно строителство е предимно каменно [Ivanova-Mavrodinova, 1964, с. 142—143]. Голяма част от крепостите били запазени и функционирали

като звена от отбранителната система на империята. Ето защо пътищата за опознаване на строителния опит били както мирното съвместно съжителство за известни периоди от време, така и военните сблъсквания на варварите с империята, засилили се още в края на V в. и станали особено активни в навечерието на създаването на българската държава. В районите на Северен Кавказ, където прабългарите пребивават дълго време, са осъществени първите трайни контакти както с ранновизантийската, така и с иранската фортификация, която притежавала същите отличителни черти.

Втори голям период на близки отношения с Византия е изживян по северночерноморския бряг, около Херсонес и неговия хинтерланд. Особено активни стават контактите в земите по Долен Дунав в средата на VI в., но те са вече предимно враждебни. В хода на военните действия противниците на Византия имали възможността да опознаят, и то съвсем пряко и непосредствено, преимуществата на нейната отбранителна система и съоръжения. Това продължава до заселването на юг от Дунава и дори след това, като не бива да се забравя, че връзките на новосъздадената българска държава със земите на север от реката, със Северното Причерноморие и др. не са прекъснати, а продължили в течение на векове.

ЛИТЕРАТУРА

Агеева, Пацевич, 1958 — Е. И. Агеева, Г. И. Пацевич. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана. — Труды И-та истории, археологии и этнографии. Т. V. Археология. Алма-Ата.

Адонц, 1971 — Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана. Ереван, 1971.

Аладжов, 1965 — Д. Аладжов. Късноантично строителство в нашите земи (IV—VI в). — Вести на Народния музей — Хасково I.

Аладжов, 1969 — Археологически данни за ранното средновековие в Източнородопската област. — Родопски сборник II.

Аладжов, 1973 — Материална култура на Югоизточна България през IX—X в. — В: Славяните и средиземноморският свят VI—XI в.

Аладжов, 1975 — Крепости и селища в Югоизточна България по време на Първата българска държава. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава.

Аладжов, Балабанян, 1972 — Д. Аладжов, Д. Балабанян. Разкопки в с. Любеново през 1968 г.— В: Родопски сборник. III.

Александров, 1971 — Г. Александров. Антични крепости в района на Монтана (дн. Михайловград). — В: Чипровци.

Ангелов, 1971 — Д. Ангелов. Образуване на българската народност.

Ангелов, 1974 — Някои проблеми на прехода от античност към средновековието в Югоизточна Европа през VI—IX в.— ИБИД. XXIX.

Ангелов, Н., 1966 — Крепостни стени и порти на хълма Царевец в гр. В. Търново. — НОМВТ, III.

Ангелов, Николова, 1962 — Крепостни стени и крепостни съоръжения на средновековната българска столица Търново.— НОМВТ. I.

Ангелова, 1971 — Ст. Ангелова. За производството на строителна керамика в С.-и. България през ранното Средновековие. — Археология. XIII, кн. 3.

Ангелова, 1973 — Крепостните стени на Дуросторум — Дръстър—Силистра. — Археология, XV, кн. 3.

Андре-Жульен, 1961 — Ш. Андре-Жульен. История Северной Африки (Тунис, Алжир, Мароко).

Антонова, 1961 — В. Антонова. Нови проучвания в старобългарското укрепление при с. Цар Крум (Чаталар) през 1959 г. — В: Шкорпил.

Антонова, 1962 — Византийска и раннобългарска крепост в Шуменския Хисар. — В: Шумен—Коларовград II.

Антонова, 1963 — Аулът на Омуртаг при с. Цар Крум (Шуменско). — Археология, V, кн. 2.

Антонова, 1970 — Византийска крепост на вр. Сиври тепе, Шуменски окръг. — ИАИ, XXXII.

Антонова, 1975 — Малкото средновековно укрепление на Шуменска крепост. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава.

Антонова, Дремсизова, 1960 — Аулът на Омуртаг край с. Цар Крум, Коларовградско. — Археология, II, кн. 2.

Артамонов, 1946 — М. И. Артамонов. Древний Дербент. — СА, VIII.

Артамонов, 1956 — К вопросу об археологических памятников славян и праболгар на Нижнем Дунае.—Предговор към книгата на Ж. Вължарова. Славянобългарското селище край с. Попина, Силистренско.

Артамонов, 1958 — Саркел — Белая Вежа. — МИА, 62.

Балабчев, 1919 — Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава.— Минало, I, кн. 2.

Бакланов, 1935 — Н. Б. Бакланов. Архитектурные памятники Дагестана.

Барбаро, 1938 — Д. Барбаро. Десять книг „Об архитектуре" Витрувия.

Бацова, 1971 — Е. Бацова-Костова. Подходите към късноантичната крепост при Сливен. — МПК, XI, кн. 4.

Бешевлиев, 1937 — В. Бешевлиев. Към въпроса за двореца на първобългарския хан.— ИИД, XIV—XV.

Бешевлиев, 1962 — Из късноантичната и средновековна география на Североизточна България. — ИАИ, XXV.

Бешевлиев, 1979 — Първобългарски надписи.

Благоев, 1925 — Пограничният окоп Еркесия. — В: Луи Леже.

Бобчев, 1952 — С. Бобчев. Смесената зидария в римските и ранновизантийските строежи.

Бобчев, 1961 — Смесената зидария в римските и ранновизантийските строежи. Нова серия от късноантични зидове. . — ИАИ, XXIV.

Бобчев, 1961 а — Крепостните кули с издаден остър ръб и значението им за укрепяването на античните градове. — ИАИ, XXIV.

Бобчева, 1973 — Л. Бобчева. Археологическа карта на Толбухински окръг.

Ботушарова, 1959 — Л. Ботушарова. Нови данни за крепостта на Филипопол. — Археология, I, кн. 1—2.

Ботушарова, 1961 — Крепостната стена на Небет тепе в Пловдив. — Археология, III, кн. 4.

Ботушарова, 1963 — Крепостната стена на Филипопол по северните склонове на Небет тепе.— ГНМП, V.

Бояджиев, 1959 — Ст. Бояджиев. Сердика и нейните крепостни стени (дисертация).

Бояджиев, 1959 а — Принос към историята на крепостната стена на Сердика. — Археология, I, кн. 3—4.

Бояджиев, 1967 — Нови данни за Хисарските стени.— ИАИ, XXV.

Бояджиев, 1972 — Нови проучвания върху портите на римския град при Хисар. — Изв. СТИГА, XXIV.

Бояджиев, 1975 — По въпроса за приемствеността в архитектурата на Първата българска държава. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава.

Ваклинов, 1962 — Ст. Ваклинов. Славяни и прабългари в старобългарската култура. — Археология, IV, кн. 4.

Ваклинов, 1968 — Изтокът в старобългарското изкуство от VII до XI в. — Трудове на ВПИ „Кирил и Методий" — Търново, т. 6, кн. 1.

Ваклинов, 1972 — За характера на раннобългарската селищна мрежа в Североизточна България. — Археология, XIV, кн. 1.

Ваклинов, 1974 — За контактите между старата и новата култура в Мизия и Тракия след VI в. — ИБИД, XXIX.

Ваклинов, 1977 — Формиране на старобългарската култура.

Василев, 1937 — Д. Василев. Строителната традиция в прабългарските дворци в Плиска.

Василева, 1975 — Д. Василева. Основите на монументалните паметници от Първата българска държава. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава.

Вегеций, 1940 — Вегеций. Краткое изложение военного дела. — ВДИ, кн. 1.

Велков, 1959 — В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност.

Велков, 1961 — Исторически извори за крепостните кули с издаден остър ръб. — ИАИ, XXIV.

Велков, 1972 — Някои проблеми на етническото състояние в древнотракийските земи през V—VI в. — В: Първи конгрес на БИД, т. 1.

Велков, 1974 — Съвременното състояние на проучванията върху прехода от античността към средновековието в Балканския югоизток. — ИБИД, XXIX.

Велков, 1977 — Конец рабовладельческих отношений в древней Фракий. — ВДИ, кн. 3.

Велков, И., 1927 — Ив. Велков. Стари селища и градища по долината на р. Вит.

Велков, И., 1934 — Разкопки в Мадара (1924—1928). — В: Мадара, I.

Велков, И., 1943 — Разкопките на Момина крепост до Търново. — ГНМ, VII.

Велков, И., 1946 — Старото Търново. Разкопките на Момина крепост през 1942—1943. — ИПр, II, кн. 1.

Велков, И., 1950 — Градища. Опит за систематизиране и датиране на укрепените селища в българските земи. — ГНАМП, II.

Венедиков, 1964 — И. Венедиков. Разкопките и проблемите на нашето Черноморие. — Археология, VI, кн. 3.

Венедиков, 1968 — Преслав, преди да стане столица на България. — В: Преслав, I.

ВИА III, 1966 — Всеобщая история архитектуры, Т. III.

Владимиров, Захариев, 1973 — В. Владимиров, Ив. Захариев. Първа укрепителна линия на нос Калиакра. — ИНВИМ, I.

Воронина, 1959 — В. Л. Воронина, Раннесредневековый город Средней Азии. — СА, кн. I.

Въжарова, 1956 — Ж. Въжарова. Славяно-българското селище край с. Попина, Силистренско.

Въжарова, 1965 — Славянски и славяно-български селища в българските земи VI—XI в.

Гочева, 1970 — З. Гочева. Крепост на местността Хисарлъка в гр. Кюстендил. — ИБИД, XXVII.

Дамянов, 1979 — Ст. Дамянов. Строителната керамика през римската и ранновизантийската епохи в Североизточна България (автореферат на дисертация).

Джамбов, 1954 — Хр. Джамбов. По въпроса за мястото на крепостта Ватрахокастрон. — ГМПО, I.

Джингов, 1962 — Г. Джингов. Към проучването на укрепителната система около средновековен Преслав. — Археология, IV, кн. 4.

Джингов, 1964 — Крепостта Бялград при Преслав. — ИАИ, XXVII.

Димитров, 1967 — Д. Димитров. Някои въпроси по проучването на раниносредновековните селища в Североизточна България. — МПК, VII, кн. 4.

Димитрова, 1975 — Д. Димитрова. Средновековната крепост „Камъка" край Орехово. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава.

Дремсизова, 1961 — Ц. Дремсизова. Проучване на аула на Омуртаг през 1959. — В: Изследвания в памет на К. Шкорпил.

Дремсизова, 1965 — Омуртаговият аул на Тича — ИАИ, XXVIII.

Дремсизова, Антонова, 1960 — Ц. Дремсизова, В. Антонова. Аулът на Омуртаг край с. Цар Крум, Коларовградско. — Археология, II, кн. 2.

Дуйчев, 1937 — И. Дуйчев. Нови житийни данни за похода на Никифор I в България през 811 г. — СпБАН, LIV.

Дуйчев, 1968 — Проблеми на средновековната история на Преслав. — В: Преслав, I.

Златарски, 1899 — В. Златарски. Де трябва да търсим първата българска столица. — Бълг. преглед, VI, кн. 1.

Златарски, 1970 — История на българската държава през средните векове, Т. I, ч. 2.

Иванов, Й., 1920 — Й. Иванов. Кюстендилският Хисарлък и неговите старини. — ИБАД, VII.

Иванов, Й., 1970 — Богомилски книги и легенди.

Иванов, 1956 — Т. Иванов. Новооткритият античен град Абритус при Разград. — ИПр, XII, кн. 1.

Иванов, 1961 — Археологически проучвания в кастела Ятрус. — Археология, III, кн. 3.

Иванов, 1964 — Проучвания на града през римската и ранновизантийската епоха (1944—1964). — Археология, VI, кн. 3.

Иванов, 1966 — Укрепителната система на Абритус. — Археология, VIII, кн. 4.

Иванов, 1972 — Поселищната приемственост в тракийските земи през римската епоха. — Археология, XIV, кн. 2.

Иванов, 1973 — За планировката и архитектурата на лагерите през римската епоха. — МПК, XIII, кн. 3.

Иванов, 1973а — За някои преустройства на укрепителната система през ранновизантийската епоха (V—VI в.). — Археология, XV, кн. 4.

Иванова, 1959 — В. Иванова. Южната порта на Вътрешния град на Преслав. — ИАИ, XXII.

Игнатов, 1959 — Б. Игнатов. Южната порта на Вътрешната крепост на Преслав като обект на консервация и реставрация. — ИАИ, XXII.

КИБА, 1965 — Кратка история на българската архитектура.

Коледаров, 1978 — П. Коледаров. Отбранителната и граничната система на България от 681 до 1018 г. — ВИС, XLVIII, кн. 3.

Китов, 1971 — Г. Китов. Ранновизантийска крепост в летовище „Русалка" на Черно море. — МПК, XI, кн. 3.

Кузев, 1966—1971 — Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. — ИНВМ (II, III, IV, V, VII).

Курбатов, 1971 — Г. Курбатов. Основные проблемы внутреннего развития византийского города в IV—VII в.

Кызласов, 1959 — Л. Р. Кызласов. Средневековые города Тувы. — СА, кн. 3.

Лавров, 1950 — В. А. Лавров. Градостроительная культура Средней Азии (с древних времен до второй половины XIX в).

Лекваиадзе, 1959 — В. А. Лекваиадзе. О древнейших оборонительных сооружениях Археополиса-Нокалакеви.—СА, кн. 3.

Липшиц, 1961 — Е. Липшиц. Очерки истории византийского общества и культуры VIII — первая половина IX в.

Ляпушкин, 1940 — И. Ляпушкин. Раскопки правобережного Цимлянского городища. — КСИИМК, IV.

Ляпушкин, 1958 — Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. — МИА, т. 62.

Мавродинов, 1953 — Н. Мавродинов. Описанието на Преслав в Шестоднева на Йоан Екзарх. — ИПр, XI, кн. 3.

Маджаров, 1965 — К. Маджаров. Археологически проучвания на античния град при Хисар през последните двадесет години. — Археология, VII, кн. 3.

Маджаров, 1967 — Нови разкопки и проучвания на Хисарската крепост. — ИАИ, XXX.

Майдар, 1971 — Д. Майдар. Архитектура и градостроительство Монголии.

Макаренко, 1911 — Н. Е. Макаренко. Археологические исследования 1907—1909 гг.— ИАК, т. 43.

Мано-Зиси, 1964 — Поглед на питања урбанизације и урбанизма у Илирикуму. — В: Зборник Народова музеја у Београду, IV.

Манова, 1975 — Е. Манова. Някои видове строителство в средновековната крепост Никопол. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава.

Мелитаури, 1969 — К. Мелитаури. Крепости дофеодальной и раннефеодальной Грузии.

Миков, 1968 — В. Миков. Локализиране на някои изчезнали антични и средновековни селища и крепости в България. — Археология X, кн. 4.

Милчев, 1964 — А. Милчев. По въпроса за културата на славяни и прабългари в нашите земи през ранното средновековие. — Археология, VI, кн. 2.

Милчев, Ангелова, 1970 — А. Милчев, Ст. Ангелова. Археологически разкопки и проучвания в м. „Калето" при с. Нова Черна, Силистренско. — ГСУ ФИФ, LXIII, кн. III.

Милчев, Дамянов, 1972 — Археологически разкопки на късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменско. — ИАИ, XXXIII.

Мирчев, 1969 — М. Мирчев. Сондажни проучвания край с. Шкорпиловци. — МПК, IX, кн. 1.

Мирчев, Тончева, Димитров, 1962 — М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Димитров. Бизоне-Карвуна. — ИВАД, XIII.

Михайлов, 1963 — Ст. Михайлов. Разкопки на градището при с. Стърмен. — Археология, V, кн. 3.

Михайлов, 1972 — За аулите и пренасянето на българската столица от Плиска в Преслав. — Археология, XIV, кн. 1.

Михайлов, 1974 — Разкопки на Западната порта в Плиска. — ИАИ, XXXIII.

Михайлов, Дончева-Петкова, Топтанов, 1975 — Ст. Михайлов, Л. Дончева-Петкова, Д. Топтанов. Разкопки на градището при с. Одърци, Толбухински окръг (1971—1974). — Археология, XVII, кн. 4.

Миятев, 1930 — К. Миятев. Българското изкуство през IX и X в. — В: България 1000 години (927—1927).

Миятев, 1932 — Разкопки на Вътрешния град в Преслав. — ИИД, XI—XII.

Миятев, 1952 — Предварителни проучвания на Кадъкьойското градище. — ИАИ, XVIII.

Миятев, 1958 — Нещо за каменната крепост на Плиска. — В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев.

Миятев, 1965 — Архитектурата в Средновековна България.

Мутафчиев, 1915 — П. Мутафчиев. Стари градища и друмове из долините на Струма и Тополница.

Мутафчиев, 1915а — Еленската църква при Пирдоп.— ИБАД, V.

Николов, 1965 — Д. Николов. Августа Траяна — Верея (II—VI в.). — Археология, VII, кн. 3.

Николов, 1967 — Археологически разкопки и проучвания в Старозагорски окръг. — Археология, IX, кн. 4.

Овчаров, 1971 — Д. Овчаров. Две ранновизантийски крепости в Североизточна България. — Археология, XIII, кн. 4.

Овчаров, 1973 — Археологически аспекти на ранносредновековната българска фортификация. — ВИС, кн. 1.

Овчаров, 1973а — Протейхизмата в системата на ранновизантийските укрепления по нашите земи. — Археология, XV, кн. 4.

Овчаров, 1973б — Ранновизантийска крепост до с. Долна Кабда, Търговищко. — ИНВИМ, I.

Овчаров, 1974 — Ранновизантийско крепостно строителство по нашите земи (V—VII в.) — ИБИД, XXIX.

Овчаров, 1975 — Нови данни за укрепителната система на Преслав. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава.

Овчаров, 1979 — Към въпроса за укрепителната дейност на българската държава по Долен Дунав през IX—X в. — ВИС, кн. 2.

Овчаров, 1970 — Наблюдения и археологически разкопки на пограничния вал „Ерке-

Орешков, 1915 — сията" в Южна България. — ГСУ—ФИФ, LXIII, кн. III.
— П. Н. Орешков. Византийски старини около Цариград. — СпБАН, X.

ПВЛ, 1969 — Памятники византийской литературы IX—XIV в.

ПСИНЦВЕ, 1972 — Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы. Советы и рассказы Кекавмена.

Плетнева, 1967 — Св. Плетнева. От кочевий к городам.

Пов. вр. л., 1950 — Повесть временных лет.

Подключников, 1943 — Стратегический фактор в общей планировке древнерусских городов. АН—СССР — сообщения кабинета теории архитектуры, вып. 3.

Прокопий, 1939 — Прокопий. О постройках. — ВДИ, кн. 4.

Протич, 1927 — А. Протич. Сасанидската художествена традиция у прабългарите. — ИАИ, IV.

Раппопорт, 1971 — П. Раппопорт. Основные этапы развития древнерусткого военного зодчества.

Рашев, 1975 — Р. Рашев. За датировката на земленото укрепление при с. Нова Черна, Силистренско. — Векове, IV, кн. 3.

Рашев, 1975а — Проучвания на старобългарския землен вал при с. Шкорпиловци, Варненско, през 1972—1973. — ИНМВ, XI.

Рашев, 1976 — Нови проучвания на земленото укрепление в м. „Калето" при с. Попина, Силистренски окръг. — МПК, XVI, кн. 2.

Рашев, 1976а — Старопланинският землен вал „Преградата". — Векове, V, кн. 4.

Рашев, 1977 — Българските землени укрепителни строежи на Долния Дунав (VII—Хв.). Автореферат на дисертация.

Станчев, 1963 — Ст. Станчев. Проучвания на валовете в България. — МПК, III, кн. 2.

Станчева, 1967 — М. Станчева. По някои проблеми на средновековния Средец. — ИБИД, XXV.

Станчева, 1974 — Усвояването на античното наследство на Сердика от средновековен Средец. — ИБИД, XXIX.

СК, 1969 — Старе културе у Ђердапу.

Стефанов, 1956 — Ст. Стефанов. Старините по долния басейн на Янтра.

Стоянова, 1963 — Д. Стоянова-Серафимова. Разкопки на крепостта при с. Долна Церово, Благоевградско. — Археология, V, кн. 4.

Сюзюмов, 1960 — М. Сюзюмов. О трактате Юлиана Аскалонита. — В: Античная древность и средние века.

Тотев, 1973 — Т. Тотев. Северната порта на Външния град в Преслав и някои наблюдения за градската крепостна стена покрай р. Тича. — ИНМВ, IX.

Тъпкова-Заимова, 1956 — Първоначалното българско селище и въпросът за аулите. — ИИБИ, I, кн. 6.

Тъпкова-Заимова, 1956а — Крепости и укрепени градове през Първото българско царство. — ВИС, XXV, кн. 3.

Тъпкова-Заимова, 1966 — Нашествия и етнически промени на Балканите през VI—VII в.

Филов, 1915 — Б. Филов. Анастасиевата стена при Чаталджа. — Отечество, II.

Хан-Магомедов, 1966 — С. Хан-Магомедов. Раннесредневековая горная стена в Дагестане. — СА, X, кн. 1.

Цончев, 1938 — Д. Цончев. Приноси към старата история на Пловдив.

Цончев, 1937 — Хисарските бани. — ГПБМ за 1935—1936 г.

Цончев, 1948 — Старините по северните склонове на Еленския и Сливенския балкан. — ГНАМП 1.

Цончев, 1948а, 1952 — Материали за археологическата карта на България. — ГНАМП, I—II.

Цончев, 1961 — Крепостите в басейна на Стрелчанската река. — В: Панагюрище и Панагюрския край в миналото.

Цончев, 1963 — Археологически паметници по южните склонове на Панагюрска Средна гора.

Чангова, 1963 — Й. Чангова. Проучвания в крепостта Перник. — Археология, V, кн. 3.

Чангова, 1975 — Към въпроса за устройството на средновековния български град (IX—XIV в.). — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава.

Шкорпил, 1905 — К. Шкорпил. Окопы и земляные укрепления Болгарии. — ИРАИК, X.

Шкорпил, 1905а — Укрепления Абобской равнины. — ИРАИК, X.

Шкорпил, 1905б — Некоторые из дорог восточной Болгарии. — ИРАИК, X.

Шкорпил, 1910 — Преслав. — ИВАД, III.

Шкорпил, 1914 — Опис на старините по течението на р. Русенски Лом.

Шкорпил, 1915 — Бележки за старата българска столица Преслав. — ИБАД, IV.

Шкорпил, 1918 — Старобългарски паметници. — Добруджа.

Шкорпил, 1929 — Старобългарска съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. — БИБ, I, т. 2.

Шкорпил, 1930 — Паметници от столица Преслав. — В: България 1000 години.

Шкорпил, 1930а — Стратегически постройки в Черноморската област на Балканския полуостров. — Byzantinoslavica II—III.

Якобсон, 1959 — А. Л. Якобсон. Раннесредневековый Херсонес. — МИА СССР, т. 63.

Якобсон, 1964 — Средневековый Крым.

Якобсон, 1968 — К изучению раннесредневековой болгарской архитектуры (армянские параллелы). — ВВр, XXVIII.

Энгельс, 1956 — Фр. Энгельс. Фортификация. — В: Избранные военные произведения.

Antonova, 1976 — V. Antonova. Alt-Sumen. Das Altertum, 2, b. 22.

Aričescu, 1971 — A. Aričescu. Les fortifications de la Dobroudja à l'époque de Justinien. XIVe Congrès International des Etudes Byzantines.

Ahrweiler, 1971 — H. Ahrweiler. La frontière et les frontières de Byzance en Orient. XIVe Congrès International des Etudes Byzantines. Raports II.

Barnea, 1960 — I. Barnea. Contribution to Dobrudja History under Anastasius I. Dacia IV

Barnea, 1971 — Sur le début de la culture byzantine au Bas-Danube. XIVe Congrès International des Etudes Byzantines.

Barnea, 1975 — Murfatlar şi Niculiţel. SCIV, 26.

Barnea, Ştefanescu, 1971 — Din istoria Dobrogei III.

Bersu, 1938 — G. Bersu. A 6th century German Settlement of foederati. Antiquity XII.

Biernacka-Lubansca, 1971 — M. Biernacka-Lubanska. Z badan nad antyzcnimi zaprawami mineralnymi. Archeologia XXI.

Boscovič, Stričevič, Nikolaevič-Stoykovič, 1961 — L'Architecture de la Basse Antiquité et du Moyen-Age dans les régions centrales des Balkans. XIIe Congrès International des Études Byzantines.

Choisy, 1893 — A. Choisy. L' Art de bâtir chez les Byzantins.

Comša, 1969 — M. Comša. Die Forschungen von Slon und ihre Bedeutung für das studium der Entwicklung der Feudalbeziehung südlich der Karpaten. Siedlung Burg und Stadt, Berlin.

Deichmann, 1956 — F. Deichmann. Studien zur Architectur Konstantinopels im und VI Jahrundert.

Diaconu, 1972 — P. Diaconu. Despre datarea „Circumvalaţiei" şi a „Biseriţii traflate" de la Niculiţel. SCIV, 23—2.

Diaconu, 1975 — Di nou despre încadrarea cronoloca a valului şi manastirii de la Niculiţel. SCIV, 26—1.

Diaconu, Vâlceanu, 1972 — Pacuiul lui Soare. Cetaţea bizantina I.

Diehl, 1890 — Ch. Diehl. Recherché des Antiquités en Afrique.

Diehl, 1896 — L' Afrique byzantine. Histoire de la domination byzantine en Afrique (533—709).

Diehl, 1925 — Manuel d'art Byzantin. I—III.

Diehl, Letourneau, Saladin, 1918 — Monuments chrétiens de Salonique.

Diles, Schramm, 1919 — Excerpte aus Filons Mechanick, VII—VIII. Abh. d.Akad.d.Wiss.zu Berlin (Ail.-hist.kl.), 12

DID, 1968 — Din istoria Dobrogei II.

Dussaud, Deschamp, Seyrig, 1931 — La Syrie antique et médiévale illustrée.

Ebersolt, 1934 — J. Ebezsolt. Monuments d'architecture Byzantine.

Filov, 1932 — B. Filov. Geschichte der Altbulgarische Kunst I.

Fontaine, 1959 — J. Fontaine. Isidore de Séville et la culture classique dans l'Espagne wisigothique, 1—2.

Francfort — Th. Francfort. Présence de Rome en Israel. Latomus XIX—4.

Gotcheva — Z. Gotcheva. Nouvelles données sur le système de fortification à Pautalia dans l'antiquité tardive. Acta Conventus XI „Eirene".

GE, XII — Grande encyclopédie inventaire raisonné sciences des lettres et des arts. T.XII.

Hamilton, 1956 — A. Hamilton. Byzantine Architecture, London.

Harison, 1969 — R. Harison. The long wale in Thrace. Archaeologia Aeliana, 4th ser.

Hermann, 1976 — J. Hermann. Jatrus-Krivina. Ergebnisse und Probleme der Erforchung des Limeskastells und der untern Donau. Das Altertum, 1, b. 22.

Ivanov, 1966 — T. Ivanov. Die Festungsmauer des Kastells Iatrus. Klio 47.

Ivanova-Mavrodinova, 1964 — La civilisation de Preslav. Actes du XIIe Congrès International des Etudes Byzantines. V. III.

Janin, 1964 — R. Janin. Constantinople Byzantin. Développement urbain et répertoire topographique.

Jerphanion, 1928 — G. Jerphanion. Mélanges d'archéologie Anatolienne, Beyrouth.

Krandžalov, 1971 — D. Krandžalov. Le système de défense du limes romain sur le Bas-Danube et le rôle de la forteresse d'Aboba-Pliska. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Historica.

Krandžalov, 1971a — La question de la continuité entre le monde romano-byzantin et le monde slave dans les cités-fortes du nord-est de la Bulgarie. XIVe Congrès International des Études Byzantines.

Krischen, 1938 — Fr. Krischen. Die Landmauer von Konstantinopel.

Lemerle, 1954 — P. Lemerle. Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle. Revue historique.

Lietzman, 1929 — H. Lietzman. Die Landmauer von Konstantinopel. Abh. der Preus. Akad. der Wiss.

Meyer-Plath, Schneider, 1943 — Die Landmauern von Konstantinopel II.

Mihailov, 1970 — S. Mihailov. Sur l'origine de l'architecture monumentale du prémier royaume Bulgare. — Старинар, 20.

Millingen, 1899 — A. van Millingen. Byzantine Constantinople. The walls of City and Adjoining historical sites.

Procopii — Procopii. De aedificiis. ВДИ, 1939, кн. 4.

Ovčarov, 1979 — Emergence et développement de la ville de Preslav—IXe—Xe s. (Quelques problèmes et aspects). — Bulgarian historical review, № 2.

Rochas d'Aiglun, 1881
Schuchardt, 1901
— Principes de la fortification antique.
— C. Schuchardt. Die Anastasiusmauer bei Constantinopel und die Dobrudscha-wälle. Jahr. des Kais. deut. Arch. Inst. XVI.

Tafrali, 1913
— O. Tafrali. Topographie de Thessalonique.

TIR, 1969
— Tabula imperii romani

Tudor, 1968
— D. Tudor. Oltenia Romana.

Vaclinov, 1968
— S. Vaclinov. L'Orient et l'Occident dans l'ancien art bulgare du VIIe au Xe s. — Corsi di cultura sull' arte ravennate e bizantina.

Vaclinov, 1964
— L'architecture militaire et civile de Pliska et de Preslav à la lumière de nouvelles données. Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines III.

Vaclinov, 1960
— Pliska und Preslav. Ihre archäologischen Denkmaler und deren Erforschung. Antike und Mittelalter in Bulgarien.

Venedikov, 1969
— La datation des remparts romano-byzantins de Nessèbre. Nessèbre I.

Venedikov, 1969a
— L'Histoire des remparts romano-byzantins. Nessèbre I.

Welkov, 1935
— I. Welkov. Eine Gotenfestung bei Sadowetz (Nordbulgarien). Germania 19.

ЛИТЕРАТУРА, ДОБАВЕНА СЛЕД ОБСЪЖДАНЕТО НА ТРУДА В НАУЧНИЯ СЪВЕТ НА АИМ ПРЕЗ 1979 г.

Бояджиев, 1980
— Ст. Бояджиев. Портите на прабългарските крепостни стени. — В: Плиска-Преслав II

Василев, Р., 1979
— Р. Василев. Източната крепостна стена в Плиска. — В: Плиска-Преслав I

Дончева-Петкова, 1979
— Л. Дончева-Петкова. Западната крепостна стена в Плиска. — В: Плиска-Преслав I

Захариев, 1979
— Ив. Захариев. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея. — В: Плиска-Преслав I

Лисицов, 1979
— Ст. Лисицов. Разкопки на източната крепостна стена от Вътрешния град на Преслав през 1973—1974 г. — В: Плиска-Преслав I

Платнева, 1980
— С. А. Плетнева. Болгаро-Советская экспедиция. — АО—1979

Антени, бр. 44/1972
— Интервю с д-р Светлана Плетньова

Kitzinger, 1977
— E. Kitzinger. Byzantin Art in the Making. Main lines of stylistic development in Mediterraneen Art—3d—7th century. London

ВИЗАНТИЙСКИЕ И БОЛГАРСКИЕ КРЕПОСТИ (V—X вв.)

Д. ОВЧАРОВ

(РЕЗЮМЕ)

Изучение строительства крепостей в болгарских землях в период V—X вв. имеет очень важное значение, так как ядро болгарского государства создавалось и развивалось на территории с вековыми строительными традициями.

I. Ранневизантийская деятельность по строительству крепостей и укреплений охватывает историческую эпоху, которую принято называть „переходом от античности к средневековью", и хронологически относится к концу IV-середине VII в.

Ранневизантийское строительство крепостей не изучено в полном объеме, хотя и имеются работы таких выдающихся ученых, как Ш. Дил, А. ван Милинджен, А. Шуази и др. В Болгарии этот вопрос до сих пор не был предметом специального исследования и рассматривался лишь в связи с римской фортификацией.

В основе ранневизантийской практики по возведению укреплений лежат труды многих выдающихся античных и позднеантичных авторов, среди которых особо следует упомянуть имена Филона, Витрувия, Вегеция, Аполлодора и Анонимного византийца VI в.

II. При создании ранневизантийской системы укреплений на Балканском полуострове основную роль сыграли два фактора: внутреннее экономическое и политическое развитие и участившиеся нашествия варваров. Деятельность по укреплению пограничных районов велась в двух направлениях: 1. Увеличение контингента пограничных войск и 2. Строительство крепостей. В деятельности по второму направлению можно выделить три периода, которые были так сказать, пиковыми точками развития военного строительства: а) деятельность императора Феодосия II (408—450); б) царствование императора Анастасия I (491—518) и в) время имп. Юстиниана I (527—565), являющееся кульминационным моментом этого процесса.

Оборонительная система Византии на Балканском полуострове в V—VI вв. состояла из трех основных рубежей: Дунайского, Балканского (Хемус) и Странджанского, к которым следует добавить укрепленную Черноморскую береговую линию. Взаимодействуя и дополняя друг друга, эти оборонительные рубежи представляли собой единую систему, несмотря на их относительную самостоятельность.

Археологические исследования в Болгарии показывают, что ранневизантийская система укреплений состояла из трех типов укрепленных

пунктов: больших старых городских центров, малых и средних городов и новопостроенных крепостей.

Ранневизантийские крепости не отвечали полностью античным требованиям, хотя и заимствовали у них отдельные элементы. Их планировка строилась с учетом характерных особенностей и специфики местности, чтобы правильно использовать преимущества, которые она предоставляла. Можно выделить два вида укреплений: 1. Полностью окруженные крепостной стеной и 2. Защищенные крепостной стеной только с уязвимых сторон.

III. При строительстве крепостной стены были использованы все основные крепостные элементы. Центральное место занимала достаточно толстая (до 3 м и более) крепостная куртина, которая, чтобы устоять от ударов извне, была глубоко фундирована. Крепостные ворота этого периода, несмотря на свой невзрачный вид, могли быть легко защищены небольшими силами и средствами. Этому помогали маленькие боевые воротца (потерны). Византийцы строили башни различного плана, но превалировали современные для того времени башни с выступающим вперед острым ребром или с закругленной передней частью. В крепостных стенах делали тайные лазы, выходы и лестницы, имеющие непосредственное оборонное значение. С начала V века оборона становится особенно активной. В это время стали воздвигать выдвинутые вперед крепостные стены (протейхизмы) наподобие тех, что опоясывали столицу Константинополь. Перед крепостными стенами, особенно на равнинах, рыли широкие и глубокие рвы.

IV. При строительстве ранневизантийских крепостных стен применялись различные строительные техники, среди которых основное место занимали кирпичная, каменная и смешанная (каменно-кирпичная). Иногда, главным образом во время переустройств, использовали фальшивую смешанную кладку, сухую каменную кладку или каменную кладку на грязевом растворе. Отличались разнообразием и строительные материалы, среди которых первое место занимали разные виды камня, кирпич, известково-песчаный раствор, обладающий большой крепостью, и в очень ограниченном количестве дерево, используемое преимущественно в основаниях стен.

Характерной чертой ранневизантийского строительства крепостей было стремление строить экономично и надежно. Хотя классические каноны и не соблюдались со всей точностью, это, однако, не означало застоя, а, напротив, свидетельствовало о творческой смекалке. Строители принимали во внимание особенности местности, количество защитников и экономические возможности.

V. Раннеболгарское строительство крепостей хронологически относится к концу VII-началу XI вв. Можно выделить два основных этапа: первый относится ко времени, когда столицей была Плиска (681—893), а второй — когда столицей был Преслав (893—971). Затем следует переходный период (971—1018), во время которого в строительстве крепостей стали отчетливо проявляться черты фортификации позднего средневековья.

Изучение раннеболгарского строительства крепостей велось как по вещественным, так и по письменным источникам. Среди письменных первое место занимают византийские хроники, местные летописи и некоторые иноземные сочинения (русские, арабские и др.). Болгарская археологическая наука занимается проблемой строительства крепостей уже в течение века, но до сих пор ей не было посвящено ни одной обобщающей работы. Можно выделить два основных направления в толковании характера болгарского строительства крепостей. Часть исследователей отдает предпочтение восточной традиции, другие же связывают болгарское строительство исключительно с римско-византийской фортификационной практикой.

VI. При создании системы укреплений раннеболгарское государство не только использовало оставшиеся византийские крепости, но и возводило новые укрепления. Среди использованных византийских построек можно назвать стены Дуросторума (Силистра), Сердики (София), Месемврии (Несебр), амфитеатр в Марцианополисе (Девня) и др.

Основным ядром обороны были новопостроенные крепости. Это ядро состояло из трех основных частей: 1. Укрепленных пограничных рубежей; 2. Укрепленных селений и чисто военных крепостей (аулов) и 3. Центрального укрепленного поселения — столицы (Плиска, позже Преслав).

Государственные границы были защищены внушительными земляными и каменно-земляными укреплениями — валами (Эркесия в южной Болгарии, Добруджанские, Западноболгарские, Черноморский и другие валы). Болгарские пограничные защитные валы представляли собой хорошо продуманную и старательно построенную систему обороны, которая начала создаваться еще во времена зарождения болгарского государства и продолжала развиваться вплоть до воцарения византийцев (конец X в.).

Укрепленные селения и военные опорные пункты располагались вдоль границ и внутри страны. По своему характеру это были земляные, каменно-земляные и каменные сооружения. Среди них центральное место занимали типичные военные крепости (аули) такие, как у деревни Хан Крум, у Преслава, на дунайском острове Пэкуюл луи Соаре и др.

VII. Общая концепция обороны государства была связана с охраной государственного центра. Идея концентрического укрепления страны нашла применение и в столице Плиска. Ее система укреплений состояла из внешнего оборонительного пояса (земляного), среднего (каменного) и внутреннего (кирпичного). Земляной вал представлял собой высокую насыпь и глубокий ров, ограждающие внушительное пространство в 23 кв. км (Внешний город). Каменная крепость имела форму трапеции, по сторонам которой располагались четверо ворот, четыре круглых и восемь пятиугольных башен. Кирпичная стена опоясывала жилой комплекс болгарских ханов.

В отличие от Плиски Преслав располагался на неровной местности. Столица возникла после расширения военного укрепления, ранее существовавшего на этом месте. Оборонительная система Преслава также состояла из трех поясов, но только каменных. Ворота и угловые башни такие же, как в Плиске, но вместо пятиугольных башен по фронту были поставлены четырехугольные. Мы видим, что в Преславе строительство укреплений находилось на более высокой стадии. В отличие от Плиски крепостные стены Преслава в своем законченном виде защищали уже хорошо оформленный раннефеодальный город.

VIII. Раннеболгарская крепостная стена состояла из тех же элементов, что и ранневизантийская. Основой обороны была крепостная куртина, которая имела достаточную толщину и глубокие основы, огороженные на утрамбованной деревянными кольями (пилотами) почве камнями на известково-песочном растворе. Крепостные ворота принадлежат к типу „ворота-башня"; их устройство хорошо продумано. Можно выделить два вида ворот: с упрощенным планом и со сложным планом. Оба вида генетически связаны между собой — первый относится к начальному варианту этого типа, — но хронологически их разделить нельзя. Упрощенные ворота состояли из обыкновенных выступающих наружу или внутрь стен в крепостной куртине, сложные же в своем объеме имели систему помещений.

Болгарскому крепостному строительству известны три вида башен: круглые, пятиугольные и прямоугольные. Можно считать, что из башен, находившихся по фронту крепости, более ранними являются пятиугольные с выступающим вперед ребром.

IX. Техника постройки зависела от характера сооружений. Для крупных пограничных укреплений были характерны земляные насыпи с использованием в незначительном количестве камня и, реже, дерева. Укрепленные селения обычно ограждались стеной из грубо обработанных камней песчаника на известково-песочном растворе. При возведении военных крепостей и столицы сочетались различные виды квадровой кладки. Применялись различные виды камня, причем в квадровом способе кладки это был исключительно известняк. Техника эмплектон также подразумевала использование известково-песочного раствора, имевшего очень высокую крепость. Кирпич применяли только при переделках, а дерево — в основах.

X. Раннеболгарская система укреплений представляла собой сочетание различных традиций в области фортификации. Сталкивались и творчески взаимодействовали, главным образом, восточная, среднеазиатская и ближневосточная традиции, а также византийская традиция в своих провинциальных вариантах. В итоге возник вид строительства, имевший самобытный и творческий характер и для этой эпохи являвшийся уникальным явлением в Европе.

FORTERESSES BYZANTINES ET BULGARES (V^{e}—Xe s.)

D. OVTCHAROV

(RÉSUMÉ)

L'étude de la culture matérielle et spirituelle, y compris la construction de forteresses dans les terres bulgares pendant la période V^{e}—Xe s., est d'une très grande importance, étant donné que le noyau de l'Etat bulgare s'édifie et se développe sur un territoire aux traditions de construction séculaires.

I. L'activité de fortification paléobyzantine et la construction de forteresses embrasse une époque historique qu'il est admis d'appeler „transition de l'Antiquité au Moyen Age". Chronologiquement elle embrasse l'époque de la fin du IVe jusqu'au milieu du VIIe s.

La construction de forteresses paléobyzantine n'est pas étudiée dans toute son ampleur malgré les travaux d'éminents savants tels que Ch. Diehl, A. van Milingen, A. Choisy et autres. En Bulgarie ce problème n'était pas posé en vue de sa solution et était étudié uniquement en rapport avec la fortification romaine

A la base de la pratique de fortification paléobyzantine figurent les ouvrages d'éminents auteurs antiques et antiques récents tels que Philon, Vitruve, Végèce, Apollodore, le Byzantin Anonyme du VIe s. et autres.

II. Deux facteurs jouent un rôle essentiel dans l'édification du système de fortification paléobyzantin dans la péninsule Balkanique — le développement économique et politique intérieur et les fréquentes invasions barbares. L'activité en vue de la fortification des régions frontalières se déploie en deux sens: 1. Augmentation des troupes pour la défense des régions frontalières, et 2. Construction de forteresses. Sous ce rapport on peut distinguer trois points culminants de la construction militaire: a) l'activité de l'empereur Théodose II (400—450), b) le règne de l'empereur Anastase Ier (491—518), et c) le temps de l'empereur Justinien Ier (527—565), qui marque la culmination de ce processus.

Le système défensif de Byzance dans la péninsule Balkanique aux Ve — VIe s. comprenait trois lignes de protection fondamentales: du Danube, des Balkans (Hémus) et de Strandža auxquelles il faut ajouter les fortifications du littoral de la mer Noire. Malgré l'indépendance relative, ces lignes défensives représentent un tout — système dans lequel elles actionnaient réciproquement et se complétaient l'une l'autre.

Les recherches archéologiques en Bulgarie montrent que le système défensif paléobyzantin se composait de trois types de points fortifiés: les grands

centres urbains anciens, les petites et moyennes villes et les forteresses nouvellement construites.

Les forteresses paléobyzantines ne sont pas soumises entièrement aux exigences antiques bien qu'elles s'en inspirent dans une certaine mesure. Leur plan est conformé aux particularités caractéristiques du lieu et de sa spécificité et à l'utilisation correcte de ses avantages. On peut distinguer deux sortes d'endroits fortifiés: 1. Entièrement entourés d'un mur d'enceinte, et 2. Protégés d'un mur d'enceinte seulement des côtés vulnérables.

III. Dans l'édification du mur d'enceinte sont utilisés tous les éléments de fortification fondamentaux. Une place centrale occupe la courtine d'enceinte qui est suffisamment épaisse (jusqu'à 3 m et plus) et profondément établie pour résister aux coups de dehors. Les portes d'enceinte pendant cette période, malgré leur difformité peuvent être facilement défendues avec peu d'hommes et de moyens . A cela contribuent également les petites portes de combat (poternes). Les Byzantins construisent des tours différentes par leur plan tout en préférant les tours au bord aigu en saillie ou la partie d'avant arrondie, modernes pour l'époque. Dans les murs d'enceinte étaient pratiqués des sorties, des couloirs et des escaliers secrets, liés directement à la défense. Elle devient particulièrement active lorsque au début du Ve s. on commence à construire d'autres murs d'enceinte portés en avant proteichismes à l'exemple de la capitale Constantinople. Devant les murs d'enceinte, surtout dans la plaine étaient creusés des fossés profonds et larges.

IV. Dans la construction des murs d'enceinte paléobyzantins sont utilisées des techniques de construction différentes parmi lesquelles une place fondamentale occupent les techniques: de brique, de pierre et mixte (de pierre et de brique). Parfois, surtout lors des réorganisations étaient utilisées la maçonnerie pseudo-mixte, la maçonnerie de pierre sèche ou la maçonnerie de pierre en boue. Variés sont aussi les matériaux de construction parmi lesquels la première place occupent les différentes sortes de pierre, la brique, le mortier qui était très solide et, d'une manière très limitée (dans les fondements) — le bois.

Ce qui caractérise la construction de forteresses paléobyzantine c'est la tendance à construire solidement et économiquement sans observer strictement les canons classiques. Ceci, cependant, ne signifie pas manque de progrès mais suppose une habileté créatrice. Les constructeurs tenaient compte des particularités du lieu, du nombre des défenseurs et des possibilités économiques.

V. Les limites chronologiques de la construction de forteresses paléobulgare embrassent la fin du VIIe — le début du XIe s. On peut distinguer deux étapes fondamentales: la première embrasse le temps lorsque Pliska est la capitale (681—893) et la seconde — Preslav (893—971). Suit une période transitoire (971—1018), lorsque dans la construction de forteresses commencent à se manifester nettement les traits de la fortification médiévale récente.

Les sources pour l'étude de la construction de forteresses bulgare sont écrites et matérielles. Parmi les sources écrites en premier lieu figurent les chroniques byzantines, les annales domestiques et certaines oeuvres étrangères (russes, arabes et autres). La science archéologique bulgare s'occupe de ce problème il y a déjà près d'un siècle, mais il manque toujours un ouvrage synthétique. Deux tendances fondamentales sont en présence dans

l'interprétation du caractère de la construction de forteresse bulgare. Une partie des chercheurs l'attribuent exclusivement à une tradition orientale, cependant que d'autres le relient uniquement à la pratique de fortification romano-byzantine.

VI. La construction du système défensif de l'ancien Etat bulgare comprenait l'utilisation des forteresses byzantines existantes et l'édification de nouvelles fortifications. Parmi les constructions byzantines utilisées sont les murs Durostorum (Silistra), Serdica (Sofia), Messembria (Nessebăr), l'amphithéâtre de Marcianopolis (Devnja) et autres.

Le noyau fondamental dans la défense sont les forteresses nouvellement construites. Il se composait de trois parties:
1. Lignes frontalières fortifiées; 2. Localités fortifiées et forteresses purement militaires (aula); 3. Centre — capitale fortifiée (Pliska, plus tard Preslav).

Les frontières d'Etat étaient protégées par d'imposantes fortifications — remblais de terres et de pierre et de terre (Erkesija en Bulgarie du Sud, de Dobrudža, les digues de la Bulgarie de l'Ouest, de la mer Noire et autres). Etudiées en rapport direct entre elles, les digues défensives bulgares frontalières trahissent un système défensif bien conçu et diligemment réalisé, qui tire son origine déjà de la création de la Bulgarie (fin du VIIe s.) et continue de se parachever jusqu'à sa chute sous le joug byzantin (fin du Xe s.).

Les localités fortifiées et les postes d'appui militaires étaient disposés le long des frontières et à l'intérieur. Par leur caractère ils sont des ouvrages de terre, de pierre et de terre et de pierre. Parmi eux une place centrale occupent les forteresses militaires typiques (aula) — celles près du village Khan Krum, près de Preslav, dans l'île du Danube Pacuiul lui Soare et autres.

VII. La défense globale de l'Etat répondait à la préservation du centre d'Etat. L'idée de fortification concentrique du pays trouve une application également dans la capitale Pliska. Son système comprend une ceinture défensive extérieure (de terre), moyenne (de pierre) et intérieure (de briques). La digue de terre se compose d'un haut remblai et d'un fossé profond et entoure un espace imposant de 23 km^2 (ville extérieure). La forteresse de pierre a la forme d'un trapèze sur les murs duquel sont disposées quatre portes, quatre tours rondes et huit — pentagonales. Le mur de brique ceinture l'ensemble d'habitations des khans bulgares.

A la différenee de Pliska, Preslav est situé sur un terrain inégal. La capitale apparaît après l'élargissement de la fortification militaire antérieure. Son système aussi se compose de trois ceintures mais elles sont tou-tes de pierre. Les portes et les tours angulaires sont comme celles de Plis-ka mais au lieu de tours pentagonales, sur le front sont érigées des tours carrées. Preslav reflète un stade de fortification plus avancé. A la différence de Pliska, ses murs d'enceinte dans leur forme achevée défendent déjà une ville paléoféodale bien présentée.

VIII. Les éléments du mur d'enceinte paléobulgare sont les mêmes que ceux du mur d'enceinte paléobyzantin. La courtine d'enceinte était la base de la défense — elle est très épaisse et avec des fondements profonds, édifiés de pierre, de mortier sur un sol tassé avec des pilotis de bois. Les portes d'enceinte sont bien conçues et appartiennent au type „porte-

tour". On peut les diviser en deux sortes: portes au plan simplifié et portes au plan complexe. Les deux genres de portes sont génétiquement liés entre eux — les premiers marquent le début de ce type, mais chronologiquement les deux genres ne peuvent être divisés. Les portes simplifiées sont fermées par des murs ordinaires faisant saillie en dehors ou en dedans sur la courtine d'enceinte, cependant que les portes complexes comportent dans leur construction un système de pièces.

La construction de fortification bulgare connaît trois sortes de tours: rondes, pentagonales et rectangulaires. On peut considérer que parmi les tours sur le front, les tours pentagonales à bord saillant sont plus anciennes.

IX. La technique de construction dépend du caractère des ouvrages. Dans les grandes barrières frontalières ce sont des remblais de terre en utilisant peu de pierres et rarement — du bois. Les localités fortifiées sont entourées ordinairement d'un mur de pierres gréseuses grossièrement façonnées en mortier. Les forteresses militaires et la capitale présentent une combinaison des différentes sortes de construction en blocs. Sont utilisées différentes sortes de pierre, la pierre calcaire étant exclusivement dans la construction en blocs. Comme liant dans l'emplecton aussi est utilisé du mortier solide. La brique apparaît uniquement dans les remaniements, tandis que le bois — dans les fondements.

X. Le système de fortification paléobulgare représente une combinaison entre les différentes traditions dans le domaine de la fortification. On rencontre principalement la tradition d'Asie orientale, moyenne et antérieure et la tradition byzantine dans ses variantes provinciales qui se complètent mutuellement d'une manière créatrice. Ainsi apparaît une construction de caractère original et créateur qui pour cette époque représente un phénomène unique en Europe.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предисловие 5
Първа част. Византийски крепости (V—VII в.) 7
Първа глава. Изграждане и оформяне на ранновизантийската отбранителна система 33
Втора глава. Елементи на ранновизантийската крепостна стена 47
Трета глава. Техника на градеж и строителни материали 62
Втора част. Български укрепителни съоръжения 77
Първа глава. Изграждане и характерни черти на раннобългарската укрепителна система 86
Втора глава. Елементи на раннобългарските укрепителни съоръжения 104
Трета глава. Техника на градеж и строителни материали 136
Заключение 145
Литература 151
Резюме на руски език 163
Резюме на френски език 167